

55.552/
4

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

FILOZÓFIAI IRÓK TÁRA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

SZERKESZTIK

ALEXANDER BERNÁT ÉS BÁNÓCZI JÓZSEF.

IV

FRANCZIAORSZÁG KLASSZIKUS FILOZÓFUSAI

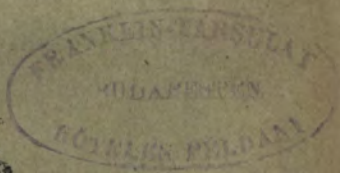
A XIX. SZÁZADBAN.

IRTA

T A I N E.

AZ EREDETINEK NEGYEDIK KIADÁSA UTÁN FORDÍTOTTA

PÉTERFY JENŐ.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGY. IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1884.

Ára 1 frt 40 kr.

VII.

Phil.

03539

650n

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

18

FILOZÓFIAI IRÓK TÁRA.

FRANCZIAORSZÁG KLASSZIKUS FILOZÓFUSAI

A XIX. SZÁZADBAN.

FILOZÓFIAI IRÓK TÁRA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL.

SZERKESZTIK

ALEXANDER BERNÁT ÉS BÁNÓCZI JÓZSEF.

NEGYEDIK KÖTET.

FRANCZIAORSZÁG KLASSZIKUS FILOZÓFUSAI A XIX. SZÁZADBAN.

IRTA

T A I N E.

FORDITOTTA

PÉTERFY JENŐ.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1884.

FRANCZIAORSZÁG KLASSZIKUS FILOZÓFUSAI

A XIX. SZÁZADBAN.

IRTA

T A I N E.

AZ EREDETINEK NEGYEDIK KIADÁSA UTÁN FORDITOTTA

PÉTERFY JENŐ.

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGY. IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1884.

55552/4

A fordító előszava

Hogyan kerül TAINE e munkája a «Filozófiai Irók Tárá»-ba? fogják néhányan kérdeni. Talán mert a francia metafizikusokon végzett kritikája kifogástalan? Mert az író tanai mind tudományos érvényűek vagy legalább eredetiek? Kétségbe vonhatjuk mind a két állítást s a könyvnek mégis megmarad érdeme, a maga történeti és irodalmi jelentősége. Mikor a francia spiritualizmus COUSIN visszavonultával fejlődése java útján túlhaladt: Franciaországban ez a könyv volt az irodalmi emberek részéről az első nyiltabb, rendszeres támadás. A megvetés, melylyel a filozófusok ROYER-COLLARD-tól COUSIN-ig CONDILLAC-ig iránt viselkedtek, e könyvben most ellenük fordul: a megvetett filozófus egy késő tanítványa meg akarja mutatni, hogy a történeti felfogással, a természettudományok vívmányaival gazdagodott CONDILLAC még mindig erősebb, mint a francia spiritualisták egész serege. Ennek a munkának indul neki TAINE az előttünk fekvő könyvben — mint maga mondja — a fiatalság harcziás hevével és kiméletlenségével. Csakhogy megtámadva a francia metafizikát, mely a skótok tanán s DESCARTES rendszerén élődött s KANT félreértésén fejlődött: azt hiszi, hogy most már minden metafizikussal is végzett; másrészt mindenütt «tényeket» követelve, végre nem egyszer ténynek fogadja el a legingóbb hipotézist, mely valamely fiziologiai kézikönyvben helyet foglal. Merészen transponál: a metafizikát pszichológiára, a pszichológiát fiziológiára vezeti vissza, az elmét pedig pusztá színpaddá teszi, melyen a vak benyomások maguk erejéből sorakoznak, a szó szoros értelmében teremtik az «én»-t és a tudatot. Szerinte csak egyes tünemények és ezek kapcsolatai léteznek s ezek a kapcsolatok: okok, törvények a megismerő elmétől ép oly függetlenül állnak fön, mint maguk a tünemények, mint maga a világ. — HUME skepticizmusát, KANT ismerettani problémáját TAINE nem akarja ösmerni. Sőt előtte a logikai szük-

ségesség, mely az okot az okozattal, a törvényt a jelenséggel összefüzi, egyáltalán nem is probléma; a legnagyobb erélyvel, egy dobásra oda veti a dolgok sorába s körülbelől azt mondja, hogy a benyomásokkal úgy jut az elmébe, mint sugár a szembe. Ez azon pont, melyet MILL, ki őszinte empirikus létére HUME-on végzi, nem tudott megérteni. A magyarázat egyszerű. TAINE, kinek elméje erős képzelemmel a dolgokban mindig rendszert is keres, itt sem állhatott ellene hajlamának. A skepticizmusnak útját kellett vágni. Oda helyezte hát CONDILLAC-ra HEGEL-t s ha az elsővel azt mondja, minden érzéki benyomás, a másodikkal is igazat ad, hogy minden: logikai szükségesség. Így azután lehetővé válik, hogy a filozófia az egész világot rendszerbe foglalhassa, melynek cziméül az állhatna: «A CONDILLAC-kal megjavított HEGEL», vagy «A tapasztalásból kiinduló raczionalisztikus természettudomány».

TAINE jelen művében különben csak röviden utal filozófiai nézeteire: néha fegyverül használja támadásaihoz. — Midőn pl. ROYER-COLLARD tanát a «külső észrehevésről» nagy elevenséggel taglalja s azon eredményre jut, hogy az a külső észrehevést a külső észrehevéssel magyarázza —: ennek ellenében TAINE is állít fel egy elméletet. A külső észrehevést a *hallucináció* tényére vezeti vissza; mivel azonban a hallucináció érzéki csalódással jár, a külső észrehevésről TAINE azt mondja, hogy *igaz* hallucináció. S mit ér el vele, hogy egy tapasztalati ténynek lényeges sajátágát épen az ellenkezőjére változtatja s a külső észrehevést a szervezet bizonyos pathologikus állapotával kapcsolja egybe? A hallucináció ténye oly kevésbé fejti meg a külső észrehevést, hogy inkább a külső észrehevés lehetőségén alapszik a hallucináció.

De sem TAINE eredeti állításaiban, sem kritikája eredményeiben nem fekszik a könyvnek főérdeke. MAINE DE BIRAN-t taglalva, kikel a sok metafizikai lény föltevése ellen, melyek a tünemények világa mögött rejtőzve, azt titkos kiadásban még egyszer ismétlik. Kifakadásának veleje az: a tünemények világán belől ne forduljunk metafizikai magyarázatokhoz. De hát erről a metafizika már régen lemondott. S midőn JOUFFROY-ról szólva TAINE irtó háborút visel a régi pszichologia ellen, mely a lelki élet tüneményeit mind-

megannyi külön tehetségből magyarázta MOLIÈRE doktora módjára, ki az ópium altató hatását annak altató erejével okolja meg: már rég lebontott falakra intézi ágyúját.

A könyvnek tulajdonképeni becsét irodalmi tulajdonságai, a felhozott sok érdekes példa, irodalmi, történeti megjegyzés adja meg, első sorban pedig az a modor, melyben TAINE történetírói módszerét a filozófusokra alkalmazza. Élvezettel, tanulsággal lehet olvasni, hogy vezeti vissza tanaikat az illető filozófusok egyéniségére, uralkodó szellemi sajátságaira. Mint «angol irodalomtörténetében» az egyén tipikus vonásaiból úgyszólván dedukálja az irodalmat, a francia forradalom történetében a «souverain nemzetőr» lelki állapotából a forradalom kegyetlenkedéseit: úgy itt is a filozófusok egyéniségét, elméleti sajátságait keresi munkájukban. Csakugyan legjobb részeiben e könyv a pszichologus és nem a filozófiai író műve: ott legjobb, hol szerzője a filozófiai tanokat, hogy gyakori szavával éljek, csak «kémlőszernek» nézi, melynek segítségével a filozófusok lelkébe láthat. Ilyenkor éles világot vet arra a pontra, hol tudományos meggyőződéseink egyéniségünkkel egybeforrnak. Hanem ezen módszernél egy dolog, s nem kis dolog mégis homályban marad: magának a francia filozófiának fejlődése. A tudós nem önkényüleg állítja fel problémáit. Azokat határozott helyen találja, melyet a tudomány fejlődése számára minden egyéni önkénytől függetlenül megjelölt. S ennek a fejlődésének megvan a maga szigorú logikája, határozott menete, melynek törvényeit nem kereshetjük pusztán a munkálkodó egyének, vagy fajok pszichológiájában. TAINE-nél ellenben a doktrínáknak tulajdonképen nincs is történetük, csak a filozófusoknak s így esik meg, hogy a francia spiritualizmus kritikájához a mértéket nem a metafizika történeti fejlődéséből veszi, hanem egyszerűen CONDILLAC-tól kölcsönzi el.

A fordító.

ELŐSZÓ.

A tanulók negyedében tartózkodtam 1852-ben s együtt éltem öt-hat fiatal emberrel, kik szerettek olvasni. A napot a könyvtárakban s az előadótermekben töltötték, este pedig mulatságuk a vitatkozás vala.

Egyikük a felső mathezisben és keleti nyelvekben volt jártas s a matematika történetén dolgozott. Egy másik, fűvész, az orchideák élettanát írta. Egy harmadik, orvos, a betegségek átöröklését tanulmányozta. A negyedik azt állította, hogy a három utolsó század erkölceinek történetét a rézmetszetek tárában lehet megtalálni. Nehánya járatos volt a jogban, mások a khémiában. Ösmertünk néhány tudóst s néhány művészt; mi főlebbvalóinknak tekintettük őket, mert úgy bántak velünk, mint hasonlóikkal.

Ezen beszélgetések nagyon élénkek s őszinték voltak. Gyakran írásban vitatkoztunk, hogy tömörebbé tegyük okoskodásunkat s elkerüljük a kétértelműséget. Főnhangon nevettünk a nevetséges tanokon és ha hamis érvelésre bukkantunk, még ha hivatalos volt is, üldöztük czáfolásainkkal és élezeinkkel, mint valami bambát s ellenséget.

E fiatal embereknek majdnem mindegyike foglalkozott egyik-másik tapasztalati tudománnyal, honnan csömörük támadt az irodalmi filozófia iránt; nem láttak benne mást, csak kicsinosodott retorikát s ha kérdezték tőlük, mi az a klasszikus filozófia, azt felelték, hogy az a filozófia, melyet az iskolák klasszisaiban tanulnak.

Ezen társalgásokból eredt ki ez az én könyvem. Megőriztem benne azok modorát s őszinteségét; személyeim majd mindany-

nyian valók: örömem telt emlékeim másolásában. Jól tudom, hogy ez a modor nem nagyon tisztelettudó s hogy a dolgokat igaz nevükön említeni nem szabad. Egyetlen mentségem az, hogy e könyvet nem megüledett személyeknek írtam. Meggyőzni óhajtom olvasóimat, s olvasóm ne legyen több 30 évesnél. E koron túl véleményeink már megállapodottak; azért olvasunk, hogy mulassunk, hogy tudjuk mit írnak, hogy részletek felől megvilágosodjunk. A mi az alapot illeti, az már megépült, rendíthetetlen; köréje a szokás, az elme restsége, a mindennapi foglalkozás, a szükségesség kímélni a hatalmat, a vágy megőrizni barátságainkat, oly burkolatot vonnak, melyet szét nem vethet semmi sem. Azontúl nem újítjuk meg többé filozófiánkat, legfőlebb következéseit vonjuk le annak, melyet azelőtt választottunk, vagy rendesen nincs is többé filozófiánk; sokkal fontosabb dolgokra gondolunk, pénz, nagyra-vágyás vagy pártok érdekeire; az elvont vitatkozások hátunk mögött maradnak, távoli homályban, mint ifjú éveink gyakorlata; megmosolyogjuk a naiv elméket, kik ilyesekre ráadják magukat; lenézzük és mulatunk rajta, ha az okok-felett vitatkozni látjuk, akár csak gyermekeket néznénk, mikor célba dobnak. Tehát a fiatal emberek számára kellett írunk. 20 és 28 év között sokan közülök gondolkoznak, még friss és szabad szellemük vonzódik az általánosabb képzetek felé. Még nincs sem mesterségük, sem családjuk, se pénzvágyók, se hivatalhajhászók, szabadon átadják magukat a logika menetének s nem törődnek egyébbel, mint az igazsággal. A bizonyítás az, a mi őket meghatja, nem pedig az, mi kellemes, vagy a társadalmi illemnek megfelel. Hogy egy vélemény igazságát elfogadják, arra elég, hogy be legyen bizonyítva. Azon voltam, hogy az enyémet bebizonyítsam. Mikor egy tant czáfoltam, újjal mutattam a téves okoskodás lapjára s soraira, megmondtam nevét, eredetét, felmutattam azt a kézzel fogható s ösmert tényt, mely neki ellenmond; azt akartam, hogy mindegyik újra vissza-idézhesse elméjébe azon igazolások sorát, melyek azt megdöntik; a legegyszerűbb példákat hoztam fel, s népszerű stílusban írtam; az elvont elméleteket úgy fejtegettem, mint valami gyakorlati s személyes ügyet, azzal a szabad szóval, azzal az indulattal, melyet

az ily ügy fölkel s megkiván. Olvasóm ezért meg fog nekem bocsátani, ha meggondolja, hogy itt nem pusztán elvont elmélkedésről van szó, hanem uralkodó, hivatalos filozófiáról, mely az elmét már századnegyed óta szabályozza, még egy századnegyedig szabályozni fogja, s akkor veszi őket hatalmába, midőn éppen megnyílnak, rájuk gubbaszkodik egy állami intézvény minden erejével, kíséri s fogva tartja őket pályájuk végeig s annyi módon s minden felszólalásával minden pillanatban megakaszt vagy elnyom minden új találmányt s minden törekvést. Én magam is voltam járma alatt s jól érzem, hogy másként nem beszélhettem volna felőle.

Oly könyv, mely czáfolat, nem az elmélet könyve; én nem elméletet fejtegettem, hanem támadtam; nem voltam kötelezve rendszert adni, pusztán csak irányt jelöltem meg. Egyetlen egy pontot taglaltam, de minthogy a fődolgot érinti, az olvasó engedelmével itt felhozom.

A dolgoknak van egy egész osztálya, magánvalóságok, esszenziák, okok, miségek, erők, melyeket metafizikai lényeknek nevezünk s melyek valóban a metafizika anyagát teszik. Mindezen nevek visszavezethetők egyre, az *ok* nevére, mert mindannyia azt a nem tudni milyen ismeretlen és belső valamit jelöli, mely a tárgyak tulajdonságait s változásait létrehozza s magyarázza. A tudomány célja az, hogy minden tárgy okát és ezen okok okát (a mindenségét) fűrkészsze. Ezért van, hogy a mint különbözőleg fogjuk fel az ok fogalmát, különböző lesz képzetünk a mindenségről s a tudományról is. (Az utóbbi a szerint változik, a mint az ok fogalmát értelmezzük.) Ma főleg kétféle filozófiát találunk Franciaországban és kis különbséggel Német- és Angolországban. Az egyik az irodalmilag műveltek használatára, a másik a tudósok használatára van; amazt nálunk spiritualizmusnak, ezt pozitívizmusnak nevezik.

Íme néhány szóban az, mit ezek az ok fogalmáról tanítanak.

A spiritualisták (értem közülök azokat, kik gondolkoznak) az okokat vagy erőket a testektől s érzékelhető tulajdonságaitól különvált lényeknek tekintik, hasonlóknak ama belső erőhöz,

melyet bennünk akaratnak nevezünk. A kiterjedt, tapintható s látható világ mögött tehát van egy másik láthatatlan, nem érzékelhető, testetlen világ, mely amaszt létrehozza s föntartja.

A pozitivisták ellenben az okokat és erőket, főleg pedig a végső okokat oly dolgoknak tekintik, melyek az emberi elme határain túl vannak, úgy, hogy sem állításainkkal, sem tagadásainkkal el nem érhetjük; az okok felőli kutatásokat kizárják a tudományból és azt a törvények, azaz azon egyszerű s általános tények megismerésére szorítják, melyekre a részleges s összetettebb tények visszavezethetők.

A spiritualisták például azt mondják, hogy az élet oka az életerő, az a testetlen valami, mely egyesül az anyaggal, hogy azt szervezze; a mindenség oka pedig egy külön álló, szellemi, önmagától való lény, eléggé hasonló a lélekhez, melyet magunkban észlelünk.

A pozitivisták ellenben kijelentik, hogy az élet okáról, a mindenség okáról nem tudnak semmit. Csak arra szorítkoznak, hogy följegyezzék azon fizikai hatások s khémiai visszahatások összegét s irányát, melyek az életet alkotják és hogy csoportosítsák a tapasztalati törvényeket, melyekben világegyetemünk megfigyelt tényei jutnak általánosabb kifejezésre.

A spiritualisták az okokat a tárgyakon kívül helyezik, a pozitivisták pedig a tudományon kívül. Megegyeznek az alapelvben, de szétválnak a következményekre nézve. Mindkettő az okokat kivonja a közönséges s tapasztalati világból, hogy egy másik különvált világot alkosson velük; csak hogy a spiritualisták azt vélik, hogy megismerhetik ezt a világot, a pozitivisták pedig, hogy nem.

Ha most bebizonyítanók, hogy az okok rendje a tények rendjével egyesül, egyszerre mindkettőjüket megczáfolhatnók; és mivel az alapelvvel a következmények is megdőlnének, a pozitivistáknak nem volna többé szükségük a tudományt megcsontítani, a spiritualistáknak pedig nem volna joguk a világegyetemet megkettőzni.

Ez az, a mit itt tenni megkísérlettünk, megkísérteni mer-

tünk; minden nehézség abban állott, hogy megóvjuk magunkat amaz optikai csalódástól, mely az okokban lényeket láttat, a metaforákat szubstanciákká változtatja, az árnyaknak állandóságot s testet ad. Hogy szabaduljunk tőle, meg kellett figyelni keletkezésüket; látni kellett, hogyan születik meg az ok fogalma, s e célból választottunk 5—6 oly esetet, melyeknél az ok fogalma eléáll; s gondunk volt, hogy mindannyi közönséges, tapintható, kipróbált s jól körülírt legyen; azután megjegyeztük mindegyikben azt a körülményt, mely az okot felkölti, végre körülírtuk, meghatároztuk ezt a körülményt, szóval lépésről lépésre haladtunk a pszichologusok s nyelvészek szűk ösvényein. Csak így fogjuk szabatosan tudni, mit jelent az : ok.

Ezen filozófiai kis elemzéseknek ugyanaz a hatásuk, mint a csillagászat finom méréseinek. Egy másodperc tizedrészeit mérve, kiszámíthatjuk a csillagok távolságát a földtől. Az ok fogalmát meghatározva, a világegyetem képzetét változtathatjuk meg.

Ezen kicsibe menő szétbontások által kitűnt, hogy valamely tény oka nem más, mint az a törvény, vagy az az alaptulajdonság, melyből a tény levezethető; hogy a hatékony erő nem egyéb, mint az a logikai szükségesség, mely a levont tényt az eredeti törvényhez köti; hogy a nehézség ereje nem más, mint az a logikai szükségesség, mely a kő esését a gravitáció egyetemes törvényéhez köti. Ebből a spiritualisták ellenében az következik, hogy a világ megmagyarázására nem szükség egy új világot feltalálni, hogy a tények oka benn rejlik magukban a tényekben, hogy a tárgyak mögött nincsenek rejtett szellemi lények, melyek azokat létrehozzák; hogy a létezők forrása nem más, mint törvények rendszere; végre, hogy a tudomány feladata az, hogy az elkülönített esetleges tények halmazát valamely egyetemes axiómára visszavezesse, melyből mindannyia kiered.

Viszont ekkor a pozitivisták ellen az következik, hogy az okok nem képeznek titokzatos hozzáférhetetlen világot, hanem visszavezethetők törvényekre, típusokra, vagy alaptulajdonságokra; továbbá, hogy egyenesen megfigyelhetők; a tárgyakból, minthogy bennük foglaltatnak, ki is vonhatók, ugyanaz lévén a mivoltjuk

mint a törvényeknek, melyeket hasonlókép a tényekből vonunk le. A pozitivisták ellenében mondhatjuk tehát, hogy a legfelsőbb ható okok minden eseményben, mely okozatjuk, bennfoglaltatnak, mint a nehézség törvénye bennfoglaltatik a testek minden esésében.

Mindezen alsóbbrendű elemzések fölött, melyeket tudományoknak nevezünk s melyek a tényeket néhány részleges törvényre vagy típusra vezetik vissza, lehetséges tehát egy másik fölsőbbrendű metafizikai elemzés is, mely viszont ezen törvényeket s típusokat vezetné vissza valamely egyetemes formulára. Ezen elemzés nem mondana a többinek ellent, hanem bevégezné azokat. Nem kezdene más irányú mozgást, csak a megkezdettet folytatná. Minden tudományból átvinné a végső meghatározásokat, melyek annak határán fekszenek; a kiterjedés, az asztronómiai test, a fizikai törvények, a khémiai test, az élő egyéniség, a gondolat fogalmait. Ezen meghatározásokat azután egyszerűbb elemekre vagy képzetekre bontaná, hogy azután sorszerint rendezze, hogy kipuhathassa a törvényt, mely őket egybefűzi. Így azután fölfedezné, hogy a természet nem más, mint formák rendje, melyek egymást fölkeltek és egymással oszthatatlan egészet képeznek. Végül szétbontva az elemeket és meghatározásokat, iparkodnék azt is kimutatni, hogy egymással csak bizonyos határozott sorban és csoportokban egyesülhettek s hogy minden más rend vagy csoportosulás bizonyos belső ellentmondást foglal magában, továbbá, hogy ez az egyedül lehetséges eszmei sor azonos a megfigyelt tények egyedül valódi sorával, hogy tehát a tapasztalás által fölfedezett világ így megtalálja értelmét és képét abban a világban, melyet az absztrakció belőle kivont.

Íme a természet fogalma, mint azt HEGEL magyarázta miriád föltevés mellett, áttörhetlen homályú stílusban és a természetes eszmemenet teljes felforgatásával. Láthattuk, hogy ezen filozófiának eredete az ok fogalmának sajátos felfogásában rejlik. Ezt a fogalmat akartam én itt igazolni és alkalmazni. Egyéb célom nem volt sem itt, sem másutt.

TÁRGYMUTATÓ.

I. FEJEZET.

Laromiguière.

I. Hogyan hanyatlott el a szenzualizmus. — II. Laromiguière mint tanár ; udvariassága, finomsága, művészete. — III. Laromiguière mint filozófus ; tana a cselekvő figyelemről, a képzetek származásáról, mód-
szere. — A francia analízis értéke, határa

II. FEJEZET.

Royer-Collard.

I. Hogyan született meg a spiritualizmus. — Royer-Collard stílusa; tehetsége uralkodni és meggyőzni; hajlama elnyomni, fegyelmezni. — II. Elmélete a külső észrevevésről. — Véleményeinket nem hasznosságuk szerint kell mérlegelni. — A pozitív tudományok fölfedezései által adott érv. — Képzeteink reprezentatívek. — A külső észrevevés a valónak hallucinációja

III. FEJEZET.

Maine de Biran.

I. Az első ismerkedés. — Birant lehet magyarázni. — II. A másodszeri tanulmányozás. — A gondolkozó elmék hatalma. — Biran szereti az elvont stílust. — Szerinte az akarat a lélek ; szerinte a világ monas-ok rendszere. — III. Czáfolás. — Sem az elhatározás, sem az akarat, sem az életbe lépő elhatározás nem lények. — Az erők természete. — Az elhatározás és az izom összehúzódása közti vonatkozás. — A metafizikai lények kiirtása

IV. FEJEZET.

Cousin mint író.

I. Cousin szónokias stílusa. — A közhit igazságai. — Mondatai előkelő, kidolgozott volta. — Szónokias terelés. — Szónokias képzelem. — II. Cousin filozófiai stílusa. — A kifejezés hibái teremtik az elmélet hibáit. — Homályos, kétértelmű kifejezések. — Cousin szónok és költő a filozófiában

V. FEJEZET.

Cousin mint történet- és életrajzíró.

Lap

- I. Miért lelkesedett Cousin a XVII. századért? — A XVII. század jelleme és tökéletlenségei. — Dicsőítő beszéd nem jellemrajz. — II. Dicsőítő beszéd nem arczkép. — A szónok és festő közt való különység. — Cousin mint szerelmes és tanár. — Megszámozott szillogizmusai. — Pompás külsőségek stílusában. — Egy terét vesztett tehetség fél-szegségei -----

58

VI. FEJEZET.

Cousin mint filozófus.

- I. Cousin első filozófiája. — A pantheizmus vázlata. — Cousin pantheista. — II. Cousin spiritualista. — A szónok és a filozófus közt való különység. — Cousin egy keresztesháború vezére és szónoka. — Filozófiája a pedagógia s a kormányzat eszköze. — A spiritualizmus konstrukciója -----

71

VII. FEJEZET.

Az ész elmélete Cousinnál.

- I. Az ész meghatározása Cousinnál. — Bizonyítékai. — Isten mint a szükségképi igazságok alanya. — Czáfolás. — Az első petitio principii. — A második petitio principii. — Az első kétértelműség. — A második kétértelműség. — II. Hogyan fődözzük fel a szükségképi igazságokat a matematikában. — Hát a metafizikában? — Hogyan fődözzük fel a végtelent a matematikában. — Hát a metafizikában? -----

84

VIII. FEJEZET.

Cousin mint tudós és filológus.

- I. Cousin kiadásai. — Okmányok a filozófia történetéhez. — A bibliofil szellem nehézkessége, hidegsége, kicsinyeskedése. — Ritka kéziratok hódítása. — Szép tanulmányok Pascalról és Rousseauról. — A monografiák hasznossága és tökéletessége. — Ékesszólás a tudományban. — II. Cousin, szül. 1640-ben, theológus, hitszónok, a nagyvilág embere, Longueville assz. szónoka és Bossuet tanítványa -----

99

IX. FEJEZET.

Jouffroy mint író.

- I. Miben különbözik Jouffroy Cousintól. — Hogyan lett Jouffroy filozófussá. — A szemlélkedő emberek szenvedélyessége, eredetisége, szomorúsága. — II. Jouffroy módszere. — Elővigyázatosságai. — Összintetése. — Az absztrakt stílus iránt való előszeretete. — Gyöngeségei, ereje. — A tudósok és filozófusok -----

113

X. FEJEZET.

Jouffroy mint pszichológus.

I. A pszichológia a szemléltető emberek filozófiája. — Jouffroy munkálatai a pszichológia szervezése körül. — Hasznossága és lehetősége bizonyítékai. — Esztétikai fölfedezések. — II. Homályos megjelölések. — Az innen támadó hibák. — Példák. — A tehetségek és az «én» mint valódi, külön létezők. — Az «én»-nek és a tehetségeknek természete. — A pszichológia s a természettudományok összehasonlítása	Lap 127
---	------------

XI. FEJEZET.

Jouffroy mint moralista.

I. A morál a szemléltető embereknél a filozófia célja. — Az emberi rendeltetés utáni kutatás. — II. Jouffroy hipotézise és dedukciói. — III. Czáfolat. — A <i>rendeltetés</i> szó kettős értelme. — Az erkölcsi képzetek mekhanizmusa. — IV. Jouffroy született 1680-ban, angol, protestáns, filozófus és boldog ember	144
--	-----

XII. FEJEZET.

Miért volt az eklekticizmusnak sikere.

Az eklekticizmus két oka. — A tizenharmadik század szelleme: a kritika és a bizalmatlanság. — A tizenkilencedik század szelleme: az álmadozás s az abstrakció. — A költői filozófia s a filozófiai költészet. — Cousin támogatva a patriotizmus, liberalizmus s a történet népszerűsége által. — Cousin segítve változásai által. — Az eklekticizmus spiritualizmussá válik. — A föntartó, a fenyegető körülmények. — Az újítók jövője	161
--	-----

XIII. FEJEZET.

A módszerről.

Két filozófus. — Egy analista. — I. A szók elemzése. — A fizikai világban. — Példák: az élet erő. — Az erkölcsi világban. — Példák: egy nép vagy század szelleme. — II. A dolgok elemzése. — A fizikai világban: az emésztés. — Az erkölcsi világban: Rabelais; Dürer Albert. — A szók és tárgyak elemzésének tárgya, eljárása	176
--	-----

XIV. FEJEZET.

A módszerről.

(Folytatás.)

Egy szisztematikus. — Az okok természete. — A dedukció. — I. A fizikai világban: az élőtest. — II. Az erkölcsi világban: Róma története. — A dedukció tárgya, eljárása. — A természet eszméje	192
---	-----

I. FEJEZET.

LAROMIGUIÈRE.

I.

Valahányszor új filozófia támad, első gondja, hogyan temesse el a megelőzőt. Az eklekticizmus sem tett különben és ehhez joga volt. De a temetésnek különböző módja van s a XVIII. század filozófusainak furcsán adták meg a végső tisztességet. Képzetet nyujthat róla a következő beszélgetés, melyet nekem egyik vén szenzualista, LAROMIGUIÈRE barátja mesélt el. Midőn 1824-ben egy ízben a Sorbonne előtt elhaladt, egyik ismerőse — fiatal tanuló — ép egy híres felolvasásról kijöttében megállítja útjában s kabátja gombját huzgálva, így szólott hozzá:

— Jó napot uram, mint szolgál egészsége? még mindig szenzualista, isten- és erkölestagadó?

— Vajjon?

— Úgy ám! Ön tagadja, hogy az ész külön tehetség; megátadja a velünk született eszméket; azt állítja, hogy a tudomány tökéletessége nem egyéb, mint a nyelv szabatossága. — Ön CONDILLAC újítója; tehát nem hihet sem igazságban, sem igazságosságban, sem istenben.

— Én jó istenem!

— Ó tudom, mit fog mondani; azt, hogy különbséget tesz az érzéki érzet és az elmének rája irányuló figyelme közt, tehát, hogy bizonyos fokig elismeri az elme működését. Ez azonban haszontalan kibuvó. Ön mégis a XVIII. század embere, filozófiája lerontja az emberi méltóságot s ön csak a materializmus és skepticizmus közt mozoghat. Ám válaszszon a kettő közül.

— Köszönöm jó indulatát, de nem választok.

— Úgy hát ön következetlen. — A szenzualista tagadja, hogy az ész oly tehetség, mely az abszolútum megösmerésére képes. — Tehát lerontja bizonyítékait az isten létének, mert isten maga az abszolútum. — Lerontja tehát a tudomány alapelveit, melyek pedig abszolút igazságok. Lerontja tehát az erkölcs alapelveit, melyek hasonlóképp abszolút igazságok. A szenzuálista tehát istentagadó, skeptikus és az erkölcs megvetője; akár csak a végső felfordulás órája ütne. — Most láthatja ön ama következményeket, melyek a véges dolgok filozófiájából támadnak. A végtelent újra vissza kell állítanunk a mindenségben is, a tudományban is. — Ha nincs végtelen, megszűnik a véges is; mert az a mi véges, csak más véges dolog korlátja levén, önmagától fennállani nem képes. A végtelen az első, a véges belőle származik. Ha elszakítjuk a végestől a végtelent, a végtelennel együtt a végest is lerontjuk. Ebből ugyan ki nem gázol. De távozom, három barátom vár reám, hogy vitatkozhassunk annak módjáról, hogy jut az elme az «én»-től a «nem én»-hez, a subjectumtól az objectumhoz.

LAROMIGUIÈRE szerencsétlen barátja erre egy kissé meghökent; megzavarodva sietett fel a Sorbonne könyvtárába s hogy megnyugtassa magát, felütötte mestere műveinek első kötetét. «Csakugyan igaz volna — így szólt — hogy az én kedves mesterm ilyen szörnyű következtetésekre vezet?» És újra olvasá a következő sorokat:

«A bámulatra keltő harmonia, mely eget földet áthat, elménket annak beösmerésére készíti, hogy létezik oly felsőbbrendű szellem, mely mindent a legbölcsebben elrendezett. Az isten eszméjét, ha az érzésre támaszkodik, nem ingathatja meg semmi támadás. Gyöngesége és függő volta érzetéből nem vonja-e az embert elodázhatatlan következtetés a teljes függetlenség és végtelen hatalom eszméje felé? A természet törvényszerűsége, a csillagok kimért útja nem kelt-e bennünk érzetet, mely a legfőbb rendező eszméjére vezet? S midőn érzésünk bizonyítja, hogy cselekvésünket mindig bizonyos cél felé irányozzuk, nem jutunk-e ebből a végtelen bölcsesség eszméjéhez? E három eszme tulajdonkép egy és ugyanaz. Minthogy azonban ezen egyetlen eszme három különböző érzetből fakadhat: három különböző, egymástól elütő bizonyítékát adhatja az isten létének. Az elsőt természetünk alapjából merítjük. A második a mindenség szemléletének nagyszerűségéből fakad. A harmadik a végső okok megfigyeléséből támad fel bennünk ellenállhatatlan erővel.»

S kissé tovább :

«Az erkölcsi jószág valójában nem egyéb, mint az a cél, melyet a

szabad akarat maga elé tűz, t. i. a hozzá hasonlók java és néha más indító okok is, mint pl. hogy természetünk méltóságát ne sértsük, hogy a rendhez alkalmazkodjunk, és mindenekelőtt, hogy teremtőnk akaratának magunkat alá vessük.

Az ember hasonlítható szoborhoz, mely érzéki benyomásokra képes! Ennél több se kell, hogy némelyek a materializmus vádjával lépjenek elő. A lélek észrevevése különbözik a szerveket érő benyomástól. A lélek szellemi szubstancia, nem anyag, kiterjedés nélküli, egyszerű. A lélek egyszerűségét és szellemiségét csak az tagadhatná, ki azt is tagadja, hogy az összevetésre, hasonlításra tehetségünk van, vagy a ki állítja, hogy bennünk több én, egyszerre több személy lakik.»

E helyek és több ehhez hasonlók, melyeket egyenest CONDIL-LAC-ból vett ki, kissé megnyugtatták barátunkat.

«Végre is világos, mondá magában, filozófusaim e bölcös és tiszteletre méltó tanokat mind elfogadják, nem szégyenből, engedékenységből vagy szívjóságból, de bizonyítás útján. Filozófiájuk e tanoknak épen nem fordít hátat, hanem hozzájuk vezet; bizonyításokkal szolgál, nem ellenvetésekkel. Miért köt hát fiatal ösmerősöm mestereimre oly véleményeket, melyektől borzadva fordulnak el? miért akarja, hogy egyedül az ő ösvényén jussunk célhoz? miért kívánja, hogy én is vele tartsak? vagy nem vezet-e ugyanazon egy célhoz ötven út is? És még azon filozófusok is, kikre legtöbbet ad, nem bizonyította-e mindegyikök eltérő módon isten létét, ugyan-
csak rossznak mondvá elődei munkáját?

DESCARTES elvetette a végső okokból vont következtést, LEIB-NITZ pedig azt, melyet DESCARTES a végtelen eszméjére alapított; KANT minden bizonyítást, egyet kivéve, a melyet ő fedezett fel az erkölcsi törvényben. Csak a szenzuálisták legyenek kizárva a közös jog köréből, csak ők ne bizonyíthassák isten létét a maguk módja szerint? Mikor ez a mód oly világos, egyszerű; nagy szavak, íjesztő absztrakciók nélkül való, a kandallónál, karosszéken elnyújtózva is meghallgatható; nem igényli a kathedrát, megél szóképek és egyéb szónoki hatások nélkül is. Ugy rémlik, hogy a czáfolás az a módja, melylyel fiatal barátom élt, csak harczi cselvetés. Bizonyynyal elgondolta magában, hogy módszeres okoskodásnak a közönségre hatása nincsen. Ha pszichológiát egy másik pszichológiával támadunk meg, négy-öt magános gondolkozót talán meggyőzünk, de a tömeget föl nem rázzuk. Ellenben csak kiáltja valaki torka szakadtából, hogy az ellenfélnek még továbbra is hitelt adva, isten,

a közerkölcsiség, az igazság veszélyben forog, úgy a hallgatóság azonnal hegyezni fogja füleit. A birtokos félteni fogja vagyonát, a hivatalviselő állását; gyanús szemmel fogják nézni a bevádolt filozófusokat, elővigyázatból elveszik könyveiket a gyermekek kezéből s a családatya megtiltja fiának, hogy ilyen méregfélével bibelődjék.

Csakhamar igazán méregnek is tartják, és a szegény filozófusok új hírükön megütközve, szégyenkezve, görbült háttal félre állnak a vihar útjából, elülnek rejtekükbe azon reménynyel, hogy talán 50 év multán nem tekintik többé üres és gyanús emberek filozófiájának azt a tant, melyet Franciaország legvilágosabb fői, legrendszerezesebb és legfrancziásabb elméi magukénak vallottak.»

Így okoskodott az én öreg szenzualistám. Ime az idők jele: nem czáfolták többé, hanem csak ledorongolták. Hiába szabadkozott, röviden végeztek vele. De hitem szerint rosszul végezték a dolgot. Oly könnyen nem menekülünk ellenfeleinktől; ehhez más eljárás s több erőfeszítés szükséges. E filozófiából, melyet oly könnyű módon hittek lerombolhatni, nem egy rész még sértetlen maradt; ezeket akarom felmutatni, mielőtt megvizsgálnám, mennyire tartós az újabb, gazdagon díszített épület, melybe mai nevelésünk bevezet, mestereink tekintélye elzár, a hagyomány és társadalmi előítéletek pedig fogva tartanak. — A XVIII. századbéli épület, ha elhagyatott is, még lakható, legalább részben. Olvasómnak nem lesz ellenére, ha utolsó építője és oly szeretetre méltó lakója előtt megállapodunk.

II.

A kik ösmerték, társalgását ellenállhatatlan varázsúnak mondják, előadásaiban pedig társalgott. Sohasem látszott meg rajta, hogy kathedrán van; úgy beszélgetett tanítványaival, mint barát barátjaival. Beszédjét ritkán kísérte mozdulatokkal, hangja lágy, kimért volt, s míg szemeiben az értelem fénye világolt s ajkára mosoly, néha a könnyed gúny kifejezése szállt, egyaránt hatott kellemes előadása, s az igazság meggyőző ereje által. A filozófiában úgy érezte magát, mint a nagy világ embere a maga házában; adta a házi urat ízléssel, kiváló udvariassággal; vendégei elé sietett, kézen fogta s elvezette mindenfelé, a hol volt számukra valami tetsző vagy érdekes. Soha nem kívánta tőlük, hogy

hivatalosan bámuljanak vagy elhiggyenek valamit; szabadjukra bocsátá, és mégis vezette őket annyi odaadó jósággal, oly egyenetlen ösvényeken, hogy lehetlen volt őt nem követni, meg nem szeretni. A nehezét mind magára vállalta; a nehéz fejüek czamogó haladását már előre mentegette; balgaságukért ő kérte bocsánatukat; hibájukat a saját rovására vette, tudományával annyira szerény, modorában annyira finom volt.

«Épen nem vagyok — úgy mond — azon nagyon is elterjedt véleményen, hogy a metafizika kérdései nem tárgyalhatók oly világosan, mint a fizika vagy matematika kérdései. Kétségtől volna nekem is kis érdekem benne, ha önöket is a többség véleményén tarthatnám; mentségemül szolgálhatna multa és jövőre; de a mit mellette felhozhatnék, pusztá szóbeszédnél nem volna egyéb, azért megvallom, mindig az én hibám lesz, nem pedig fölvetett tárgyamé, ha megakadnék, vagy zavar fogna el. Minden tárgyról egyenlő világossággal lehet szólni, mert minden okoskodás ítéleteken, minden ítélet képzeteken alapszik. Ha képzeteink világosak, miért ne volnának azok ítéleteink, okoskodásunk, előadásunk? Ha így van a dolog, joggal panaszkodhatnak fölöttem, ha meg nem értenek; nekem pedig önök ellen csak akkor volna panaszra jogom, ha kellő figyelemmel nem kísérnének. De önök ezt mindig megteszik s nemde, gyakran elmondják nekem, hogy megértettek?»

Ez elemzéseinek közé néha rövid, csípőske megjegyzéseket csúsztatott, alig támadó s már eltűnő gúnyt, oly könnyűt, oly kevésbé sértőt, hogy örült rajta, mosolygott fölötte az is, a kit ért. Már tíz lecke óta metafizikáról adott elő, a nélkül, hogy akár a szót, akár a tárgyat meghatározta volna; több hallgatóját ez bántotta; erőnek erejével szerették volna a formulát jegyzetük fejére írni; ostromolták tehát kérdéseikkel.

«Ujra egy oly felolvasásom, — szólta a kathedrára lépve — melyben felelnem kell a hozzám intézett kérdésekre. S attól sem kell tartanom, hogy e miatt filozófiai előadásaim rendjét meg fogom zavarni. Minthogy kérdéseik mindig arra vonatkoznak, a mit már mondtam, feleleteim is, ha csak némileg helyesek, összefüggésben lesznek azzal, a mit már tanítottam. Így minden kitérés tiltva van előttem s ezt önöknek köszönhetem.»

Bókkal kezdi, udvariasan s még sem él nélkül; a mint veszszük, van benne jóakarát, van benne irónia.

A folytatás jobban felvilágosít:

«Meg akarom magamnak fejteni, mi viszi önöket ilyféle kérdésre. Mivel sokak agyában a metafizika, a homályos, a nehezen felfogható egyet

jelent, könnyen megeshetett, hogy önök azt hitték, hogy nem is metafizikáról beszélek, midőn néha szerencsés valék, világosan fejezni ki gondolataimat. Boldog volnék, ha önöknek ily meglepetést okoztam.

De hát mi is az a metafizika? Nem sokára kérdezni fogják: Mi a logika? Mi a morál? Mi a filozófia? Másutt kérdezik: Mi a szónoklat? Mi a költészet? Mi az idill? Miben tér el az eklogától? Ugyan költemény-e, vagy regény a Télémaque?

Ezen leczkém főcélja nem annyira az, hogy megmondjam mi a metafizika s meghatározzam fogalmát, mint inkább az, hogy intsem az örökös kérdezősködés elterjedt szokásától, ama türelmetlenségtől, mely már akkor szeretné készen kapni a tárgy fogalmát, midőn a meghatározásnak még az ideje meg nem érkezett.»

Itt már előre lép a tanító s rendreutasítja hallgatóit. Hogy a leczkét teljesebbé, elevenebbé tegye, kis jelenetet rögtönöz. Most egy csapat tanulót tüntet fel, kik ujonczok hevével vitatkoznak a filozófia öt-hat meghatározása fölött; majd komoly férfiak gyűlését, hol nagy garral újra öt-hat, az előbbiektől s egymástól különböző meghatározást pörgetnek. Azután egymásra csapja hallgatói előtt ezt a csomó abstrakciót, explikációt, argumentációt, s midőn észreveszi, hogy elkábította őket a mérközés zaja, a pompázó filozófiai jelzők csöngése bongása, szépen lassan a zenebonából kivezeti, képzeleteket közel fekvő példákkal megvilágosítja, ügyesen jó útra tereli s azon van, hogy ők maguk s ott közelükben fődözzék fel azt, mit a távolban s másoknál kerestek. Így elégedetté teszi őket magukkal, mesterüikkel, gazdagítja őket egy világos képzzettel, és türelemre és vigyázatra is oktatja.

Ez a művészet, melylyel előadását élénkíti, a filozófiát párbeszédbe szedi: jelzi lappangó elevenségét s oly képzeletre mutat, mely szemünk elé tudja hozni a tárgyakat. Midőn a logika menete a tanárt mosolygóbb, kellemesebb tájakra terelte, nem fordult el s néha léptei közben fölszedett egy-egy irodalmi virágot; legszívesebben az egyszerűeket, közkeletűeket választotta, melyek feltűnés nélkül ellehetek pszichologiai okoskodásai közt, mint érett kalászosok közt a buzavirág. Gúnyolódott a metafizikusokon, kik a metaforát annyira kedvelik, kiknek «az értelem tükör, mely a képzeteket veri vissza», az akarat pedig «vak erő, melyet az értelem vezet, az elme világosít». Hanem ugyanekkor példát fűz a szabályhoz s választékos nyelven, melynek mintáját tanítóinál találta, így beszél:

«Az embert ösztöne vezérli, hogy mindenbe lelket öntsön, mindent személyesítsen s valami emberit még oly tárgyakba is átvigyen, melyeknek csak csekély vonatkozása van természetére. A patak forrásához oda helyezett egy fiatal leányt, egy nimfát, kinek lehajló korsójából foly ki a víz, mely a rét pázsitját öntözi s az utas szomját enyhíti. A nagy folyóé mellé pedig egy férfiut, java erejében, csendesen nyugodva hajló nád között, megelégedéssel szemlélve a tájat, melyet termékenyít és gazdaggá tesz. De ha a szépművészetekben a képzelet játéka gyönyörködtet, a filozófiában csak az igazság szép; azért el kell tiltania magától mindent, mi azt elfátyolozhatja, nem akarom mondani, ékesítheti.»

Ezek a mértékkel használt, ízléssel elhelyezett ékitmények azonban mégsem képezik stilusának legvonzóbb oldalát. Minde- nek fölött szeretjük benne áradó könnyűségét, szerencsés természetességét. A képzetek egymást követik, mint valamely nyugodt folyó vizei. Az első a másodikba, ez a harmadikba visz át s az ember egyszerre csak az ár közepén van, a nélkül, hogy gondolná. Maguktól tova hordanak, nem is kell erőlködnünk; gondolkodunk, a nélkül, hogy akarnók; hogy haladunk s fölfedezéseket teszünk, csak azon nyugodt élvezeten ismerjük fel, mely észrevétlenül elfog. — S nem is haladunk gyorsan; az író nem ragadja elménket rohamos logikával; inkább csendesen elsétáltat ösmerős képzetek közepette. De ezek a képzetek, bár világosak, mégis felvilágosításra szorultak; ez lesz tehát első feladata. Visszavezeti eredetükre, jelzi azon könnyed eltéréseket, melyek egymástól elválasztják; a szó értelmét, a kifejezések árnyalatát gondosan megjelöli; francziára tanítja azokat, kik azt hiszik, hogy megtanulták; logikára azokat, kik azt gondolták, hogy soha se voltak annak híjával. Semmi sem kedvesebb, mint e finom különböztetések, szellemes elemzések; s a mi értéküket még fokozza: a közönséget nem ragadják ki megszokott köréből; mintha nyelvészeti vagy irodalmi felolvasás toldaléka volnának. Hogy az elméműködések jegyzékét adja, a szerző LA FONTAINE egy meséjét szedi szét; BUFFON egy mondatát idézi, hogy bebizonyítsa, hogy minden következtetés azonos ítéletek összetétele. A nagy írók kört képeznek tanítói széke körül; a hány-szor csak lehet, leszáll onnan, s nekik adja át a szót; azt állítja, hogy az ideológiának legjobb mesterei, s hogy stilusok kész logika. Folyton könyveikhez küld, a filozófiát az írás művészetére vezeti vissza, s folyton feléjük tartva, majdnem megérdemli, hogy közöttük foglaljon helyet.

III.

Rendszere hasonlít elméjéhez; világos, találékony inkább, mint mély vagy új. Sarkpontja azon megkülönböztetésben rejlik, melyet a passzív érzéki benyomás és az elmének reá irányzott aktív figyelme közt megvon; míg LAROMIGUIÈRE különböztet, CONDILLAC e két dolgot az érzés nevezete alatt egybefoglalja. LAROMIGUIÈRE azt állítja, hogy ama zavart, önkéntelen benyomás vagy érzet, melyet a tárgyak *megpillantásánál* tapasztalunk, különbözik ama határozott és figyelmünk önkéntes hozzájárulásával keletkező képzettől, vagy érzéklettől, mely akkor támad, ha a tárgyakat *megszemléljük*.¹ Az első esetben úgy gondolja, a lélek kivülről szenved módosulást, az utóbbiban pedig — cselekszik. A lélekben csak oly tehetségeket ismer el, a melyek a különböző irányú cselekvéseknek felelnek meg, a pusztán passzív benyomásra képességet nem sorolja a tehetségek közé.

Ez alapon épül LAROMIGUIÈRE elmés filozófiája. Az utolsó részletekig arányos s szinte kétkedőbe ejt, annyira csinos. Foglalatja azonban a formula szabatosságával, egy jó bizonyítás áttetűző világosságával bír.

A lelki tehetségek rendszere tulajdonkép két rendszert foglal egybe, az értelmi tehetségek és az akarati tehetségek rendszerét. Az első három különböző tehetséget rejt magában: külön tehetség működik, ha a lélek figyelmeztet, ha összehasonlít, ha okoskodik. A második rendszer hasonlóképen három tehetséget foglal magában: a lélek érzi, vagy hogy vágya támad, vagy hogy jobban vonzódik egyik-másik tárgyhöz, vagy hogy szabad választása van. A figyelem és vágy egymás közt analogiát mutat; mindkét esetben a lélek tevékenysége egy tárgyon pontosul össze, amott, hogy a tárgyról képzetet nyerjen, emitt, hogy a tárgyat használhassa. Az összehasonlítás nem egyéb, mint két tárgy egymásra vonatkoztatása; ha pedig az egyik vagy másik tárgyhöz vonzódunk, nem teszünk egyebet, mint hogy az egybehasonlított két tárgy között választunk. Az okoskodás és szabadság tehetsége első pillanatra mintha nem nyujtana ily analogiát. De mi képezi a szabad cselekedetet? Nem az elhatározás-e, melyhez akkor jutunk, ha két vagy több lehetőséget egymáshoz mértünk s azoknak, hogy úgy mondjam, káros vagy előnyös voltát kiszámítottuk? S nem két összehasonlítás eredménye-e a következtetés is, két ítéletnek bizonyos tekintetben összemérése?

¹ Állítsunk csak egy együgyű, hajdani kiskereskedőt s egy művészi érzékkel bíró régiségbúvárt *Saint-Germain des Prés* elé: az elsőnek arczán csak a *benyomás* tükröződik, az utóbbián a benyomás *felfogása* is.

Ily elmésen játszik LAROMIGUIÈRE filozófiai csecsebecséssel. Talán nem is volt FONTENELLE óta a tudományban annyi szellem, annyi könnyűség!

A másik népszerű kérdés az eszmék eredete körül forgott. LAROMIGUIÈRE még tovább folytatta különböztetéseit: szerinte a lélek többféle passzív módosulásokra is képes. Az érzéletekről, melyek szerveink benyomásától függenek, már CONDILLAC beszélt. LAROMIGUIÈRE ezeken kívül még azon módosulásokat, érzeteket is felsorolja, melyeket tapasztalunk, ha tehetségeink működésben vannak,¹ ha elménkben két egymással összehasonlítható képzet egyszerre van jelen,² ha oly cselekményt észlelünk, mely szabad akaratból látszik eredni.³ Ily módon négyféle érzetet, passzív módosulást különböztet meg s szerinte képzeink gyökere is e négyféle érzet egyikében vagy másikában rejlik.

Az érzéki tárgyak képzei az érzéki érzetből erednek; okuk pedig az érzetekre fordított figyelem.

A lelki tehetségek képzei e tehetségek működésének érzetéből erednek. Okuk ismét a figyelem.

A tárgyak egymásra vonatkozásának képzei pedig e vonatkozás érzetéből erednek. Tudatunkba jönnek az összehasonlítás és okoskodás útján.

Az erkölcsi képzetek gyökere az erkölcsi érzet. Támadnak pedig a cselekvés útján, akár figyelemmel, összehasonlítva, okoskodva cselekszünk, akár nem.

Ime a rendszer dióhéjban. Az olvasó észre fogja venni, hogy fölötte finom, világos, következetes fő munkája. Mégis azt hiszem, hogy a pszichologia nem sok hasznot hajtana, ha csak ilyen igazságok tanítására szorítkoznék. A lélekről érdekesb kérdések vehetők fel, mi egy napon talán meg is fog történni. A pszichologia könyvhöz hasonlít, melynek eddig csak borítékát mutatták; a XVII. században a boríték elejét, a XVIII-ikban hátulsó lapját, a XIX-ikben újra az elejét; de csak kevesen gondoltak arra, hogy a könyvet fel is kell ütni. A borítékot tehát jól ismerjük, de a mi a tartalmát illeti, az már más dolog. A boríték leírásai közt a LAROMIGUIÈRE-é a legjobbak közül való s fönn is fog maradni.

¹ Ha szép regényt olvasunk, megvan bennünk annak *érzete* is, hogy figyelemmel olvassuk.

² Csert és bükkfát látva, bennünk hasonlóságuk *érzete* támad.

³ Ha olyan ember beszédét hallgatjuk, ki hazudik, bennünk csalárd-ságának *érzete* támad.

De még tovább fog fönnmaradni módszere, melyet CONDILLAC-tól tanult s melyet az okoskodásról írt értekezésében oly ritka világossággal fejteget. E módszer, nézetünk szerint, az emberi ész egyik kiváló munkája. Elfelejtettük harmincz év óta s ma megvetjük; helyére egy ósdi logikát emeltünk, tákolmányt össze nem illő darabokból, kenetlen gépet, melynek rozsdás kerekei a skolasztika, DESCARTES és PASCAL műhelyéből kerültek. ARNAULD csinálta, amúgy hamarjában, egy gyermek számára, a középkori szillogisztikába bonyolult elmék használatára.

E logikát¹ olvassuk, lepje a könyvtárak pora CONDILLAC *Logikáját*, *Nyelvtanát*, *A számolás nyelvét*, egyéb analitikus értekezéseit, melyek LAVOISIER-t, BICHAT-t, ESQUIROL-t, GEOFFROY SAINT-HILAIRE-t és CUVIER-t útba igazíták. Pedig ekkor uralták a tudományok a filozófiát; ez mutatta az új irányt, a melyen a többi követte. A filozófia nagy fölfedezéseit ép azon ismerhetni fel, hogy új célokat tűznek a pozitív tudományok elé. A filozófia a középpontot képezi; ha ez helyéből kimozdul, a többi is meginog. Századunkban pl. a német metafizikusok hipotézisei, konstruktív módszerei egészen új ösvényekbe terelték az egyes tudományokat, új szemköröket nyitottak meg előttük. A mult század francziáiban is megvolt e nagy hatalom s hasonló tisztelet illeti meg őket is.

Jelezzük néhány szóval, módszerük mennyire hat, mik korlátai, szabályai. Nem arra tanítanak, hogyan figyeljük meg a tümenényeket, hogyan tegyük kísérleteinket, hogyan indukáljunk; a tényeket sem gyűjtik egybe, a természetet sem magyarázzák; BACON-ra bízzák a tapasztalati tudományok vezetését: erejüket más irányban használják. Azon feltevésből indulnak ki, hogy az ember elméje telisded tele mindenrendű képzetekkel, melyek százféle úton szivárogtak belé, s a mellett homályosak, zavartak, szóbeli kifejezésük által értelmükből kifordultak; olyanok tehát, milyenekkel az bír, ki kezd maga fölött eszmélkedni, miután már sokat s amúgy vaktában gondolkodott. E zűrzavarba akarnak rendet hozni s halomra rakott anyagok tömkelegéből épületet emelnek. Itt megállapodnak s nem kívánnak tovább haladni. Ideologoknak nevezik őket és joggal: csak a képzetekkel s nem a tényekkel van dolguk; nem annyira pszichologusok, inkább logiku-

¹ A Port Royal logikája.

sok. Tudományuk azonnal a gyakorlatba csap át; a gondolás, az okoskodás, a kifejezés művészetére tanítanak.

S miben áll e művészet? mily módon hoznak elménkbe világos képzeteket? Az által, hogy a dívó módszerekhez képest ellenkezőleg járnak el. A tudományok élére alapigazságok helyébe tényeket állítanak. A képzetek meghatározása helyett megmutatják, hogyan származnak. Nem kezdik a matematikát a mennyiség és mérték fogalma meghatározásán, hanem nagy sor példából kiindulva, keletkeztetik bennünk s teszik világossá előttünk a mennyiség és mérték képzetét. A pszichológiába sem a tehetségek meghatározásával nyitnak be, hanem azon körülményekre figyelmeztetnek, melyekből elménkben a tehetségek képzete önként kifejlik.

Figyelmet fordítottak a gondolás természetes menetére s azt reprodukálják; tudják, hogy az elme egyes, határozott, többnyire érzékelhető tények megismerésén kezd; csak azután fordul önkéntelen e tények bizonyos részeinek megfigyelésére, azokat a többtől elkülöníti, névvel jelöli s nyomban e jegyekkel együtt támadnak az elvont képzetek, általános ítéletek. Hasonló rendet követnek ők is azon igazságokra nézve, melyeket élénk adnak s mert fölismerték, hogyan halad tovább az elme, bennünket is megtanítanak, hogyan haladjunk. Feltűntetik előttünk, hogyan válik képzetek csoportja egyetlen egy képzetté, az által, hogy egyetlen egy jegybe foglaltatik, hogyan halad a nyelv és a gondolat nyomról nyomra kurtítottabb, világosabb kifejezések felé; megmutatják, hogy képzeink átláthatlan hosszú sora nem egyéb, mint az algebraihoz hasonló helyettesítések rendszere, melyben néhány egyszerű elem különböző összevetéséből származik a többi mind s melyben elménk teljes biztossággal s könnyűséggel mozoghat, ha egyszer már hozzászokott ahhoz, hogy az ítéleteket egyenleteknek tekintse, a homályos kifejezések helyébe pedig azon értéket tegye, melyet jelölniök kell.

Azt mondták, hogy a franczia szellem sajátága felvilágosítani, kifejteni, elterjeszteni az általános igazságokat; hogy az Angolországban fölfedezett tények, a Németországban föltalált rendszerek csak a mi könyveink útján nyerik meg Európában a polgárjogot; hogy egyedül a mi íróink értik a módját, a tudományt közkeletű fogalmakra vezetni vissza, az elmét nyomról nyomra, észrevétlenül távol cél felé édesgetni, az utat egyengetni,

az unalmat, fáradságot elűzni, s a nehéz utat élvezetes sétára változtatni. Ha így van a dolog, akkor az ideologia a mi klasszikus filozófiánk; ugyanolyan az iránya, ugyanazok határai, mint irodalmi képességünknek; az ideologia az elmélet, irodalmunk ennek gyakorlata; s e tan utolsó védőjét röviden úgy jellemezhetjük, hogy a régi francia társadalom szeretetreméltóságával, választékos udvariasságával, finoman csipkedő elelenségével bírt s módszerében is megőrizte az igazi francia szellemet.

II. FEJEZET.

ROYER-COLLARD.

I.

Az új filozófiának az első lökést, támadásai számára az első fegyvereket a skót pszichologia adta. Ugyan mily véletlen vitte rá az újítókat, hogy mestereikül edimburgi polgárokat válasszanak, különben derék, okos, de alig ismert, középszerű emberek? Első pillanatra nehéz volna átlátni. A nagy forradalom után azonban ür támadt az elmékben s a szenzualizmus ellenesei oda lapultak a legelső támaszponthoz, mely útjukba esett. Erre nézve a következő adoma járta a kortársak között:

Az 1811. év egy reggelén, ROYER-COLLARD, kit ép akkor neveztek ki a Sorbonnera a filozófia tanítójának, nagy zavarban járkált a Szajna partján. Azelőtt való este újra átolvasta amaz idők bibliáját, CONDILLAC-ot; s ha ezt követné, majd tanítania kellene, hogy tehetségeink átalakított benyomások, hogy a kiterjedés valószínűleg illúzió, hogy gondolataink pusztá jegyek s a tökéletességre emelt tudomány nem egyéb, mint a logika rostáján átszűrt nyelv. E formulákból a skepticizmus s materializmus gőze kelt, a mi sehogy sem tetszett a buzgó keresztyénnek, a szigorú erkölcs, rend és tekintély emberének. De mit tegyen? Ujat kezdő létére a filozófiában saját erejéből nem adhatott, tanítania pedig, ha akarta, ha nem, mégis csak kellett valamit. — Ekkor hirtelenében antiquar kirakatában egy idegen könyvet pillant meg, mely CREVIER egy elnyűtt példánya s a Szakácskönyv szomszédságában ott szegyenkezett szegényesen, elhagyottan; még nem lapozgatott benne senki, csak a szél. Címe: «Kutatások az emberi elméről, a józan ész elvei alapján. Írta dr. REID TAMÁS.» — ROYER-COLLARD

felüti a könyvet s czáfolatot talál benne CONDILLAC angol követői ellen. «Mi az ára e könyvnek?» — «Harmincz sous.» Erre zsebre rakja s megalapítja az új francia filozófiát.

Annyi bizonyos, senki sem volt hajlandóbb a régi útról le-
térni, mint ő; jelleménél, nevelésénél fogva senki sem volt na-
gyobb ellentétben a XVIII. század szellemével, elveivel. Cham-
pagneban született oly család körében, mely régi provinciális
komoly erkölcsökkel az első keresztyénség szigorúságát egyesíté.
Szülei átültették a faluba Port-Royal rajongását és vallási gyakor-
latait; a munkások, ha mezőre mentek dolgozni, magukkal vitték
az Uj-Szövetséget is, a nők pedig esténként a Szent-írást olvasták.
Háza remeteség volt, anyja katolikus puritán. Ő maga szigorú,
dologra szorító vallásos nevelésben részesült. Erős meggyőződés-
sel, a proscripczió által kipróbáltan, értve annak módját, hogyan
kell az embereket kormányozni kényszerítés nélkül; s a politikára
a morál útján készülve: ép akkor állott a közügyek szolgálatába,
midőn a Directorium fejtelensége, a császárság despotizmusa elzár-
ták előtte a pályát, a melyre termett s a melyre készült is. Az elmé-
letre kellett szorítkoznia, de ide is magával hozta a moralista ösztö-
neit, az államférfi előítéleteit; a kathedrán is olyan volt, a minőnek
később a szószéken mutatkozott; uralkodó gondolata itt is, ott is a
szabály, s rendes hangja a parancsolásé vala. Kiváló mértékben
hódolatra készítő és nemes jellem volt. Sem a tudományban, sem
személyes viszonyaiban nem maradt híjával ama természeti ado-
mányoknak, melyek tekintélyt szereznek; meghódította az elméket,
uralkodott rajtuk. De mindenki önként, bizalommal hódolt meg;
méltónak találták az elsőségre, melyre igényt tartott; meghajoltak
megérdemlett s önként támadó diktaturája előtt, mint valami jó-
tevő, törvényes felsőbbség előtt. Ő volt az utolsó franczia filozófus,
ki absztrakt szók, németes fordulatok nélkül írt, egyszerűen, a tizen-
nyolczadik század módjára. Ha CONDILLAC elméletét lerontotta,
stilusát mégis megóvta; tőle köleszőnött világosságot, hogy magá-
hoz ragadja olvasóit. Meglepő szabatossággal írt, rövid mondatok-
ban, mindenütt a kellő szóval, mintha matematikus volna, kinek
minden kifejezése szám. A következő részletnek is, mintha minden
kifejezését kimérték, minden arányát kiszámították volna:

Amint határolt kiterjedés képzele fölkelte a határtalan térét, a mely

sehol sem kezdődhetett és sehol sem végződhetik, a mely változatlan nyugalomban marad, míg a testek benne minden irányban mozognak: úgy kelti fel határolt idő képze a végtelen idő képzetét, a mely nem kezdődhetett és soha sem végződhetik, a mely változatlanul folya el, ha események be nem töltenék. — Az idő az örökkévalóságba vész, a tér pedig a végtelenségbe. Végtelen idő nélkül nincs véges idő, tér nélkül nincs határolt kiterjedés. Az idő és tér keblükbe zárnak minden véges létezőt, őket azonban ezek egyike sem foglalja magában. Minden teremtetett dolog a térben van elhelyezve és egyszersmind bizonyos időhöz is van kötve. Az idő azonban mindenhová elterjed, a tér pedig oly ősi, mint az idő. *Mindegyikük minden részecskéjében a másik egészen bennlakik.*

Az utolsó mondatot akár PASCAL írhatta volna; messzeterjedő igazságokat foglal egybe rövidke téren, egyszerű szóval, találó képben. Szép, mint akár NEWTON valamelyik formulája. — ROYER-COLLARD-éi metszők, kihegyezettek s mint érzekolomp éles hangja hatnak az elmére. Ha a szükség kívánta, sokszorozta azokat; egyike a másikat követé, visszhangot keltve csöngöttek s rezgő csoportjuk magával ragadá a körülzsongott, elfárasztott elmét. Akár fejtegetett, akár bizonyított valamit, ROYER-COLLARD a szenvedély egy nemével gyürkődött neki; külön fogta az olvasót s így szólt hozzá:

Elöttem lépsz el; most itt látlak, emlékezem pedig, hogy előbb amott voltál. A mi nekem számot ad azon időközről, mely lefolyt azon pillanattól, hogy ott voltál a pillanatig, hogy ide jöttél: az az én emlékezetem; jól figyelj, az én emlékezetem s nem a tiéd, mert az nem áll szolgálatomra. Emlékezetem azonban csak a magam időmértékét adhatja, nem a tiédet is; csak arra emlékezem, a mi én bennem történik; arra nem emlékezhetek, a mi benned esik meg. Én tehát csak azon időről tudok, a mely mostani észrevevésem és az előbbi közt folyt le; ezen mérem az időt, mely mostani s előbbi mozdulatod közt letelt. Csak azért tudom, hogy két mozdulatod közé idő esik, mert nálam is idő esett azok észrevevése közé; csak azért értem, hogy az idő korlátai közt kell mozognod, mert magamon tapasztaltam, hogy én is e korlátok közt mozgok, s csak azért mérhetem ki a te idődet, mert az enyimen tudom kimérni. Azért nem az én időmet kölcsönzöm neked; az idők folyása oly kevésbé függ tőlem, mint tőled. De azért a tiédet csak az enyimen ösmerem, nem tudnék róla semmit, ha nem magamból meríteném. A mit tehát észlelek, sohasem a te időd, mindig az enyim. Annál kevésbé mondhatni, hogy csak azért tudom, hogy bennem idő folyt le, mert azt benned észlelem, cselekményeid egymásutánjából levonom; ellenkezőleg, az én időmben észlelem a tiédet, az enyimből vonom le a tiédet. Még világosabb a dolog, ha élettelen tárgyról van szó, pl. a napról. Kétségtelenül kiterjedése van időben, térben. De mi csak a magun-

kéval mérjük. Mekkora az valójában, sem maga nem tudja, sem mi tehetéseinkkel föl nem érjük.»

Nekünk ront, nemde? Várjuk csak a végét. Meggyőzött, most leigáz; bizonyítékokkal halmozott, most a földig görnyeszt velük:

Habár az időt kívülem, melyben a dolgok történnek, függetlennek tekintem a képzettől, melyet magamnak róla alkotok, mégis mivel csak a magam állapotjaira emlékezem, csak a magam idejéről van közvetlen tudatom; mindig a magam idejéről következtetek a dolgok idejére; emezt az enyém mintájára fogom fel, egyedül az enyémmel mérem. Más szóval, magunkon kívül nem leljük az időt; a mivel mi birunk, az tisztán a mi képzetünk az időről; ennek nyomán jut elménk oly idő képzetére, mely közös minden lénnyel és a mienktől független, mint az anyagi világ minden tüneménye. — Hogy azonban ezen időt mértékre vehessük, forrására kell visszavezetnünk; csak itt ejthetjük hatalmunkba, mert csak itt esik megfigyelésünk körébe. — Nem mi egyedül vagyunk az időnek alávetve; de a megismerés rendjében minden dolog ideje ugyanabból az egyből fakad, melynek törékeny edénye mi vagyunk. Az idő nagy folyam, mely nem rejtí forrását a pusztákba mint a Nilus, sőt nincs is forrása, partja, torkolata. E folyó rajtunk halad keresztül, és futását észlelni, megmérni csak itt, magunkban vagyunk képesek.»

A hevesen induló bebizonyítás pompás képek halmazában ér véget. Az a benyomásunk, mintha a győző biboros köpenyét terjesztené ki leterített ellenségei fölött. ROYER-COLLARD önkénytelenül és szünet nélkül a nagyszerű felé evez; mint BOSSUET, itt elemében van. Ide tér vissza, mint hazájába és azzal végzi, hogy csodálkozásunkat felköltve hódítja maga részére a meggyőződést, melyet bizonyításaival már leigázott. Egész raj hasonlat repül fel bizonyításai közepette, a nélkül, hogy útjából kikökkentené. Akár szószerűen áll, akár kathedrán, képzelme dolgozik. A felsőházban azt fogja mondani: «Az embereket szokás száműzni; de nem lehet száműzni egy állam alaptörvényeit. — A folyamok nem térnek vissza forrásukhoz; a bevégzett tények nem térnek vissza a semiségbe.» A Sorbonneban pedig így beszélt: »A mily mértékben felismeri a reflexió, hogy csak tudatlanság keresheti az okság törvényét a tárgyakban; azon mértékben gyűjti egybe és pontosítja össze az elme is a dolgokban lakozó, az anyagi világból száműzött egyes külön akarásokat egyetlen egy akaratba, mely így közös forrása lesz minden akarati ténynek: a mindenség szükséges főoka, melyet az ember elméje elfogad, a nélkül hogy ösmerné és mely-

nek hatalmához a mértéket ama következményekből meríti, melyek pompája, harmoniája szemünk elé tárul. ROYER-COLLARD-nak kifejezések jutnak eszébe, melyeket el nem felejthetünk, hatalmas képek, melyek egész sor homályos abstrakciót egy csapásra megvilágítanak. Miután elmondotta, hogy a tényeket úgy fejtjük meg, ha más megfeythetetlen tényekből levonjuk, így folytatja: «a tudomány akkor lesz teljes, ha a tudatlanságot legmagasabban fekvő forrásából fogja levezetni.» És tovább: «Az embert nem lehet darabokra szaggatni; a skepticizmusnak nem lehet kiadni részét. Ha egyszer az elmébe behatott, azt elborítja egészen.» — Másutt így jellemzi az indukciót: «a pusztá megfigyelésben az egyes tények szétszórva, némán maradnak, a causalitás összegyűjti, lánczba fűzi és megszólaltatja. Minden egyes tény utal a megelőzőre és megjósolja a következőt. A mi egyszer megtörtént, azonos körülmények között újra megtörténik: a multat kimondhatjuk a jövőre is; a meddig a természetet ugyanazon erők elevenítik meg, ugyanazon törvények is uralkodnak, ugyanazon összefüggés létesül. Az ember elméje tehát átöleli a jövőt, és ebben rejlik minden előrelátás, minden okosság, minden filozófia.» Az olvasó észrevehette már e stilus jellemző bélyegét. Főnségesre hajló képzeletben van valami parancsoló; mintha orakulumokat hangoztatna fejedelmi ünnepélyességgel. Van valami parancsoló a kifejezés erőyes szabatosságában is; tömör, kimért, mintha formulákat szabna élénk. ROYER-COLLARD stilusából az emberek és események törvényhozója beszél.

Ezért bánik el ellenfeleivel, mintha bűnösök volnának. Az ugyan megérzi, a kit ő czáfolgat: szegény CONDILLAC-ot szinte szánja az ember, úgy zúzza. A filozófus, ha társaira balgaságokat fog rá, rendesen bőkezű; a rossz nyelvek erre azt mondják: könnyen teheti, mert nála is garadával vannak. Hanem ROYER-COLLARD-hoz mérve, a legpazarabb filozófus is szűkmarkú. Mesés dolog, mennyi abszurdumot lát vagy vél látni CONDILLAC-ban. Őt olvasva, szinte csodálkozunk, hogy a tudós abbé nem örültek házában végezte életét. S hibáit oly kíméletlenül fedi föl, oly nyakas meggyőződéssel, annyira magas megvetéssel, metsző rövidséggel, bíró hangján, hogy szinte eltiltja a kételkedést, megtöri az ellenkezést. S megvetése annál erősebb, minél kevesebb szavú. Miután az első és másodrendű tulajdonságok zűrzavarát fejtegette, csak

ezt veti hozzá: «E tévedésre vezethető vissza a modern filozófia néhány leginkább hánytorgatott fölfedezése».

Másutt, a skeptikusokról szólóban, megvető mozdulattal, keserűn gúnyolja azt a filozófiát, «mely paradoxonai által részben fölmenti a tömeget azon tisztelet alól, melyet tőle mégis megkíván». Különben ez a parancsolat rövidségű stilus meg sem tette három próbás pedánszá. ROYER-COLLARD király volt a filozófiában, nem doktor. Ujnak érezte magában tudományát; akkor első ízben telt öröme abban, hogy taníthatott; első ízben örült annak, hogy építhetett, ronthatott. Innen ered a fiatakoréhoz hasonló heves élénksége. A mellett ROYER-COLLARD elméje találékony, gyors és termékeny. Szenvedélyessé válik s mutatja is, hogy van szenvedélye. Így részére hódítja azokat, kiket ránczba szed; elvárásolja azokat, kiket magával ragad. Öröm nézni, mily gazdagon bugyog fel ez a szép forrás, mily átlátszók s gyorsak habjai s hogyan löki tovább rohamos vizét szabályosan megvont ágya biztos partjai között. S most ROYER-COLLARD tehetségének képét megrajzoltuk. Íme előnyei: egyszerű, világos stilus, mely a tudományt az avatlanokkal is megérteti; szabatos kifejezés, mely az olvasóban világos meggyőződést kelt; éles okoskodás, mely erős meggyőződést támaszt; nagyszerű képek, melyek gyujtanak s képzelmünkön uralkodnak; parancsoló akarat, mely az ingatag elmét lenyügözi és a szellem ki nem apadó élénksége, mely a nehezebben hajlót is magával ragadja. Valóban senkinek sem volt külön szellemi hadserege az emberi vélemények elhódítására; s a francziák véleményei elhódítására senkinek sem volt kedvezőbb alkalma. ROYER-COLLARD 1811 december 4-én szállott sikra s megkezdődött a spiritualizmus korszaka.

Szerencsétlenségére rossz dispoziciók közt s rossz vezetővel indult útjának.

Vallásosságánál, természeti hajlamainál fogva CABANIS és SAINT-LAMBERT ellensége volt; ezek támadására indult, atyjuk CONDILLAC hátán verve el a port. A pszichologia, az ő nézőpontjából, nem volt cél, csak eszköz. ROYER-COLLARD analizált, nem azért, hogy analizáljon, hanem hogy a materialistákat és a skeptikusokat megezáfolja. Természeti hajlamain előítéletes tan épült s az ilyen előítéletes, hamis tan a tényeket vagy a saját képére teremti vagy szemet hűny elöttük.

Vezetője olyan derék skót ember, kissé szűkkörű, nagyon száraz s egészen gyakorlati elméjével igen különös módon vált úttörővé. Most BERKELEY, majd HUME által szorítva, eljutott egészen a kételkedés szélére, melyben elmerülni látta a szellemet és anyagot; de midőn észrevette, hogy akkor a többivel családjá is oda vesz, megfordult. Oda kiáltott a filozófusoknak, hogy családját meg akarja tartani, nem engedheti, hogy az több se legyen, mint benyomások, tünemények halmaza; s hogy annak valódiságán kételkednie ne kelljen, inkább a filozófusokat sietett megczáfolni. Különbösen elég nemesen költői felkiáltásokkal fogott munkához: «Csakhogy játékszered legyen, alkotád ó természet, az embert?... Ha ilyen filozófia az emberi természet igaz filozófiája, soha titkaiba be ne hatolj én lelkem!» Erre fogja magát s a közhit tételeit felsorolva, felhívja a filozófusokat, hogy fogadják el azokat szabályoknak. A józan ész, a «common sens» teljesen kész doktrinává lesz előtte; ROYER-COLLARD ebben is követi, így jut másodszor hínárba. Gondolkodásában a közhit, rendszeretete s a keresztyén-ség tanai által lekötve, három évet töltött el azzal, hogy a többiek munkáját lerontsa, maga pedig teljes erejéből az út közepén csunya gödört ásott.

II.

S hol ez a gödör? az érzéki észrevevés elméletében. Ha hihetünk neki, DESCARTES, MALEBRANCHE, LEIBNITZ, LOCKE, HUME, CONDILLAC stb., röviden minden modern gondolkodó reprezentatív képzeteket fogadott el, melyek mintegy közbe vannak ékelve az elme és a külvilág tárgyai közé, a mennyiben hasonlóak a tárgyakhoz és az elmével a tárgyak képét közlik. És minthogy az elme magából ki nem léphet, a tárgyakat közvetetlenül, magánvalóságukban észre nem veheti: csak e reprezentatív képzetek által tudja azokat közvetve, mintegy képben észrevenni. ROYER-COLLARD ezt a véleményt föltevésnek tekinti és pedig be nem bizonyított föltevésnek. Mert még senki sem látott ilyen képzeteket; a melyeket pedig magunkban fölfedezünk, azok annyira nincsenek közbül gondolataink s a tárgyak közt, hogy nem egyebek, mint maguk gondolataink. De szükségtelen föltevés is. Mert ha csak a tárgyak képeit látjuk, nem tudhatjuk, hasonlít-e a kép az eredetihez. Végre

magának ellenmondó feltevés is. Mert két dolog közül csak az egyik lehet igaz: ha az ily képzetek anyagi képzetek, akkor nem képek többé; ha pedig észbeliek, nem hasonlíthatnak az anyaghoz, azt tehát nem is reprezentálhatják.

Véleménye szerint a külső világ megismerése következőleg megy végbe: valahányszor idegeinket külső érintés rezgésbe hozza, érzékleteink támadnak. Ha a tapintás útján támad érzékletünk, ebből azonnal valami kívülünk létező, szilárd állományra következtetünk és azt állítjuk, hogy ez az állomány létezik, hogy létezett érzékletünk előtt, hogy létezni fog annak multával is, szóval, hogy érzékletünk oka. Miért támadnak ezen ítéleteink, azt nem tudjuk. A tudomány csak megállapítja, hogy az ily ítéletek léteznek, de nem magyarázza meg. Kétrendbeli képzeteket foglalnak magukba: a tömörség és kiterjedés képzetét; ezek egyetlen forrása a külvilággal való érintkezésünk; azután az állomány, az okosság, az idő képzetét; ezek egyetlen forrása pedig a magunkra való eszmélés. Az állomány, ok, idő képzetét fölleljük elménkben, innen akaratlan s megfeythetetlen indukció útján magunkon kívül helyezzük s szervezzük általuk az anyagi világot.¹

Ily meghatározással a külső észrebevés biztossá válik, mert változhatatlan természetünkön alapszik s nem önkényüinktől függ. Ép oly hitelre érdemes, mint az ész és a lelkiismeret törvényei; minthogy a természete és hatása ugyanaz, az érzéki észrebevés ép oly tekintélylyel és jogokkal bir, mint e törvények. A tudománynak egyéb dolga sincs, mint megállapítani, hogy megmagyarázhatatlan ítéletek, megmagyarázhatatlan indukció útján keletkezik kénytelen bizonyosság a külvilág létezéséről. — Az embernek meg kell hajolnia a hit előtt, bele kell nyugodnia tudatlanságába. Lehet tanulékony, de legyen szerény; fékezze vágyait, apaszsza kitöréseit. A világ nagy gépésze az emberi óramű csak néhány

¹) Íme az elmélet, tényekre visszavezetve:

Önálló mivoltom van, szubstancia vagyok. Ok vagyok, pl. cselekedtemnek oka. Egy ideig fönn is maradok, van tartósságom; és én tudok is minderről.

Ezen megismerés segélyével, ha pl. ezt a falat érintem, kimondhatom, hogy az is szubstancia, ok és tartóssággal bir, mint én magam. Miért? Ez titok.

Sőt kimondhatom, hogy kiterjedt és szilárd; s ez a két képzet ily módon jut először elmémbe. Hogyan? Ez újra titok.

külső kerekét engedi megpillantanunk s ösmeretlen rugókkal mozgatja a mutatót. — Ne is reményijük, hogy szerkezetébe behatolhatunk ; ne is kutassuk, mért mutat ennyit az óra.

Ezzel aztán földre sujtottuk a skeptikust, ránczba szedtük a filozófust ; győzött a «common sense», a tudomány két megmagyarázhatlan tényre szorul vissza, a bizonyosság gyökere is tőlünk elérhetetlen távolban rejtőzik. El van nyomva vakmerőségünk, lánczon a kíváncsiságunk, s az ember egészen a fegyelem korlátai közé van ékelve. Világos, honnan ered az ilyen elmélet. ROYER-COLLARD a jó rend kedvelője. Ezért filozófiájának sarkpontja a gyakorlati élet s az erkölcs, célja tehát nem az igazság, hanem a szabály. Szokásból, hajlamból, önkénytelen oly tanok felé indul, melyek az embert megtörik, lekötik. Szereti a korlátokat és a hol lehet, odahelyezi is. A rendőr tisztét végzi a filozófiában.

A mi engem illet, megvallom, nem vagyok zsandár. Nem hiszem, hogy célul kellene tűznünk a közhit igazolását, a skepticizmus megczáfolását. A külső észrevevés tanulmányozásának csak egy célja lehet s ez a külső észrevevés megismerése. — Ha más valamit keresünk benne, bizonyos, hogy megtaláljuk, mert a filozófus mindig célhoz jut. Semmi sem forgatható annyira, mint a tények, semmi sem alkalmazható könnyebben, mint a rendszer. A filozófia története harmincz vagy negyvenet kínál, melyek mindannyia jelesen épült, nagyon elfogadható s igazolni lehet velük *pro* és *contrát* s a közbenső nézeteket. Meguntad talán már a biztosra vett állításokat? Lépj ide, megtalálod AENESIDEMUS-t és HUME-ot. Megcsömörlesz a kétkedéstől? Arra menj, ott PLATO-t és REID-et találod. A tények olyanok, mint a katonák ; a czél pedig a hadvezér s elvezeti őket, hova neki tetszik, most támadásra a dogma, majd meg a kételkedés ellen. A tények mindig engedelmeskednek. A jó vezér pedig az, ki engedi maguk szántából indulni, kényszerítés nélkül azon végpont irányában, mely felé természetük vonzza. S e végpontot nem is ő határozza meg, csak tudomásul veszi ; a tényeknek nem parancsol indulást, csak nézi, hogy indulnak. Midőn pedig a külső észrevevés vizsgálatába fog, így szól magához :

Két részre szelem lényemet. Az egyik részén a mindennapos ember áll, ki eszik, iszik, dolgát végzi, másnak kárát kerüli, hasznát meg segíti. Ezen ember maradjon kívül a küszöbön. Ha olyan a nézete, magaviselete, kesztyűje, kalapja, mint a nagy közön-

sége: ám lássa a közönség. A másik ember, kit a filozófiához engedek, azt sem tudja, létezik-e ezen közönség; nem is sejti, hogy az igazságból hasznot is húzhatni. Igazán szólva nem is ember, hanem műszer, a mely lát, elemez, okoskodik. Csak egy szenvedélye van: szeret sok kísérletet tenni, szabatosan, lehetőleg ismeretlen tárgyakon. Ha a filozófiába belépek, én ilyen ember vagyok. Talán azt hiszed, hogy az ilyen a «common sense» tekintélyét akarja megállapítani, a külső világ létezését bebizonyítani? Épen nem. Mindegy neki, akár csalódnak az emberek, akár nem, akár létezik valóban az anyag, akár csak illuzorius tünemény. «De hiszen nős vagy», mondja neki REID. — Én, épen nem, talán az a másik, ott kívül a küszöbön. — «De — odamondja neki ROYER-COLLARD — forradalmasokká teszed a francziákat!» — Erről mitsem tudok. Hát francziák is vannak a világon? — Erre azután folytatja munkáját, jegyez, szétbont, hasonlít, szillogismusainak következményeit levonja, csak azon van, hogy mindent felhozzon a kút mélységéből, a nélkül, hogy válogatna, csak arra ügyel, hogy a láncz el ne szakadjon, s vedre színig teljék. Megeshetik, hogy a bizonyosságot megingatja, talán nagyon, talán a végletig, talán épen nem. Mit bánja, legalább nem hamisítja az igazságot!

Erkölcstelen egy filozófus! — fogjátok mondani. Legyen hát, elfogadom elveiteket. A gyakorlat legyen a filozófiai spekuláció szabálya. A külső észrevevést azért fogom tanulmányozni, hogy megcáfoljam a skeptikusokat, fegyelmezzem az elmét. Rajta leszek, hogy a zavarokba rendet hozzak, a veszélyeket megelőzzem, a rosszat szűkre szorítsam s gyarapítsam az erényt. Meggyőződésemmé mértékévé a dolgok hasznos voltát teszem. A kormányzat embere leszek, az erkölcsök javára írok elméletet s mértéktelenségnek, vakmerőségnek fogom nevezni mindazt, mi a spiritualizmus tanait megingatja, már eleve megakadályozom az utczai lázadásokat, mert elnyomom a szellem fölkeléseit. De következetes is maradok: feladatomnak végesvégeire járok: a mit a filozófiával, azt teszem minden tudománynyal. Ha elveitek jók egyben, jók lesznek mindenben. Ha megállják helyüket a pszichológiában, azt teszik a geológiában, asztronomiában, természetrajzban is. Ha a filozófia nem lehet filozófia, hanem erkölccstan, a tudomány se legyen tudomány, hanem erkölccstan. Gyorsan el a tudósokhoz, akadályozzuk meg tekintélyünkkel, hogy tovább haladjanak ama gyá-

szos doktrinák örvénye felé, melyek észrevehetetlenül, csöppenként öntik a romlás mérgét a szívbe.

Lélekszakadva FLOURENS-hoz futunk, s könyörgünk neki, ne tagolja szét többé a még élő agyat. «Zárd el metsző késedet, skalpeledet, fűrészkéidet, bocsásd szabadjára tyúkjaidat, tengeri nyulaidat, macskáidat, tengeri disznóidat! Hogyan? azt bizonyítod, hogy az agy hemiszféráinak elrombolásával kivész az emlékezet, az ösztön, a gondolat, de még megmaradnak az élet s homályos érzéki érzetek? A tehetségek eme csoportját az agy eme részéhez kötöd! Előkészítéd amaz orvos kísérleteit, a ki megnyomva, vagy újra szabadon hagyva a trepanált ember ruganyos agyát, elnyomta és újra feltámasztá benne a gondolkodást egy pillanat alatt, egyet nyomva hüvelykével, mintha az elme csap volna, melyet tetszés szerint be lehet zárni vagy kinyitni? Ne veszélyeztesd tovább a lélek halhatatlanságát; gondold meg, ha műszereidet kezvedbe veszed, tulajdonkép az emberek erkölcsi hitágazatait vagdald meg.

Újra kocsiba szállunk és elérkezünk ÉLIE DE BEAUMONT-hoz. «Ó uram! Milyen veszélyes dolgot tanít Ön a hegyek emelkedéséről! Hogyan? Megállapítja a heglánczok idejét, jelzi a földrészek következését, bizonyítja a földgolyó koronkinti forradalmait? A föld tehát nem az ember számára készült, nem számára rendezték be, s nem is biztosították számára; s az ember nem békés királya többé a természetnek, mely érte dolgozott, s most nyugodtan érette tenyész? Csak tűnő vendége a huszszor is megrendült földnek, törekeny játéka a földalatti hatalmaknak, melyek lába alatt lávák viharját forralják? Egész civilizációnk csak szép virág, mely kráter szélén nyílik két tűzhányás között? Ne szegje kedvünket munkásságunkban, hagyja meg reményeinket, válaszszon az emberi nemre megnyugtatóbb hipotézist.

Azután a Saint-Jaques utczába futunk, felkúszunk a Collège de France lépcsőin s COSRE elébe állunk. «Csapja földhöz uram e gyalázatos üvegedényeket, ezen erkölcstelen főtusokat, e tojásokat, az embryogenia e példáit. Ne tanítsa többé az epigenesist s fogadja el az ős-csírák elméletét. Szörnyen veszélyes ám kimutatni, hogyan változik át egy csöppecske vér, egészen magától, élő gondolkodó állattá. Ez kész pantheizmus.

Világosan észlelhetjük benne a természet művészi, teremtő

vak ösztönét, azt a vele született erőt, melylyel a szétszórt anyagot szervezi s felruházza, eddig még nem bírt tökéletességgel, új tulajdonságokkal. Inkább azon elméletnél maradjon meg, a mely szerint az élő lény az ovariumban már teljes alakjával benne van, úgy hogy nem keletkezik, csak mindig jobban telik. — Tanítsa, hogy az állat már eleve készen van ; hogy az első napon már olyan kifejlődött szervezetű, mint az utolsón, hogy csak nagysága változik, nem szerkezete. Éva már magában rejtette azt a száznoleczvan nemzedéket, melyek útján tőle ránk szállott az élet. Értse meg, mint MALEBRANCHE : egy elmélet sem bizonyítja jobban, hogy létezik Isten, mely a világtól különböző s annak mindenható gyárosa. Csak ez a dogma szép, csak ez jó ; s e czímen jogában áll szabályozni a főtusokat, a sziklákat, az emberi testet tárgyazó tudományokat is.»

Ugyan mit mondanak majd a tudósok e felszólításokra ? Előre láthatjuk : mosolyogni fognak, s az egyik újra előveszi skalpeljét, a másik kalapácsát, a harmadik üvegedényét. Tegyük mint ők, s térjünk vissza fejtegetésünkre. Ezután, az ő példájukra föl sem vesszük, ha vakmerőnek, skeptikusnak neveznek. Célunk nem lesz tehát az, hogy a külső észrevevés bizonyosságát okoljuk meg. A reprezentatív képzeteknek, a bizonyosság átkos gyilkosainak szemük közé merünk nézni s ha véletlenül részükön áll az igazság, bizony az igazságot náluk is fogjuk keresni.

Pedig ott van. Képzeteink annyira reprezentatív képzetek, hogy e szó kifejezi természetüket, fogalmukat.

Vegyük vizsgálóra pl. a háromszög képzetét, csak magát, a nélkül, hogy szemünket valami odarajzolt, vagy elénk állított háromszögön nyugtatnók. E képzetben megvan a valódi háromszög minden tulajdonsága, három oldala, három szöge, a nagyobbik oldallal szemben a nagyobbik szög és hogy szögei összege két derékszögeivel egyenlő stb. E tulajdonságokat ép oly könnyen, ép oly jól észlelhetni a háromszög e belső képzetén, mint valami kívülről található háromszögön. A képzet tehát egészen helyt áll a háromszögért. Elénk hozza, ha ez nincs is jelen ; reprezentálja, *képviselője*. Tehát csakugyan reprezentatív. Vannak tehát reprezentatív képzetek, oly sajátossággal, hogy a tárgyak helyébe állanak, azok képét adják, tulajdonságaik másolatát, úgy, hogy mindazt véghez vihetjük rajtuk, mit a tárgyakon, ha előttünk volnának. —

Itt nincs szó valami előrántott hipotézisről, mint ROYER-COLLARD szeretné, hanem megállapított tényről. A képzetek reprezentatív sajátsága nem néhány filozófus kényétől függő föltevés, hanem szükségképi fölfedezés, melyet minden ember minden nap megtehet magán. S e képzetek nem is különböznek gondolatainktól; nem egyebek, mint gondolataink maguk. Minden gondolat reprezentatív. S ez annyira való, hogy gondolkodásunk sem egyéb, mint képzetek representációja.

Hogy behatóbbá tegyük ez igazságot, vegyünk például egy érzéki képzetet. A kandalló mellett ülsz, zárt függönynél, lábad tűznél melengetve, s a lámpa fényénél álmodozol, erdőt képzelve magad elé. Tavasszal, mily szép a tisztás! Amott remegve emelkedik nyírfák csinos koronája; a távolban lágyan zöldelő csoport mintegy leválni látszik a halványkék égről, melyen helyynyi felhők úsznak, átvonulva, elpárologva az erdő fölött. A háttérben vén tölgyek vágásában törzseik egész oszlopcsarnokot képeznek. A barna ágak útvesztőjén itt-ott már pirosas szín fut át. Fenn a tetőn a fák rügyei már fakadoznak s piczinyke hajtásaik a csillámos légben fürdenek. Száraz levelek halmaza közt megpillantom a kankalint, az ibolyát, az örökzöld kék virágát, mintha rejtőző lány szeme volna. Látható már a tejes euphorbia, annyira telve nedvvel, hogy fejcskéje terhe alatt meghajlik a szírom. Milyen lágy a szellő! Milyen fiatal a lomb! Remegni látszik a fuvallattól s szemünk akaratlanul is követi a levelek játékát, a mint fehérlő hasukat, fénylő hátukat most a napsugár felé, majd tőle elfordítják.

Mi történt én bennem? Láttam az erdőt; egy festő ezerszerre jobban látta volna. Világos dolog, reprezentatív képzeteim voltak, bennem volt az erdő képe; csakugyan elmém mindenféle látszat képét magába veheti, észlelhetem benne, mint tükörben, vagy festményen, most hűen, majd torzítva, a tárgyakat, melyek ama pillanatban nincsenek szemem előtt.

Menjünk tovább. Szobánk meleg, egyedül vagyunk! a kocsik robaja megtörtén, egyhangún érkezik felénk, s álmodozás fog el. Azonnal változik a helyzet. Előáll az illúzió s az árnyak testet öltenek. A képzeleti tárgy valónak tűnik fel; a képzelt erdő látottá, külsővé válik. A távol ég szalagját látjuk a faszorok végén; megpillantjuk felénk özek kibukkanó fejét, megijedt madarak raját; halljuk a bogarak döngicsélését, levelek zörgését, ágakkal vias-

ködő szél susogását. A lebukó hasábfá zajára ijedten fölrezenünk, még ott úszkálnak az elűzött látomány foszlányai a kialvó szén fölött. Azt hittük, fák között vagyunk; igaznak vettük, oly eleven volt képzelődésünk. És ez éjjel is, álmunk közben, hasonló s még nagyobb illuziót fognak kelteni. Hinni fogunk bennük. Az álmodott tárgyak oly valóknak, oly önállóknak fognak feltűnni, mint mi magunk. S hogy teljesen megbizonyosodjunk, menjünk a Salpetriére kórházba. Az a sok, tartós hallucináció, mely ijesztő erővel nyilatkozik, s melytől a különben világos tudat és vigyázatos elme sem tud szabadulni, teljes kifejllettségében és hatalmában tünteti fel a reprezentatív képzetet.

A külső észrehevés hallucináció, csak hogy nem hamis, hanem a valósággal egyezik. A benyomás bennünk reprezentatív képzetet kelt fel, más szóval kép támad bennünk; melyet tárgynak vélünk s mely, mint ilyen, külsőnek, valóságosnak tetszik; akkor támad, ha előttünk valóságos külső tárgy jelentkezik. MALLEBRANCHE-nak igaza van: a világító napot oda fönt, nem láthatjuk. A melyet mi látunk, az elménk képzeménye. Ha látó idegünk s agyunk a megfelelő helyen a kellő benyomást megkapja, ez a nap az égen marad, ha a másik le is tűnt, s fényleni fog, ha az ég sötét s pusztá is.

Helyünk sines rá, hogy elszámáljuk e világos igazság sok bizonyítékát. Olvasónk nem fogja kívánni, hogy itt pszichológiát írjunk, azért rövid szóba fél kötetet szorítok. Erre nézve egy véleményen van az elemző gondolkodás, az okoskodás, a tapasztalás; engedjék meg tehát, hogy csak említsem, csak utaljak arra, a mit kimutatni, megállapítani kellene. A külső észrehevést benyomás előzi meg; s e benyomás, akár beteges, akár egészséges állapotban ér, akár önkénytelen, akár erőszakos, akár bennünk támadt, akár kívülünk fekszik oka, mindig külső tárgy képét kelti fel, mely valóságosnak látszik. Az érzéki észrehevés nyomán bennünk az észrevett tárgy helyes, tiszta, teljes képzete kél. DUGALD STEWART törvénye szerint pedig minden képzetnek az a sajátsága, hogy az első pillanatban illuziót költ, külsőnek látszik: a megelőző pillanatban tehát, az érzéki észrehevés alkalmával e képzet, vagy belső kép illuziónkat költötte fel, külső, valóságos tárgynak látszott. Számos esetben, az érzéki csalódásoknál például, a látszólagos tárgy elűt a valósághostól, következésképp tőle megkülönböztethető.

Innen; indukezió útján, következik, hogy azon esetben is különbözik, ha attól el nem üt. Itt is, ott is a látszólagos tárgy az, mely valóságosnak tűnik fel, a nélkül, hogy az volna. Az érzéki észrevevés ROYER-COLLARD szerint is a külső valóság felfogása; de e felfogás csak képzetek útján történik s ezek ép azáltal felelnek meg a valóságnak, hogy kívülünk helyezkednek el. A külső észrevevés tehát bennünk támadt, de külsővé vált képzet, elménk projekciója. A külső észrevevés természetéből, előzményeiből, következményeiből, helyes vagy helytelen voltából — kiderül amaz annyi-szor ismételt, annyi-szor bebizonyított állítás igazsága, hogy az érzékelhető világ megismerése belső képen alapszik, mely külsőnek jelentkezik, természetünkön alapuló hallucináczió, melynek rendesen valóságos tárgy felel meg; oly működésen, mely illúzió útján vezet az igazsághoz, csalva tanít, s belső árnyak által fedi fel a külső világ tárgyait.¹

S miben állnak ez árnyak, e képek? Mily erő alakítja, szabja a külső tárgyakhoz, fűzi egybe, köti az érzéklethez? Mily bámulatba ejtő mekhanizmussal vonja ki a természet a csalódásokból az igazat? Hogyan keletkeznek e csalóka képek, melyek hazudva, igazat mondanak? S vajjon igazat mondanak-e? Mily okokból bízunk e hamis lények tanuskodásában, hogy hozzáférhetetlen külső világ létezik? Csak rendszeres munkában lehetne erre felelni. Most csak kritikus vagyok; egyetlen czélom bebizonyítani, hogy ROYER-COLLARD, REID mintájára, de több erővel egy biztos ténnyel önkényes föltevés módjára bánt el, következményekben gazdag fölfedezésekről mitsem akart tudni, a kézzel fogható igazat tagadta, az érzéki észrevevés elméletét két elavult, értéktelen tény hiábavaló felsorolásában kereste. — A pszichologia, kezei közt nem hogy gyarapodott volna, de oda lett; s ha fegyelmezni akarta az elméket, lesujtani a skeptikusokat: heveségében csak a tudományt csonkította meg és az igazságot czáfolta.

Egy napon tüzes mént pillantottak meg a gyepen, tele daczczal, bátorsággal; igazi nemes fajta volt; ép oly erős mint büszke;

¹ Ezen elmélet annyira természetes, hogy részben ROYER-COLLARD is elfogadja, midőn azt állítja, hogy a szubstancia, a tartósság, az ok fogalmát csak azért vonatkoztathatjuk a külvilágra is, mert mindennek előtt saját mi-voltunkon észleljük, hogy az szubstancia, tartós és ok.

megtörhetetlen, el nem használható. Közelében szekér állott, melyet már nem akartak tovább vonni a fáradt rudasok. Eléje állott, maga után ragadta tüskön bokron keresztül, átgázolva ellenfelein. A nézők tapsoltak, övé volt a győzelem.

Óra multán midőn körültekintettek, a távol láthatáron észre vették a szent oszlopot, a versenyek célját. A nemes állat hátat fordított neki.

III. FEJEZET.

MAINE DE BIRAN.

I.

Míg ROYER-COLLARD magas katedráról hirdette első ízben az uralkodó filozófiai nézetek veszélyes voltát, egy másik gondolkozó, ki elvonultan egészen a belső szemlélkedésnek élt, hasonló-kép elfordult a szenzualizmus filozófiájától, fáradsággal törve magának saját utat. Bár hivatalba lépett s az adminisztráció tagjává lett, folyton csüngött pszichológiai elmélkedéseken. Mint maga mondja, «már természete hajtotta a belső szemlélet tárgyai felé». Követte «a belső világosságot, az igazság szellemét, mely ott fényeskedik a lélek mélységeiben s vezérli az elmélkedőt, ki e földalatti kamarákat látogatja... Ez a világosság nem a világ számára való, mert nem alkalmazkodik sem az érzékekhez, sem a képzelethez; sőt elhalványul, egészen elenyészik az érzékek s képzetek másnemű világosságában; ezen világosság is élénk, de gyakran csalóka s enyészik az igazság *szeleme* előtt.»

Folytonosan magába mélyedve, az indiai filozófusok módjára azon végezte, hogy belső lényét, akaratí képességét valami különvált, önálló valóságnak tekintette. Platonikus, sőt keresztyén érzelmek mindinkább növelték benne ezt a természeti hajlamot, melyet pszichológiai abstrakció s folytonos magára elmélés fejtett ki. S mivel eszméi CABANIS, TRACY, LAROMIGUIÈRE hazájában visszhangra nem találtak, elküldé azokat német földre. Kezdetben még az «Académie des sciences morales» számára írt, de csakhamar a kopenhágai s berlini egyetemekhez küldötte értekezéseit. CONDILLAC-ot hagyva, DESCARTES-hoz, LEIBNITZ-hez, PLATO-hoz, sőt PLOTINOS-hoz szegődött, csodálta ROYER-COLLARD-ot, lelkesíté a fényes

tehetségű ifjut, ki harsonával kezében járta be a filozófia téreit, hogy az új dogmák köré csöditse a tömeget. Maga pedig mindig jobban művébe zárkózott, mindig mélyebbre ásta be magát az «erők pszichológiájába», innen szubtilis metafizikába, sőt eljutott a miszticizmus határáig. Serény volt, de elvont és homályos gondolataiban; orakulumnak lehetett nézni, fönn a magasban, felhők fátyolában, tükösövénytől környezve, melyet csak néhány kutató látogatott, de a tömeg meg nem közelíthetett. — Még ma is visszahökentő; ha a tapasztalati tudományokban forgóknak adjuk olvasni, kik a világos képzeteket kedvelik s a biztos, pontosan meghatározott adatokhoz szoktak, valószínűleg egyetlen kötetét sem fogják végigolvasni.

A Mazarin-utczában ajtóm egy ifjú orvoséval volt szomszédos; hat hónap óta, majdnem minden este, együtt filozófáltunk. Heves barátom BROUSSAIS vérmérsékletével bírt; telerakta asztalomat csupa fiziológusokkal; mire én a metafizikusokkal feleltem. Egyik napon MAINE DE BIRAN műveit vittem át neki s COUSIN szavaival így kezdtem beszédemet:

«Fogd és olvasd. Íme a templom sarkköve, a spiritualizmus első mestere, a szabad erő felfedezője, korunk legnagyobb metafizikusa.»

Ide-oda forgatta a négy kötetet, felüté, ránczolta homlokát, mormogott egy kevéssé, kezemnél fogott, szobámba tuszkolt s arra kért, hagyjam egyedül. — Erre azután leült nagy karosszékére, az asztalra könyökölt, tollat keresett, tintatartóját megtölté; megtett minden előkészületet, mint a jó ló, mely előre megfeszíti izmát, s meghúzza a hámot, ha háromszáz mázsás gerendát kell tova vonnia.

Két óra mulva viszonzláltam. Homlokán az erek kidagadtak, arca piros volt. Körülötte papírlapok heverték, kihuzgált sorokkal. MAINE DE BIRAN kötetei ott szegyenkeztek, a földre dobva.

«Ó, épen jókor jön; — kiáltott fel rosszkedvűen. — Ugyan szép egy könyv! És mindenek felett világos egy könyv! Értelmelenségek tömkelege, abstrakciók százszorszépe, metafizikai gőzkazán! Aztán jól is érzi magát benne, nemde? És mi még nevetünk a nemetek fölött! Berlinben legyen inkább, hogy hallgatnám a fejtegetést, miben áll a «substantia evolutiója». Amazzal hasonlítva, itt minden világos, érthető, vonzó. Egyetlen határozott tényre nem akadtam, sem világos példákra. Keresztül-kasul jár haszon-

talán idézeteken és mellékes kérdéseken csupa nagy szóval, melyek léggel töltött hólyagokhoz hasonlítanak. Ugyan mit érthetünk a közvetlenség, az érzéki létezés *regyülékes módjai*, a szubstancia *abszolutuma* alatt? Milyen szép stílus! Ezen embernek még címei is csodabogarak. Nézze csak: mennyire világos ez pl. itt! hogy tudja az ember azonnal, miről is akar az író beszélni! Azután milyen egyszerűek, csábítóak a kifejezések! *Félelet ama bizonyítékokra, melyeket az akarát és a mozgás közti oksági kapocs közvetlen észrevétele és egy általános és szükséges alapelvnek ebből való lezármaztatása ellen felhoznak.* DUNS SCOTUS, ALBERTUS MAGNUS, a középkor legkörmönfontabb doktorai ilyet nem táltak!

— Túloz.

— Ki kell beszélnem magamat; torkig vagyok vele. De ám elvezze ön is DE BIRAN mondásait. Íme egy sütet belőlük: «A tárgyak érzéki tulajdonságaitól, megjelenésük módusaitól abstrahálva, azok állományának a képzetek számára éppen semmi, vagy csak névleges értéke van; az állomány nem a képzelet, hanem a gondolkodás tárgya. A gondolkodásban azonban a módusoknak elvonása útján megismert állomány megőrzi az őt megillető valóságot, kizárásával az érzéki tünetényeknek, melyek csak benne, általa léteznek.» Vagy meri állítani, hogy érti a következőt? «Mindegyikünk megfigyelheti magán, hogy közvetlen külső észrevételeink ép úgy, mint belsők képzelei, intuíciói, sőt elvont gondolataink is arányosulnak rájuk figyelő «én»-ünk módosulásaihoz, a mint az szomorúan, nehézkesen, vagy vígan, könnyen érzi magát, mert amint az «én» állapota mozgékonyabb, vagy állandóbb, hiszékeny vagy kételkedő, világosabb vagy homályosabb eszméletű: úgy a főnebbi képzetek is különös bélyeget, megfelelő arczulatot kapnak.» Ez aztán világosan megjelölt tény! Mindjárt tudjuk, milyen tünetényről van szó! Kérem, mutassa meg! S még a legjobb művéből idéztem! Mi történnék, ha a többit hoznám szeme elé? Íme fejtse meg a következő érthetlenséget.

«Az «én»-nek mint önálló erőnek közvetlen észrevétele és lényemnek, mint abszolút erőnek képzele között közvetlenség létezik; mert lényem abszolút valóságát ugyanazon egy módon értem meg s gondolom, mint a hogyan «énem» egyéni létezését észreveszem vagy érzem». Tudja-e, milyen ez a filozófia? Metafizikai

«összevisszaság», melyben a sok abstrakció egymásba fonódik, hogy megakassza, eltompítsa az elmét.

— Én pedig a közönséggel azt tartom, hogy MAIN DE BIRAN gondolkozó volt.

— Legyen hite szerint! S nem látja, hogyan faragták dicsőségét? Rossz stilusa tette nagy emberré, hibái híressé. Ha nem homályos, senki se tartotta volna mélynek. Ezért avatta őt Cousin «ideje legnagyobb metafizikusává». A spiritualizmus bölesője köré fölleg volt szükséges. Nincs sehol több mint MAINE DE BIRAN-ban. Látom magam előtt a jelenetet; kopogtattak Cousin ajtaján. «Kérem, uram, magyarázza meg, mit tesz az, lélek; miért nevezi szabad erőnek; hogyan lehet az erő, mely nem egyéb, mint tulajdonság, «én»-né, mely lény». Cousin így felelt: «Lépjenek be uraim a hátulsó barlangba, ott lakik MAINE DE BIRAN, nagy filozófus, ki majd megadja a szükséges magyarázatot. Csak e sötét folyosón induljanak, végén majd ráakadnak a lépcsőre.» — Szavában megnyugodva, sokan kotródtak. Mások, a barlang szélére érve, nem mertek lemászni; a lyuk nagyon sötétnek tetszett; inkább elfogadták a doktrínát, semhogy a kalandra rávetemedtek volna. A megátalkodottabbak leszálltak, tapogatva a nedves földet, testüket súrolva, orrukat falba vágva. MAIN DE BIRAN legfőbb gondja volt a szelelő lyukakat s repedéseket betömni. Majd vizsgálódva tekintettek körül s koromsötétséget láttak azontúl is. Visszajövet, útjuk iránt kérdőre vonva, már hiúságból sem mondták el, hogy hiába mocskolták be magukat, hiába zúzódtak össze, midőn minden oldalról elzárt sötét árokba szálltak le, azért hogy a tárgyakat jobban megkülönböztethessék. «Ó! MAIN DE BIRAN! a mesterek közül való. Csak el kell hozzá menni, s minden kétkedésüket eloszlatja!» De senki sem indult feléje. Meg vagyok róla győződve, hogy száz nem olvasta azok közül, kik reá hivatkoznak, s a száz közül nincs tíz, ki súlyát megmérte volna. Így készül a dicsőség. S pedig szilárd; mert a hol nincs olvasó, nincsen ellenfél.

— Végre, nyugodt; kiöntötte haragját. MAINE DE BIRAN minden olvasójára ezen kedves benyomást teszi. De engedje meg, hogy tollal kezemben értelmezzem idézett mondatait: mert értelmük van. MAIN DE BIRAN stilusa nem kettős összevisszaság. Az olvasó ugyan nem érti az író, de az író mindig tudja, mit mond. S ez nagy érdem; nem minden filozófust illet meg. Kulcsunk is

van enigmái számára. Csak azért homályos, mert mondatai általánosságokban mozognak; helyettesítsük példákkal. Csak azért siklik ki kezeink közül, mert a tiszta abstrakció hazájában lakik, ötszáz lábnyira a föld felett; csak le kell hoznunk a részletek, az egyes, különös tények, a látható, tapintható dolgok körébe. Német: fordítsuk francziára. Könyvei csupa partitúrák, melyek jegyeit az emberi hang számára egy nyolczaddal magasabbra tették; csak át kell írunk s hat hanggal lejjebb szállítanunk. A modern filozófiában különben minden pillanatban rászorulunk e műtetre. Így fogunk tenni COUSIN-nel, JOUFFROY-val s többekkel; megerőltetik hangjukat s megbicsaklanak. — A mi emberünknek különben derék torka van; gyakran hamisan, nagyon egyhangúan énekel, de mégis érdemes meghallgatni.

Fogjunk először ahoz, mit Ön *érthetatlenségnek* nevezett el: «Az *«én»*-nek mint önálló erőnek közvetlen észrevévése és lényemnek, mint abszolút erőnek képzele között közvetatlenség létezik. Mert lényem abszolút valóságát ugyanazon egy módon értem meg s gondolom, mint a hogyan *«én»*-em egyéni létezését észreveszem vagy érzem.»

Kemény kifejezések mindenestre: az *«én»* alkotó ereje, lényemnek, mint abszolút erőnek fogalma, lényem abszolút valósága, közvetatlenség a képzet és észrevévés közt — csupa túske, melyen ott ragad az elme. Váltsuk fel a kifejezést hasonló értékűekkel, magyarázzuk a mondatot:

«Ha észreveszem magamban az akaratot, mely énemben a hathatós erő, *azonnal* s okoskodás nélkül megérttem, hogy létezik erő, mely nem egyéb, mint a magam énje.»

E gondolat nem sokat ér, de érthető; M. DE BIRAN is értette, mert mi is megértjük.

Lássuk a második homályos helyet:

«A tárgyak érzéki tulajdonságaitól, megjelenésük módusától abstrahálva, azok állományának a képzelet számára épen semmi vagy csak névleges értéke van. A gondolkodásban azonban a módusok elvonása útján megismert állomány megőrzi az őt megillető valóságot, kizárásával az érzéki tüneményeknek, melyek csak benne, általa léteznek.»

Ám magyarázzuk:

«Ha e követ színétől, keménységétől, kiterjedésétől, likacsos-

ságától, súlyától, szóval érzéki tulajdonságaitól megfosztjuk s most állományát akarnók megösmerni: a képzelet által erre képesek nem vagyunk, mert az állományban semmi érzékelhető nincsen; de igen az ész útján, mert az állomány független a tulajdonságoktól s nélkülök is fönnáll.»

A gondolat hamis; de hát érthetjük azt, mit mondani akarunk s mégis csalódhatunk.

Utolsó mondatához fordulok most. Engedje, hogy egészen idézzem: «Mindegyikünk megfigyelheti magán, hogy a közvetlen külső észrevevéseink ép úgy, mint belsők képzelei, intuicziói, sőt elvont gondolataink is arányosulnak rájuk figyelő «én»-ünk módosulásaihoz, a mint az szomorúan, nehézkesen, vagy vígan, könnyen érzi magát; mert a mint az «én» állapota mozgékonyabb, vagy állandóbb, hiszékeny vagy kételkedő, világosb vagy homályosb eszméletű, úgy a főnebbi képzetek is különös bélyeget, megfelelő arczulatot kapnak.»

E körmondat még HEGEL-t s DUNS SCOTUS-t is megijesztené. És mégis, ha elolvastuk az egészet, megtalálhatjuk nagyon egyszerű, nagyon igaz értelmét.

«Ha gyomorgörcs bánt, vagy fejünk fáj, okoskodásunk nem oly világos, figyelmünk nem oly tartós, következtetéseink nem oly biztosak, mint midőn egészségesek vagyunk.»

MAINE DE BIRAN RABELAIS tanulója módjára beszél, ki PANURGE előtt «latinul pindarisál»; de hát Ön érti a latint, ha pindarosi is.»

Erre azután fogta a könyvet, újra elolvasta az idézett helyeket s a magyarázattal összeveté. — Majd zsebre dugta a négy kötetet, kabátját nyakig gombolta s elfutott szó nélkül. Tíz napig nem láttam. Kapusa, parancsára, azt mondta, utazik.

II.

A mondott idő után eljött hozzám a négy kötettel s ezúttal jegyzőkönyvet is hozott magával. «Milyen szörnyű ember! Átírtam. Milyen munka! Vannak mondatai, melyek két órámba kerültek. Hallgasson meg félbeszakítás nélkül és mondja meg, úgy értem-e ön is, mint én.»

Igaza volt: MAINE DE BIRAN gondolkozó. Sokatbíró, igazán sokatbíró elme, mert még ilyen stílus mellett sem vált gyöngévé.

Tisztelem az olyan embert, ki még golyóval lábán is indulni készül. Azután mélyre ásott s homályos zúgban egy különös eszmére talált, melyet ugyan marokra fogott s a könnyen kisiklót addig tartotta, addig préselte, míg kinyomta levét egészen. E különös pálinkában azután felolvasztotta a pszichológiát, logikát, metafizikát, hogy új szabályok, új terv szerint újra összealkossa. Fölismertem benne a filozófust, a hajthatatlan logikust, ki egy eszmébe merülve, át-fúrja a sziklát, a grániton keresztül hat s örvényt ás, melybe a mindenség elmerülhetne. Így tett FICHTE is. MAINE DE BIRAN francia FICHTE, csakhogy kisebb a mértéke, gyöngébb, kevésbbé vizionarius s kevésbbé alkotó elme. De azért tett fölfedezéseket is. Első könyve szép és fönn fog maradni. A míg CONDILLAC és TRACY, tények kedvelői s szabatos írók tartóztatták: ő is tények tanulmányozásán, szabatos irányon kezdé. «*Értekezése a szokásról*» szenzualisztikus és igaz. Olvashatnák orvosok is; a fiziológoknak pedig kellene olvasniok. De azután belemélyedt magába s a helyes útról letért. Különben hogy letért, az is szükségképeni dolog volt. Hallgassa okoskodásomat s ítéljen.

Vannak emberek, kik azért gyártanak filozófiát, hogy állást vagy dicsőséget nyerjenek; a kormány és a nagy közönség ilyen kedvkeresőit mellőzhetjük: MAINE DE BIRAN nem közülök való volt. De vannak oly emberek is, kik azért gyártanak filozófiát, hogy saját elméjük képét láthassák meg benne; ezen magánosok közül való volt MAINE DE BIRAN. Ezek mindent a maguk számára találnak fel. A már nyert igazságokkal, elfogadott módszerekkel nem törődnek. Egészen személyes a filozófiájuk. Doktrinájuk tehetségeik kinyomata, módszerük pedig elméjük természetét mutatja. Elméjük hibája rendszerük hibája is. Olyanok, mint a hajlott tükör; hajlásukat oda kölcsönzik a tárgyaknak. DE BIRAN elméjének is megvolt a maga hajlása. Stilusa minden sorából kitetszik gyűlölete a határozott tények iránt, kedve az abstrakcióhoz, s legyőzhetetlen szokása, mely őt kizárólag a tárgyak általános tulajdonságainak megfigyelésére viszi. Az ilyen erős, tartós, mindenre kiterjedő hajlandóságnak nem lehet ellenállni. S nem is állott ellen. Mert mindig abstrakciókban leledzett, végre az abstrakciókat dologszámába vette. Mert csak a tehetségeken, képességeken járt az esze, a tehetségeket, képességeket önállón létezők számába vette. PLATO, ki az azonosság, az egység, a különség, az általános tulajdonságok fogal-

mának tanulmányozásába mélyedt, végre e tulajdonságokat állományoknak tekintette. MAINE DE BIRAN pedig, ki az akaratot vizsgálta, végre azon meggyőződésre jutott, hogy az bennünk a lélek, a tulajdonképeni «én», a valódi állományunk, mely szerveinktől s működéseinktől független és különböző.

Ez hihetetlen, nemde? Ez az állítás oly szörnyű, hogy azt hisszük, talán meg sem értettük. Homlokunkra csapunk, mint midőn PLATO-t vagy az Alexandrinusokat olvassuk. Inkább homályosságról, mint abszurdumról akarjuk vádolni az író. Nem merjük ráfogni, hogy nagy név mögött kézzel fogható tévedés rejtőzzék. Nem szeretnők, ha egész élet munkáját egy félreértés folytonos ápolásában kellene látnunk. Majdnem visszataszító a gondolat, hogy oly hatalmas tehetség csak azért fáradott kitarva, küzdve, hogy azt a lebujt megássa, hová elrejtőzzék. De nézze a bizonyítékokat. Minden gondját, erélyességét rá fordítá, hogy erről meggyőzzön, s akarva nem akarva, meg kell győződnünk.

Először is fogadjuk el vele együtt, hogy kétféle pszichológia van: az egyik a fizikai tudományokkal analog: tárgya meghatározni, leírni, osztályozni az öröm és fájdalom érzeteit, az érzéketeket, képzeteket, szóval a lélek mulékony tényeit, működéseit. A másik semmiben sem hasonlít a fizikai tudományokhoz, egyetlen a maga nemében, tárgya megfigyelni, fogalmát adni ezen működések állandó alanyának, változatlan okának. — Az első csak a módosulásokat, hatásokat, tüneteményeket figyeli meg; a másik az állományt, a valóban létezőt, a lelket, az «én»-t. Az első MAINE DE BIRAN útszélen hagyja s egészen a másodikhoz szegődik. Csak az «én»-t, a valóban létezőt, a lelket, az állományt teszi tárgyává. S hol találja meg? Az akaratban. Ez oly meglepő, hogy őt magát kell beszéltetnünk: «Az akarat nem különbözik énemtől. Az én a legteljesebben s a legbensőbb módon egyesül ezen (sui juris) mozgató erővel, mely hozzá tartozik.»

Énem tehát többé nem oszthatatlan, folytonos egész, melynek képzeateink, örömet, fájdalmat keltő érzéseink csak elemzés s képzelet útján megkülönböztethető alkotó részei. *Énem* erő, tehetség, az egésznek elválasztható s a többi fölött álló része. A többi enyém; de ez — *én* magam vagyok.

«A változásaiban azonos és állandó *én*ünk magának tulajdonítja tevékenységének változó s egymásra következő módjait. —

Midőn észreveszek, vagy érzékleteim fölött ítélek, s midőn magamat állapotaimtól megkülönböztetem, teszem ezt mint egységes, egyéni, szabad személyiség, mely nem pusztá abstraktum, sem pedig az érzékletek pusztá összege.»

Még más száz hasonló állításból kitűnik, hogy előtte az akarat valami állandó, megkülönböztethető lény. Ez a lény pedig erő, mely a képzetekre s mozgásokra hat, azokat a maga jóvoltából folytatja, megakasztja, ismétli vagy újra kezdi. Olyan mint a borostyánkő. Ha könnyű pehelyhez hozzuk közel, az csomósan koronát képezve, hozzá tapad; kis vártatva leválik s új pehelynek ad helyet. Állandónak csak a borostyánkőpálcza marad meg vonzó erejével, míg a pehely száll, esik.

Innen támadtak nehézségeim, ezért nem értettem a dolgot. Nem birtam rászokni, hogy az akaratot valódi, külön lénynak gondoljam. Csak pihe. MAINE DE BIRAN-nak a közhit ellenére delejes pálcza.

De nem tesz semmit; legyen úgy, mert úgy akarja: a filozófiában minden feltevés szabad. De még akkor is megoldatlan marad: hogyan ösmerhetjük meg ezen erőt?

Akarom megmozgatni karomat és megmozdítom. — E tényhez, ugymond, a lélek részéről elhatározás, a test részéről mozgás, azonkívül pedig erő szükséges, a mely a test mozgását a lélek elhatározásához fűzi; e két tény és vonatkozását egyszerre, azonnal észreveszem. — E vonatkozást nem okoskodás, nem kölcsönzött alapelv útján ösmerem meg. De ismételt gyakorlat útján sem, megelőző általánosítás segélyével. A ténynyel együtt jár annak észrevevése és pedig nyomban. Nem vezetjük le azt a ratio sufficiens elvéből. Nem is indukáljuk számtalan esetből, melyekben az elhatározást mozgás követte. Hanem egyszerűen eleje állunk, mint tudatunknak másból le nem vezethető ténye elé, ép úgy, mint midőn örömet vagy fájdalmat érzünk, vagy midőn képzeleteink támadnak stb. Ez eset különben a maga nemében egyetlen. Másutt mindenütt csak sejtjük az erőt; itt észre is veszszük; másutt mindenütt, ha két tény követi egymást, csak e két tény és kapcsolatukat észleljük; itt csodálatos kivétel gyanánt még észreveszünk «valami nem is tudom mit,» a mi a testre hat, hogy mozgassa, tuszkolja, vonzza, egy különös elemet, melyet «valóban meg sem lehet magyarázni, ki sem lehet mondani, ha tudatunkon kívül

keressük példáit, magyarázatát.» Másutt sehol sem nyílik hasonló kilátás, és ha egyéb erőkről beszélünk, a miénk mintájára alkotjuk meg azok képzetét.

Ha egyszer megállapítottuk és megértettük az erő mivoltát, megnyílik előttünk a természet és átalakulnak a tudományok. Új világ támad a tények és törvények mögött, melyeket a tapasztalás fedez fel. A fizikusok és naturalisták, mondja MAINE DE BIRAN, csak a dolgok felületét pedzik, de nem hathatnak mélyükre. Uralkodnak a tünemények felett, de nincs hatalmuk az állományok és okok fölött. Sem a metsző késsel, sem a hőmérővel nem juthatni a teremtető erőig, ama mély és ösmeretlen forrásokig, melyekből a tünemények fényes és változó árja fakad. A mit törvénynek neveznek, nem egyéb mint valami gyakori, elterjedt tény. Bármit is fedeznek fel, mindig csak különös tüneményről általánosabb tüneményre jutnak. Minden törekvésök abban áll, hogy a tények számát leszállítsák és tudományuk akkor lesz teljes, ha majd százezer tünemény helyébe egyet tehetnek. Mi azonban mélyebbre hatolunk, messzebb látunk. Feltáruul előttünk ama titkos mindenség, az egyetlen állandó, melynek felületén a másik fénylik és mozog. Szilárd földet érint talpunk; velünk nem játszhatik a csalóka délibáb, mely a tapasztalatlan utas szemét kápráztatja. Mert bennünk is lakik ama világ egyik vendége, s róla veszünk mintát többi lakói felől. Megfigyelve a bennünk működő erőt, megtudjuk, milyenek az övéi és első felfedezésünk az, hogy szellemiek. «Mert az erőt vagy okot lehetetlen olyan képzzettel gondolkodunk, mely a kiterjedéshez vagy az anyaghoz hasonlítana.» «Még a fizikai világban is minden ható ok szellemi erő.» «A valóságok erők, és az erők valóságok; minden valóban létező állomány erő.» «A következetes elmék tehát okvetetlenül azon pontig jutnak, hol átszellemül a világ és LEIBNITZ el csak azon egyszerű valóságokat ismerik el igazán létezőknek, melyek mivolta a cselekvő erő. A kiterjedés tehát nem egyéb, mint tünemény, mely akkor támad, ha a tőlünk különböző létezőket a szemlélet útján képzeljük magunk elé. Ily elbánás mellett a pszichológiából metafizika lesz. «*Én*»-ünk megfigyeléséből újra a monasok tana kelt ki. A kisvilág megismeréséből kiválik a nagyé. Az «*én*» mivoltának felfedezéséből MAINE DE BIRAN a mindenség mivoltát fejti meg.

Ez DE BIRAN alkotmánya. Hatalmas, de csak egy oszlopon

nyugszik. Ha ez szüette, az egész épület romba dől. Ha az erő nem önálló valóság, a világ nem erők rendszere. Érintsük meg ez oszlopot, vizsgáljuk meg ezen erőt. Elég soká fejtegettem, most czáfolni fogok. .

III.

Karosszékben ülök, szobámat friss levegő járja; virág van mellettem, különben is jól érzem magamat. De unatkozom, nézem ablakomon át a mosolygó időt, ki akarok menni.

A virág, hűvös szobám, ásitó unalmam, a derült ég, mind e képzetek részleteikkel együtt keresztül-kasul járnak elmémben, és a mint kellemesek vagy kellemetlenek, velük együtt ellentétes vágyak rügyeznek bennem. Hirtelenében egy új könyvet pillantok meg, HUGO VIKTOR *«Szemlélődéseit»*. Erre bennem a többenél erősebb képzet kél s akaratom határozottabb irányt nyer. Újra székembe dőlök, keresztbe vetem lábaimat, és olvasok. Ugyan mi új támadt bennem? Ellentétes gyűrűdző irányok helyett most véglegesen meghatározott irány felé indulok; kétségben voltam, mit tegyek, ide-oda hajtottak a képzetek, most csak egyetlen egynek van hatalma. — Eddig jobbra-balra inogtam ellentétes helyzetek között; most meg kellett állapodnom. A véletlen hajtott, most határozott vagyok. Az elhatározás az a megállapított, végleges, a többi elnyomó irány, melyet akaratom követ. Ki merné állítani, hogy ez önálló valóság? Ki nem látja, hogy csak múló, pillanatnyi tény? A fontolgatás idején még nem létezhetett. Már természete hozza magával, hogy volt oly pillanat, mely megelőzte, melyben tehát még nem volt meg. Csak végső pontja egy cselekvésnek; virág a szirom hegyén, de nem maga a szirom. — A léleknek csak pillanatnyi cselekvése, a folytonos és állandó egésznek csak múló állapota. Azt mondani róla, hogy maga a lélek, annyi volna mint a fáról azt mondani, hogy virág.

Erre talán azt fogja Ön felelni, hogy nem az elhatározás, hanem az akarat vagyis az elhatározásra való képesség az önálló valóság. — Az ideologia azonban megtanít, hogy e szó *képesség* csak általánosító kifejezés. Többször láttam, hogy a kő lezuhan; tehát lezuhanhat, tehát képessége van lezuhanni. Több ízben észrevettem, hogy megemlékezem valamiről; tehát tudok emlékezni,

tehát van bennem hatalom, tehetség az emlékezésre: az emlékezet. — Észre vettem, hogy több ízben magamat valamire elhatároztam, tehát elhatározhatom magamat, tehát van bennem képesség, tehetség a magam elhatározására, azaz akarat. Ez a kifejezés *tehetség, képesség*, csak eszköz arra, hogy általa végtelen sok hasonló működést egybefoglalhassak.

Kifejezi, hogy az esés nem ellenkezik a kő képzetével, az emlékezés és elhatározás nem ellenkezik *énem* képzetével. Nem told semmi újat, semmi tulajdonságot az én-hez, a kőhöz. Csak a tapasztalást elemzi. Megállapítja, hogy ha két tény egymással kapcsolatban van, e kapcsolatban nincs semmi abszurdum. Egy valamely igazságot von ki a tények összefüggéséből és semmi egyebet. Nem jelöl tehát valami állandó és folytonos valóságot, mely a tényen kívül áll és előtte és utána is még létezik. Nem jelöli sem az én-t, sem a lelket, hanem a lelki működések egy osztályát. Az «*én*»-em ép oly kevésbé az akarat, mint annak egyes ténye.

De az a működő erő, melynek segítségével az akarat izmainkat mozgatja, talán ez lesz önálló valóság?

Ellenfelünk itt már kérdésével ellentmond magának. Ha mondjuk: az elhatározás működő ereje, nyilván való, hogy alatta az elhatározásnak egy sajátságát, tulajdonságát értjük. De a szépség, nagyság, erő, minden tulajdonság, minden sajátság elvész, ha elvész a tény, vagy azon létező, melynek azok sajátságai és tulajdonságai. Ha egy szép festmény elégett, szépsége is megszűnt. Ha elhatározásom, mely izmainkat megmozgatni képes volt, már fönn nem áll, mozgó ereje is megszűnik. Ha pedig elhatározásom még meg sem született, ereje sem létezik még. Ezen erő tehát pillanatnyi, szünetelő, eltűnő, mint az elhatározás, melynek részét teszi. Sőt többet mondok: veszendőbb mint ez, mert az idegbénulás megsemmisíti a mozgó erőt, ha elhatározásom megmarad is. Nem hogy állomány, csak tulajdonságok tulajdonsága, tünetmények tüneténye. E háromféle értelem között ingadozott ide s tova elméje: most válaszszon. Ha azt állítja, hogy az elhatározás az, mi «*énünket*» alkotja, úgy léleknek egyszerű tényt nevez. Ha azt állítja, hogy az elhatározás hathatósága az én, úgy múló ténynek múló tulajdonságát nevezi léleknek. Egyik balgább föltevés a másikkal.

DE BIRAN úr, ön sous-préfet volt; ime itt lázadók vannak;

űzze szét őket; adok hozzá kellő erőt: háromszáz katonát s egy kapitányt. De hogy ne terheljem hiábavalóságokkal, magamnak tartom a szükségtelen részt, a pusztán tüneményszerűt, a kiterjedést, tehát a katonák ruháját, golyóit, fegyvereit, testét. Ön számára maradjon az erő. Induljon vele s állítsa helyre a törvény uralmát.

Értsük meg tehát, sem az akarat, sem az elhatározás, sem az elhatározás hatékonysága, sem bármifele erő nem önálló létező. A helyett, hogy oly távol s annyi fáradsággal keresnők az erők mivoltát s megfelelő képzetének eredetét, inkább az *erőt* kifejező szó értelmét kellett volna elemezni. Ez az elemzés, melytől Ön elfordult, melyet megátkozott, a metafizika egyedüli üdve. Ha azt mondom, hogy valamely rugó tíz fontnyi súlyt képes fölemelni, csak azt akarom jelezni, hogy a rugó a súlyt *szükségkép* fölveti, ha alája helyezzük. Ha a sűrített gőzt erőnek nevezem, csak azt értem alatta, hogy a test, mely a gőzt nyomja, *szükségkép* nyomást szenved vagy el is törik. Ha mondom, hogy elhatározásomnak ereje van izmaimat összehúzni, egyszerűen azt értem alatta, hogy izmaim *szükségkép* összehúzódnak, ha egészséges vagyok s magamat arra elhatározom. Az egyik tény beálltával szükségessé válik a másik tény is és ilyenkor mondjuk, hogy egyik ténynek ereje van a másikat létrehozni. E kifejezés csak az előbbinek képes változata. Ha van annyi képzeletünk, mint DE BIRAN-nak s a skolasztikusoknak, akkor ezen erőben «valami kimondhatatlan, szellemi, *hiperorganikus*» dolgot fogunk látni, mely mint valami szubtilis folyadék az első tényből átszivárog a másodikba, hogy «hasson reá, vonzza, taszítsa», rajta módosulásokat, új formákat teremtsen. Világos dolog, hogy föllengző egy filozófia támad ily föltevésekből. Ha egyik test a másikat meglöki, egyszerűen közeledést, mozgást s még egy más szükséges mozgást észlelünk. Ha izmainkat húzzuk össze, e tényben sincs egyéb, mint elhatározásunk és izmaink szükséges összehúzódása. A *szükséges* szó értelme nagyon világos: azt fejezi ki, a minek ellenkezője abszurdum. Képtelenség például azt gondolni, hogy teljesen hasonló körülmények közt izmaink akaratunkra másodszor nem húzódnak össze, ha először összehúzódtak. Képtelenség gondolni, hogy a vízgőz teljesen hasonló körülmények közt másodszor már nem nyitja fel a szelepet, ha először felnyitotta. Képtelenség gondolni, hogy a természet va-

lamely törvénye egyszer törvény, másszor nem. A világon nincs egyéb, mint tények és ezek szükséges kapcsolatai. Ha e vonatkozások, kapcsolatokat csupa picziny lényekké változtatjuk át, akkor a skolasztikusok módjára «entitások»-at faragunk; bizonyos elmosódó, elvont dolgokat pillantunk meg a valódiak helyén s szellemieknek nevezzük: s végre azzal zárjuk, hogy az egész valóságot pusztá látszatnak vesszük. Ezen meseszerű monasok annyira eltöltenek, hogy végre a mindenséget töltjük meg velük. A középkor emberévé leszünk. Azzal kezdtük, mint DUNS SCOTUS, hogy a tények vonatkozásait, kapcsolatait állományokká alakítottuk át; végezzük pedig a misztikusokkal, az isteni kegyelem s a természetfölötti világosság elméletén.

Sőt tovább haladunk: vizionariusokká leszünk. DE BIRAN oly világosan észlelte az erőt, mint mi érezzük az örömet, vagy egyéb benyomásokat. Láta az érzékfeletti monast, a mint az izomra gubbaszkodik és azt összehúzza. PLOTINOS azt állította, hogy az istent négyyszer látta; a Salpetrière beteg női hasonlót beszélnek. Mi azonban, kik csak tények és tapasztalás után indulunk, a fiziológusokkal azt feleljük, hogy az elhatározásnak az izomra a legcsekélyebb egyenes hatása nincs. Az elhatározás csak az agyban okoz némi módosulást; ebben áll minden munkája. Ez a módosulás áthat a gerinczagyra, innen az idegre, az idegről az izomra; az ideg hat tehát az izomra, nem pedig az akarat. Ha egy helyen megvágjuk a gerinczagyat vagy az ideget, az akarat minden parancsa daczára mozdulatlan marad az izom; érintsük a gerinczagyat vagy az ideget, és az akarat minden tiltakozása daczára az izom összehúzódik. Az akaratot az izomtól két vagy három korlát választja el; amaz úgy hat az izomra, mint a bécsi telegráfus a párisi sodrony aczéltűjére. — Sőt a pszichológusokkal azt feleljük, hogy az akarat nemcsak hogy nem mozgatja az izmot, de nem is törekszik mozgatni. Tárgya nem az izom összehúzódása, hanem az izomérzés. Hiába nézzük karunkat, hiába ösmerjük a megfelelő izmokat s hiába akarjuk a czélt elérni; ha egyebet nem akarunk, a követ a kitűzött helyre eldobni még sem fogjuk. — Még az is szükséges, hogy gyakori tapasztalás, ismételt tapogatódzás útján megbizonyosodjam az izomérzés módja és mértéke felől, melyre szükségem van, hogy a követ bizonyos határig eldobhassam. Azonkívül ezen érzést meg kell különböztetni tudnom számtalan összehasonlítás

után a többitől, kell róla tiszta képzzel birnom. Végre akarunk is kell ezt az érzést, mert nem a mozgás, hanem ezen érzés akaratom tulajdonképeni tárgya. Csak most működik az agy és közvetíti működését a gerinczcel, az ideg pedig átviszi azt s erre az izom összehúzódik, a csont helyéből kimozdul, a kar vagy láb megmozdul és a hús nyomásából származik a kívánt érzés. Mint biliárdnál a golyót néha az asztal szegélyére irányozzuk, hogy visszapattanva érintsen egy másikat, úgy itt az ideg felgerjesztése útján akarjuk eszközölni az izom összehúződését. Mindenütt, az erkölcsi és az anyagi világban csak a közvetítőkre van befolyásunk. Az akarat működése nem az izomra, hanem az agyra hat; az akarat tárgya nem az izom mozgása, hanem az izomérzet. Mi nem akarjuk és nem eszközöljük a mozgást másként, csak visszahatás útján. Csak közvetett, feltételekhez kötött hatalommal birunk. Csak három kereke felett rendelkezünk ama sokrésztű gépezetnek, mely bennünk és nélkülünk mozog. És mondjuk most, hogy a monas hat izmainkra és különösen, hogy tudatunk észre is veszi e hatást! Mondjuk, hogy DE BIRAN láthatta azt, mi nyilván való, hogy nem létezik! Mert nem egyenes úton, egy pillantásra, hanem csak lassú indukczió segélyével fedezhetjük fel a kapcsolatot, mely belső elhatározásaink s külső mozdulataink között fennáll. Úgy találjuk, hogy hasonló függőség és egybejátszás van közöttük, mint a hang és a rezgés között. Ezt a függőséget azután általános törvényben fejezzük ki: átlátjuk, hogy képtelenség volna, ha a törvény ugyanazon körülmények között nem működne; előre látjuk tehát, hogy az akarást mozgás fogja követni; azt ítéljük, hogy szükségképen követi: ezt a szükségességet azután az akarathoz kapcsoljuk s ezért mondjuk, hogy az akarat erő, mely a mozgást eszközli. Ebben áll a mesterkedés. Ezen ítélet azonban nem közvetetlen szemlélet eredménye, csak hit, mit az bizonyít, hogy néha hamis; mert a hit lehet hamis, de nem a szemlélet. Hihetünk olyant, a mi nincs, de nem láthatjuk azt, a mi nincs. Ha a mozgató ideg megsérül, megtompul vagy hamarjában megbénul: az az ember, a ki ezt nem érezte meg, még mindig úgy ítél, hogy ereje hatékony, és csodálkozni fog, midőn az ellenkezőt tapasztalja. A mi ítéletünk épen olyan alapon nyugszik, mint az övé; mint az övé, tehát a mi ítéletünk is csak hit. Az övé indukczió útján támadt, tehát a mienket is csak tapasztalás útján szereztük. DE BIRAN állítja, hogy elhatá-

rozásunk közvetetlenül hat az izomra, és hogy mi is közvetetlenül szemlélhetjük működését. A fizio-logia és pszichologia ellenben azt feleli, hogy sem a működésben, sem az észre-vevésben nincs semmi közvetlen.

Így végre eltűnik szemünk elől az a képzeleti világ, melyet hibás tapasztalás és elemzés alkotott. Csak azon hármas hiba útján keletkezhetett, hogy a tulajdonságokat állományokká változtattuk, erőket és közvetlen észre-vevést gyártottunk, a pozitív tudományokat, a józan észt pedig megvetettük. — De most a skolasztikus «mi»-ségek eltűnnek, a monások elpárolognak vagy a szilfidek és gnomok közé menekülnek; az anyag megszűnik látszat lenni, a tapasztalati tudományok méltóságukat újra visszanyerik, az erők pedig szükséges vonatkozások leszármaztatott tulajdonságaivá lesznek. — A természet valódi színében tűnik fel, mint tapasztalható tények összege, melyek csoportosulása adja az állományokat, vonatkozása az erőket; a tudomány pedig, visszaterelve kétszázados útjába, teljes erejével tör egyetlen és fényes czélja, a tények és törvények megismerése felé.

— Ám, ha úgy tetszik, itt megálljunk. Megigértem, hogy meghallgatom nézetét MAINE DE BIRAN-ról, de nem metafizikai elméletét. Ezt rejtgesse, dugja hüvelyébe, kedves barátom, mint a kardot: nagyatyáink még felköthették, ma már ennek is divatja múlt. Azután nemcsak ízléstelen, kényes dolog is fegyvert hordani. A járókelők könnyen megbokrosodnak tőle. Azért, ha van is, csak rejtse hármas zár alá: különben veszélyes ember, azaz olyan embernek, ki veszélyben forog. Egyébiránt mint a többinek, önnek is van bot a kezében: a kritika. Érje be vele. Ha még másra is van vágya vagy szüksége, ám váltson fegyverhordásra engedélyt s irassa a czédula hegyébe jó nagy betűkkel: *«A felsőbbség engedelme-vel.»*

IV. FEJEZET.

COUSIN MINT ÍRÓ.

Végre elérkeztünk ama két tekintélyes íróhoz, kiket nálunk joggal neveznek, ha nem a mai filozófia megalkotóinak, legalább képviselőinek: COUSIN-hoz, JOUFFROY-hoz. — Nem mindig voltak egy véleményen és látszólag megegyező mondásaik mellett is, különböző utakon haladtak különváló következtetések felé; de bár különbözők: együtt vezetnek bennünket, könyveikkel kezünkben hagyjuk ott az iskolát. Két oldalról fognak közbe, eszünk és szívünk részéről. Az egyik bámulatunkat kelti fel, a másik bizalmunkat nyeri meg. Tehetségük, tekintélyük tanulmányozásukra és megbírálásukra hív fel; működésük és befolyásuk pedig helyet szerzett számukra a történetben és a tudományban. Beszéljünk tehát kedvünkre az egyikről is, a másiktól is. COUSIN még nem halt meg.¹ Isten éltesse sokáig; de híres ember és hasonlóival egy rangba helyezhetem. — Negyven év dicsősége kimerített minden dicséretet és támadást; negyven év munkája pedig feltüntette szellemét minden oldaláról; tekintetünkkel egészen átfoghatjuk és tekintetünk pártatlan. Ha meg is szerkeszti még Theodiceáját, ha be is végzi Longueville asszony történetét, több anyagot a festőnek és bírálónak ezentul sem nyújthat, mint a mennyit már eddig nyújtott. Ma személyisége nem támaszt sem lelkesedést, sem haragot; vele szemben nem vagyunk többé szenvedélyesek, csak kíváncsiak. Cousin olyan, mint valami untig ösmert és nagyon régi egyházatya, kit híre és az idő minden szeretet és gyűlölség fölé helyezett; az utókor számára már életében kezdődhetik. Tanulmányozni kíván-

¹ COUSIN 1867-ben halt meg; és a szövegben említetteken kívül nem adott ki más filozófiai munkát.

nám öt egészében; megkülönböztetni és egybefűzni benne a filozófust, az író, a szónokot és a filológust: oly munka, mely e könyvben fölöslegesnek látszik s még sem az. Mint az emberi szellem minden terméke, úgy a filozófiai rendszerek is okoktól függenek s körülményeikből magyarázhatók. Az egész embert ösmerni kell, hogy egyes oldalait meghatározhassuk; ez vagy az a metafizikai tévedése bizonyos irodalmi sajátosságában gyökerezhetik. Ma nem elég valamely tant csak megczáfolni, azt érteni is kell; és sokkal hasznosabb az embert leírni a természettudósok módjára mint megtámadni a logikus módjára. Figyeljük meg hát COUSINT, kutassuk uralkodó képességét, ennek hatását szellemére, kifejlődését és azt az egyenes vagy görbült irányt, a mely szerint fejlődött. Más egyebet vele nem akarunk, akár csak két ezer éve meghalt emberről beszélnénk.

I.

Stílusából ítéltető meg az író szelleme. Fölfedi azt a sajátosságát, melytől a többi függ s erejének, gyöngeségének mértékét adva, előreláttatja erényeit, hibáit. Mert mi egyéb a stílus, mint az író szokásos hangja? S mi határozza meg e hangot, ha elméje szokásos állapota nem? Ezt ösmerve tehát, egy mindenható okot ösmernünk meg, mely mindig működik és mindig ugyanazon értelemben. Megtudjuk, kimért-e elméje, vagy rohamos, szabatos-e vagy homályos, rendszeres-e, vagy szökdelő, és még azt is, mily mértékben ilyen. A szók megválasztása, a hosszabb vagy rövidebb mondatok, az alakzatok száma, minősége tehát nem kis dolgot jelölnek. A nyelv fordulataiból következtethetünk az író gondolataira; az íróból pedig az egész emberre.

COUSIN tehetsége szónokias. A szónoklat illik is, ízlik is neki; megvan benne minden tulajdonság, mely a szónokot emelheti, ékesítheti. Először is tárgyát kitűnően tudja részletezni; e soron 1828-iki előadásai mintaszerűek. Egy professzor sem tudta oly jól osztályozni, bevezetni kérdéseit. A hallgatónak számot ad módszere minden lépéséről, kéznél fogja őket, a nehéz helyeknél gyámolítja, az út egyes nyugvó pontjait kijelöli, minden kérdés végén megállít, hogy tekintetünk még egyszer átfuthasson a meghaladt úton. Érezzük, uralkodik tárgyán, s úgy mozog a képzetek terén,

mint saját földjén: annak minden útját tudja, s ha az egyiket elállották, megnyitja előttünk a másikat. Joggal ajánlkozik vezetőül a tudatlanoknak s idegeneknek, kik meg akarják szemlélni azt a veszélyes, magános tartományt, melyen letelepült.

S valójában a szónok nem gondolatok alkotója, hanem csak terjesztője; feladata nem a föltalálás, hanem a vezetés. Cousin gondolatai Skóciában, Németországban, a tizenhetedik században születtek, ő azonban értett magyarázatukhoz, szépítésükhöz, elterjesztésükhöz s midőn befolyásukat terjesztette, szónoki hivatását teljesíté.

Más hivatása nem volt; felolvasásaiban pl. meglepő ellentétre bukkanunk az eszmék kifejtése és feltalálása között. Fölszedi, a véletlenre fogja, de azután mesterileg kidolgozza. Bámulatos, merészen emelkedő s tetsző, új modorú s arányos épületeket emel — kártyából. Két szóban megteremti a fizika filozófiáját: minden vonzáson s taszításon alapszik; más erő nem létezik; a fizika s khemia minden erői ezekre vonhatók vissza. S mire alapítja e jóslatszerű állítást? Arra, hogy eszméink is visszavezethetők a határolt és határtalan képzetére. — A francia észjárásnak ellenmond, a magáét elnyomja, HEGEL tanítványa lesz, azt hirdetve, hogy a tapasztalati módszer a történet filozófiájában nem alkalmazható; ezt konstruálni kell; *a priori* meg kell állapítani előbb az ész alapfogalmait, mert ezeket testesíti meg a történet, ezeket képviselik a történet korszakai s mert a fizikához hasonlóan a történetben sem találhatni egyebet, mint a határolt és határtalan eszméjét s kölcsönös vonatkozásukat. — Sokszor nagy zavarba ejti önmagát is meggondolatlanúl oda dobott pantheisztikus mondataival, midőn pl. mondja, hogy a teremtetést könnyű megérteni: isten úgy teremté a világot, mint mi cselekményeinket; «teremti a világot, mert abszolút teremtető erő teremtetés nélkül nem letezhetik.» Még emlékezhetünk a modorra, melyben az ipar, háború, filozófia, földirat kérdését s sok egyebet *abszolvál*t. Madártávlatból tekintett mindent; s bár hová állott is a filozóf, a véggel, végtelennel s egymásra való vonatkozásukkal mindenütt egyensúlyban tudta magát tartani. A lelkesült hallgatók bámulták gyors röptét, ügyes fordulatait. De hát mi maradt meg művéből? Hány eszméjét védené ma maga Cousin? Mit fogadna el «végszavából», az «Igaz szép és jóról» írt könyvéből? Ezen emlékből mi marad

meg egyéb, mint az, hogy az ékesszólás és jeles szerkezet példája lehet, s annak bizonyítéka, hogy Cousin tehetsége inkább szónoki, mint filozófikus, s nem annyira tartós igazságok fölfedezésére, mint inkább valószínű gondolatok fölvetésére volt való.

Ezért, ha valaki stilusát akarja bámulni, azt nem is metafizikai spekulációiban, mint inkább a józan ész igazságai megvitatásában kell tanulmányoznia. A józan ész igazságai nem a tudományra, hanem a társalgásra tartoznak; nemcsak a kiváltságosak, hanem mindenki eszmekörében helyt foglalnak; megértjük és szeretjük ez eszméket nem tudományos képzettségünknel, hanem jó nevelésünknel fogva. Ide tartoznak a közerkölcsiség, a művészet, politika, történet kérdései. Ezek nem kívánják meg az utolsó ízéig szabatos stilust; megczáfolhatatlan megoldásra sem hozhatók. Velük szemben speciális kifejezéseket, absztrakt szavakat, száraz, szabatos meghatározásokat nem használunk; érzelem útján ép úgy megoldhatók, mint logika útján. Legalább is annyira a közérzés tárgyai, mint az okoskodáséi; igazságaik valóbbszerűek, mint valóók; inkább szeretjük azokat, mint bizonyíthatjuk: amúgy igazán szónoknak illők. Egyedül ezen igazságok népszerűek: mert érteni lehet fáradság nélkül; egyedül ezeket szereti a szép stilus, mert egészen a közönség köréből vannak véve, ellehetnek minden speciális kifejezés nélkül; egyedül ezek nyitnak nagy tért a szónok számára: mert nemcsak meggyőződést kell velük támasztania, hanem tetszést és hatást; s művészi feldolgozásra is ezek a legalkalmasabbak, mert a logika mellett, a jó ízlés és szenvedély is szolgálatukra áll. Cousin e nemben mester, hozzá hasonlót csak klasszikusaink közt találhatnánk. Mily nemes egyszerűséggel és mégis nyomósan hangzanak a következő sorok; széles és telt mondatok, nem monotonok vagy akademikusak, de nem is felületesek vagy felfújtak. A tizenhetedik századból valóknak látszanak s mégsem utánczoltak; tízszer elolvashatjuk s mindig szebbeknek találjuk; igazán képzetet nyujtanak a tökéletességről.

«Az emberi társaságok keletkezésétől Krisztus Jézus megjöveteléig, míg a világ egyik zúgában választott nép őrizte a kinyilatkoztatás kincsét, kicsapongó vallások, gyakran szörnyűséges szertartások befolyása alatt — ugyan kérдем, ki tanította az embereket arra, hogy van lelkük, szabad lelkük, mely hajlik a rosszra, de hajlik a jóra is? Ki tanította őket, az erőnek diadalmaival szemben, a gyöngeségnek majdnem általános elnyomtatása közben arra, hogy az erő még nem a dolgok mértéke, hogy vannak látha-

tatlan, de szent jogok, melyeket a gyöngében tisztelnie kell még az erősnek is? Ki oltotta az emberekbe e nemes elveket, hogy szebb szavának állani, mint azt megszegni s hogy a valódi nemes fékezi szenvedélyeit s mértékletes marad még a megengedett gyönyörök ölen is? Ki hangoztatta e nagy mondást: felebarátod a te másik «én»-ed; jobban szeresd barátodat, mint tenmagadat; hazádat jobban, mint barátaidat, az emberiséget jobban, mint hazádat? Ki utalt arra, hogy a mindenség korlátain túl, annak fátyola mögött Isten rejtőzik, ki azonban mindenütt jelen van; Isten, ki a világot teremté mérték és súly szerint s műve fölött örködni soha meg nem szűnik; Isten, ki az embert teremté, mert nem akarta fölséges tökéletességeit valója meg nem közelíthető magányába rejtteni, hanem azt akarta, hogy bennünk is lakozzék és elterjedjen az isteni ész, mi több, az igazságosság, s mi ennél is több, az isteni jóság? Végre, ki ihleté őket ama vigasztaló s erős reménnyel, hogy a földi pályát megfutva, a testétől megvált, szabad, tudatos lelket teremtője újra magához emeli? Ki sugá nekik, hogy minden bizonytalanság fölött van egy fő bizonyosság, olyan igazság, mely erőben nem enged a geometria igazságainak, az t. i.: hogy életben, halálban egy végtelen hatalmú, végtelen igazságú, végtelen jóságú isten intézi teremtménye sorsát s hogy bármilyen történjék is a sír árnyéka mögött, az csak üdvös lehet, mert minden a legfőbb igazságosság, a legfőbb jóság műve?

Ez idézetben a mesterek művészetét lelhetjük föl. A bizonyítékok a «természetes világosság» javára nem véletlenül vannak így felsorolva. Egymásutánjukban a legnagyobb rend uralkodik: a körmondatok minden egyes része a spiritualisztikus filozófia egy tétele. Ott találjuk először a test és lélek megkülönböztetését; ezt követi a fölfedezés, hogy a lélek szabad. A szabadság képze felkölti a kötelességet; ezt elemezve, kiválik az igazságosság, majd a mértékletesség, majd a jótékonyosság képze. Most a vallás tetőzi be az erkölcsöt. A spiritualisztikus filozófia először is isten létezését bizonyítja, azután, hogy isten bölcsességgel teremti a világot, s hogy művét az ember megteremtésével koronázza. Végül a lélek halhatatlansága s az igazságos és jóságos istenben való bizalom s megnyugvás zárja az egészet. Csak az ilyen rendszeres felsorolásnak van hatása. Oly könnyedén, oly természetesen jutunk egyik pontról a másikra, hogy önkéntelenül a jó úton képzeljük magunkat s ezentúl egészen megbízunk annak bölcs vezetésében, ki már e pontig elhozott.

«Mily hatalom, kérdem, tanította meg erre az ó-kor millió emberét, Krisztus megjövetele előtt, ha nem elménk ama természetes világossága, melylyel ma oly hálátlanul bánnak el? Ám tagadjátok ezt a történet megdönthetetlen emlékeivel szemben, vagy ha nem, úgy valljátok meg, hogy ez

a természetes világosság mégsem oly gyöngé, mert kinyilatkoztatta nekünk mindazt, mi az életnek értékét ad: a biztos és szükséges igazságokat, melyeken az élet s a társadalom nyugszik, minden családi s polgári erény; s kinyilatkoztatta régi bölcssek tanúsága által, e csodálatraméltó, egyszerű, nagy emberek útján, kik, szabadon minden külső kötelezettségtől, csak egy hivatást ösmertek: az igazság vágyát s a felebarátaik iránt való szeretetet; s kik pusztán azért, mert filozófusoknak, azaz a bölcsesség barátainak nevezettek, üldözést, számkivetést szenvedtek, néha trónuson, legtöbbször bilincsek között, mint Anaxagoras, Sokrates, Plato, Aristoteles, Epiktet, Marcus Aurelius!

Ez tizennégysoros mondat s még sem hosszú. Kevés mai író fonhatna ily hosszú körmondatot, a nélkül, hogy ne szavalna, vagy mesterkéltté ne válnék. A gondolat nagy könnyűséggel mozog; a mellékes képzetek egymást keltik fel s oly jól vannak elhelyezve, mintha csak egyetlen egyet képeznének. Az egésznek erős lendülete van; kétszer megnyugszik, de nem akad meg sehol; a benyomás mindig fokozódik, oly indokoltan, hogy teljesen helyénvalónak találunk két kifejezést, melyet különben fölfujtnak kellene tartanunk. Mielőtt az egészset olvastuk, azt hinnők, hogy az ily kitételt: «a thronuson vagy bilincsek közt» csak a tragédia tűri meg; de észreveszszük, hogy Cousinsnál a gondolatok menete természetesen magával hozza e kifejezést; elméje nem fujja föl magát, hogy odáig eljusson; a hang természetes méltósága magától rávezeti.

Egy kissé főnebb is volt egy színpadi kifejezés: *a sír árnyéka mögött*. De a hamis hatást itt is elkerüli az író a környező kifejezések egyszerűsége által. Nehány sorral főnebb újra megtaláljuk azt a könnyűséggel párosult emelkedettséget, mely a tizenhetedik század óta kiveszettnek látszott: «isten, ki az embert teremté, mert nem akarta fönséges tökéletességeit valója meg nem közelíthető magányába elrejtteni, hanem azt akarta, hogy bennünk is lakozzék és elterjedjen az isteni ész, mi több, az igazság, s mi ennél is több, az isteni jószág.» Az első mondat a magasztost érinti, a második már a földszintre száll. Ezen gyors fordulat egyik hanglejtőről a másikra Cousins szóközi természetét mutatja. A két tulajdonság egyesítése adja a szókokot. A ki mindig magasztos, untat s végre a charlatan színében tűnik fel; a szókoklatban a nemes hangot a fesztelennek kell fölváltania; nyer vele a szókok s megpihen a hallgató. Ha pedig mindig csak fesztelen a szókok, nem hódítja

meg az elméket, csak mulattatja, oktatja; a fesztelenséget a nemes, magasztos szónak kell fölváltania, hogy a meggyőzött hallgató érezze is, tisztelje is a szónok tekintélyét.

Ha most a szavak, képek megválasztására ügyelünk, látni fogjuk, hogy a tizenhetedik század kifejezései: a műveltek nyelvéből valók, találók, előkelők, sem tudományosak, sem elvontak. Rövidke képek, alig hogy színezve vannak, csak az elmét világosítják fel s csak néha-néha emelik, de csakis egy fokkal, a rendes hangot. Van erő e kifejezésben: «Ki utalt arra, hogy a mindenség korlátain túl, annak *fátyola* mögött?» Szívhez szóló benyomása van a következőnek is: «A testetlen, eszes, szabad lelket teremtmője a siron túl *magához emeli.*»

A kellem és erő azonban félig rejtve marad; az író nem fitogtatja, csak titkon érezteti. Ha kissé merészebb képekhez fordul, azokat is a közönséges tárgyak köréből veszi, előkészíti, kirajzolja; soha meg nem lepnek, vagy megütközést nem keltenek: egyszerű szónoki eszközök, melyeket úgy felhasznál, mint az okoskodást vagy a tényeket. «PASCAL vallása — úgy mond — nem az ARNAULD, MALEBRANCHE, FÉNÉLON és BOSSUET keresztyénsége; nem édes gyümölcs, mely az ész és szívnek szövetségéből fakad jól nevelt, egészséges lélek talaján; hanem keserű gyümölcs, milyen a kételkedés elpusztult vidékein terem, merre a kétségbeesés fonynyasztó szele jár.» Ezek a szónoki képzelem szavai, nem a költőé. Az utóbbi túlsapongó, merész, kalandos, az olvasót sujtja s magával ragadja; képeit gyakran a sárból, köznapi életből ragadja ki, nem törődik azzal, hogy az elméket óvatos átmenetekkel magához emelje; erőszakos, örületig szaggatott volta futásra készítené a hallgatóságot, melyet a szónok megnyerni, magához édesgetni törekszik, hogy mindvégig megtarthassa.

II.

Jeles tulajdonságokat emeltünk ki Cousin-ban: kitűnő szerkesztőképeségét, szélesen s könnyen folyó mondatait, előkelő s leereszkedő hangját, tiszta stílusát, gazdag s mértéket tartó képzelmet, szónoki tehetségét. Távozzunk most a nekik megfelelő térről; hagyjuk el a közérzetet igazságait, hol oly annyira érvényesülhetnek s nézzük, más téren mivé lesznek. Lépünk a filozó-

fiai okoskodás, a száraz elemzés, a szigorú bizonyítás körébe. Mily változás! Mennyire igaz, mindenki maradjon a maga helyén!

Például veszek egy híres iratot, a SCHELLING czáfolta előszót, melyben COUSIN módszerét magyarázni, igazolni, rendszerét röviden vázolni törekszik. Mást most nem vizsgálunk mint stílusát. S mivé lesz itt? Kétértelmű szavak, hamis megnevezések, metaforák, semmit mondó kifejezések gyűjteménye. Az író hasonlít ahhoz, ki oly számokkal dolgozik, melyek értékét nem ösmeri. Például álljon itt néhány véletlenre kikapott, de fontos mondat, mert mindegyike egy-egy doktrinát tartalmaz. Ugyan mit tartsunk felőlük, ha a kifejezésük után ítélünk?

14-ik lap. A tapasztalás bizonyítja azon tényt, hogy tudatunkban, melyben különben csak tünemények léteznek, vannak fogalmak is, melyeket nem lehet egészen a tudatból kifejtetni, mert hatásukban túl mennek rajta s a kívülről létezőre vonatkoznak. Ha e fogalmak érvényességét el nem ösmerjük, önkényűleg megszabdaljuk a ténynek értelmét, tehát egyáltalán megtámadjuk minden tény tekintélyét. Vagy tagadnunk kell a tudat tekintélyét, vagy el kell azt fogadnunk minden tényre nézve, melyről bizonyosságot tesz.

Lehet ezt érteni? Részemről, mintha ködben tapogatódnék. De magyarázzuk: majd látni fogjuk, a homályosságból hogyan lesz kétértelműség, a kétértelműségből tévedés.

Tudatnak nevezzük az ösmeretet, melylyel érzékteinkről, képzeleteinkről, ítéleteinkről, örömeinkről, fájdalmainkról, elhatározásainkról s egyéb belső tényeinkről, működéseinkről birunk. Senki sem kételkedett ezen ösmeret igazságában.

Észnek nevezzük az egyetemes és szükségszerű igazságok megismerését, pl. hogy nincs tulajdonság állomány nélkül, okozatok nélkül. Néhány filozófus kételkedett ezen megösmerés igazságában.

Könnyen meg lehetne czáfolni e filozófusokat, ha a második rendbeli megösmerést első rendbelivé változtatnók s a megtámadott észt a kétségbe nem vont tudat helyébe ültetnők. Kétértelmű kifejezés segélyével COUSIN e csodát megteszi; okoskodása csak azért bír a jónak látszatával, mert rosszúl van írva.

Első mondatában megváltoztatja a *tudat* szó természetes értelmét. Nem mondhatni, hogy a jelenségek, belső tünemények tudatunkban vannak; csak tudatunk tárgyai; az érzéklet, emlékezet nincsenek a tudatban; a tudat e működéseket nem foglalja

magában, csak észre veszi. Azt sem mondhatni, hogy a fogalmak, az ész törvényei tudatunkban vannak. Nem zárja magába; csak létezésüket állapítja meg; nem a tudat csinálja az egyetemes, szükségszerű ítéleteket; csak bizonyítja, hogy mi csináljuk; ezen ítéleteket nem foglalja magában, mint részeit az egész, úgy állnak előtte, mint valami látvány a szemlélő előtt. COUSIN tehát nyelvhibát követett el; de hogyan tudja felhasználni! Állítva, hogy az ész fogalmai, alapelvei a tudatban vannak, annak részét teszik: a tudat bizonyosságát tekintélyét is nekik akarja tulajdonítani; mert e tudat mindig csalhatatlan volt, contagium útján az ész is azzá válik. Szójátékon alapszik az egész. S ne feledjük azonkívül a nagyon is határozatlan, kettős értelemmel kínálkozó kifejezést sem: «önkéntelen megszabdalni egy tény értelmét»; ily módon még egy másik felhőt is bocsátunk az olvasó szemére. Míg ez fáradtan, bizonytalanul tapogatódzik a sötétben, mi nagy könnyen túlادunk a nehézségen s a következő mondatban már kijelentjük, «hogy megnyertük a csatát.» S mert olvasónk jó ember, el is hiszi nekünk. Így alapíthatunk meg filozófiát.

20-ik lapon. «Jobban szítva a pszichologikus módszerhez, mint bár-mikor, a helyett, hogy szakítottam volna a megfigyeléssel, még sokkal jobban belemélyedtem. S a megfigyelés vezetett rá, hogy a tudat mélységeiben, oly ponton, hová KANT el sem jutott, a megismerés szükséges alapelveinek látszólagos szubjektivitása mögött fölfedezzem s felmutassam azt a pontot, hol az igazság önkéntelen észrevevése tárul elénk; ez az észrevevés pillanatnyi, de azért reális tény; nem eszmélünk rá s azért észrevétlenül a tudat mélységében lappang, de azért valóságos alapja azon gondolatoknak, melyek később logikai formában s a reflexió keze alatt a megismerésre szükséges fogalmakká válnak. A szubjektivitás és reflexivitás eltűnik a szabad, önkéntelen észrevevésben.»

A kép nagyszerű. Az ember tátongó üresség alján képzei magát (ott is van). Neki indulunk a sötét barlangnak s tapogatódzva keressük az ajtót ahhoz az új és remek üreghez, melyben COUSIN a kincsét rejtegeti. S ugyanekkor a relativitás, szubjektivitás, reflexivitás, spontaneitás s a többi nagy szó csak úgy cseng-bong fülünkben, elménk kábul, mintha khinai zenét hallgatna. Az egésznek értelme pedig a következő:

Kétszer kettő négy. Midőn első ízben láttam két tárgyat más kettővel együtt s megértettem, hogy összegük négy, akkor nem gondoltam rá, hogy kétszer kettő mindig, mindenütt s szükség-

képen négy. Ezen gondolat csak később jött, midőn magát gondolatomat vizsgáltam. Először is gondolkodunk; csak azután elmélkedünk a fölött, a mit gondoltunk.

De COUSIN idézett helye csak homályos? Több, kétértelmű is. S COUSIN majdnem minden nagy igazsága hasonló alapokon épül. Itt a szubjektivitás szóval játszik; könnyen teheti, mert német, nagyon homályos szó. GOETHE mondja, hogy egy német nő azonnal tudta, hogy szeretője megcsalja, midőn ez francia leveleket kezdett írni hozzá. A francia meg bátran következtetheti, hogy a filozófus nem tudja hányadán van, ha francziába német szót kever. Ime KANT állítása, melyet COUSIN czáfolni akar: «Megismerésünkben több szükséges alapelv, szükséges ítélet található; pl. hogy nincsen tulajdonság állomány nélkül s mi nem is képzelhetünk esetet, melyben ezen alapelv ne volna igaz. De meglehet, hogy e szükségesség csak elménk szerkezetéből foly s hogy hasonlítunk azokhoz, kik zöld szemüveggel születtek; mert mindent zöldnek látnak, azt következtetik, hogy szükségképen minden tárgy zöld. Az ilyen szükségességet szubjektívnak nevezem, mert elménk szerkezetében rejlik oka; a szubjektivitás alatt értem azt, hogy valamit igaznak kell hinnem, nem a dolgok természetéből, hanem elmém természetéből kifolyólag s szerintem ezen szükségességgel együtt jár a kételkedés is az alapelvek iránt.» COUSIN KANT szavait meghamisítja. Győzelmesen kiált fel: «Tehát KANT szerint a szükségességnek szubjektív felismerésével együtt jár a kétség! — De én oly esetet fedeztem fel, hol e szükségességről nincs tudatunk. Megvan, még mielőtt szubjektív elménkbe jutna, tehát nem is férhet hozzája kétség. Romba döntöm tehát szegény KANT rendszerét. mert befurakodtam a tudat legeslegaljára, oly fokig, a melyhez ő el nem jutott.»

Néha elképzeltem magamnak, mily szörnyűlködve olvasták volna CONDILLAC és a tizenhatszadik század gondolkozói ez előbeszédet, ha megtudják, hogy szerzője, a jeles író, náluk kezdte járni az iskolát? Hol az a szabatos stilus, melyre tanítanak? Mivé lett a jegyek elmélete, mely minden tudományban annyira bevált? Hát már elfeledték, hogy ha a szókkal nem bánunk el úgy, mint a tárgyak jegyeivel, nem írhatunk hat sort, hogy hat hibát el ne kövessünk? Hová tűnt az egyszerű, tiszta értelmű stilus szeretete, az absztrakt, homályos szavak gyűlölete? Egy nagyon rövid mon-

datot veszek például; képzeljük, hogy valamelyik tizenhatszadi századbeli analista olvassa s megérteni törekszik. Hányszor nem fogja átalakítani, míg helyesnek találja. Az átalakítások számából legjobban megítélhetjük, mennyire távol kalandozik COUSIN filozófiai gondolkodása a tényektől.

16. l. «A tudat szeme csak az akarati tényeken észleli a beszámíthatóság és személyiség bélyegét.»

Közönséges ember nem fogja megérteni, mit tesz az: akarati tények. Ép oly kevéssé érti meg azt a személyesített abstrakciót, melyet tudatnak hívnak, szemmel ruháznak, tanunak tesznek. Egészen megrökönyödik a beszámíthatóság és személyiség szótól, ha csak hamarjában eszébe nem jut, hogy a «beszámít», meg a «személy» szónak megvan a maga derék értelme. Tehát csavar egyet a mondaton s körülbelől így fogja kifejezni:

«Csak akarva elkövetett cselekedeteinkről tartozunk számolni, csak ezeket vonatkoztatjuk személyünkre.»

Szerencsétlenségünkre, e magyarázatunk hibát hoz napfényre: nemcsak akarva tett cselekedeteinket vonatkoztatjuk személyünkre. Nem áll az, mit COUSIN a következő sorában állít: «hogy egyedül az akarat az «én», az én személyem. Az enyimek nem kisebb joggal fájdalmaim, örömeim, képzeteim, emlékezéseim. Személyemre vonatkoztatom ezeket is; az én valóm részét teszik ezek is. Az absztrakt nagy szavak üresek; ha levetköztetjük a mondatot, nem marad belőle semmi sem.

A mondat utolsó előtti részét tehát hagyjuk el s újra változtassunk a mondaton. A beszámítani szó a jog körébe tartozik, nem a legmegfelelőbb. Jobban lesz így:

«Csak akarva véghezvitt cselekedeteinkért vagyunk felelősek.»

Felelősnek lenni képes, tehát épen nem határozott kifejezés. Valamely cselekedetért az felelős, ki annak büntetését vagy jutalmát veszi. Vigyük át e meghatározást is a mondatba:

«Csak akarva véghezvitt cselekedeteinkért érhet büntetés vagy jutalom.»

Végre a rendes, közönséges kifejezésre jutottunk. Egy hibát kellett javítanunk s háromszor változtatnunk a mondaton. Még négy-ötször ugyanazt kellene tennünk, hogy a dolgot szabatosan, a pszichológiai ténynek megfelelőleg adhassuk elő. Pedig a stilus

szabatossága méri az eszmék szabatosságát; az eszmék szabatos-sága az okoskodás helyes voltát; az okoskodás helyes volta pedig a tekintélyt, melyet a doktrina érdemel. Milyen tekintélyt érdemelnek COUSIN doktrínái?

Ha valaki szónok, azért még nem filozófus. SOKRATES, már jó ideje, megmagyarázta POLUS-nak, hogy az ékesszólás még nem dialektika, s hogy a valószínű okokra támaszkodó ügyes elmefuttatás még nem a szabatos elemzés, szigorú szillogizmus művésze. Mi teszi a filozófust? A bebizonyítás szenvedélyes szeretete, a szavak értelmének szigorú meghányása, fejtegetéseinek algebrai szigorúsága, folytonos magára eszmélés, veleszületett kételkedés, mely illúzióktól óvja s valószínűt láttat vele ott, hol más bizonyosságot lát, a közhit megvetése, a szív bizonyítékainak gyűlölete, a bizonyítékokba, észlelésbe vetett határtalan hite, az újra bizonyítás örökös vágya: esupa oly tulajdonság, mely a szónoknak mindig-megannyi hibája volna. Nem bírna népszerűvé lenni; közönsége futna előle. Mert a szónok fölötte áll ugyan közönségének, de csak egy fokkal. Hasonlítaniuk kell azokhoz, kiket rábeszélni akarunk; csak úgy hatunk be érzelmeikbe, ha azokat mi is érezzük; elméjüket csak úgy hódíthatjuk meg, ha eszük járását követjük. Filozófiai erőtlenség a szónoki elme bélyege. S e bélyeg leginkább látható akkor, ha a szónok könnyen lelkesedik és saját szavától részegül, ha szárnyas képzelei csapatosan, egymást üzve futnak össze, egymásra torlódnak s a beszélőt fölemelve, sebes vágatással magukkal ragadják az igazságok s tévedések árkan bokrán keresztül. Ilyenkor kiált fel, ha meg is bánná később: «Keblünk istene nem absztrakt istenség, magános fejedelem, ki a teremtésen túl, elhagyott trónusán számüzötten ül s néma örökkévalóságában, abszolút valójában minden létezőnek tagadásához hasonlít: hanem igaz és valódi isten, a ki egy és több, a ki az örökkévalóság és az idő, a tér és a szám, az élet alapja s maga az élet, az oszthatatlan s mindent magába foglaló, a kezdet, a dolgok eleje, vége s közepe, a ki ott van a lét csúcsán és legalsó fokán, a ki együtt véges és végtelen, szóval: hármas istenség egyben isten és természet emberiség.»

S hogyan illik ezen áradó, németes stílus a lírai ömlengésekhez? Az abstrakciók egymást érik; a homályos formák egymás után vonulnak el a zavarodó képzelet előtt; agyunkban a sok

nagyszerű, de üres metafizikai lények kört lejtének. Az egész magasztos költői zavart képez; adj hozzá még egy pohár sört, s nincs az a hús éves német idealista, ki többet kívánhatna. 1828-ban, az említettem híres felolvasások idején, egy kissé mi is németek voltunk; úgy futottunk e felolvasásokhoz, mint az operába; s valóban a mit találtunk, opera volt. A tüzes szónok a színpadra hozta s egy óra rövid közében egymásután fölléptette az istent, a természetet, az emberiséget, a filozófiát, ipart, történetet, vallást, a nagy embereket, a dicsőséget és még sok más egyebet; ez a szimfonia, melyet egyetlen egy ember elénekelt, megbabonázta az elméket; a szenzualisták nyugodt fejtegetéséhez szokva, most mint egy új kinyilatkoztatás embere előtt hajlottak meg a költő előtt, ki képzelmöket csodálatos káprázattal tölté el s az elbűvölteket egy új világba ragadta, melyről eddig sejtelmük sem volt. De azóta Cousin is lehűlt. Költészetét lenyeste; megmaradt egyszerű szónoknak és stílusa is kimértebbé vált. De azért ifjúsága néha elfogja; újra lángot vet s ilyenkor érezzük, hogy megfeledeznek hallgatóiról, gondolatai megelevenülnek s lelkesedése visszatér; szinte ide hallani a költői hangnyomatot, melylyel a következő szavakat mondja.

CONDÉ-ről, ama másik heves harczosnak szerelmeiről van szó, kit Cousin testvére gyanánt bámul; ép most beszélt szenvedélyéről Vigean kisasszony iránt. «Azóta csak a múltó érzéki mámort ösmerte, különösen mámorát a harcznak; ez volt hivatása, igazi szenvedélye, igazi szerelme, pártja, hazája, királya, életének fő tárgya, hol gyalázata, hol dicsősége.»

A mire Cousin stílusa Cousin-ről tanít, az röviden a következő. Mindenek fölött szónok; azért a filozófia nagy veszélyben van, hogy nála szónokias értekezéssé válik, hacsak terjengős képzeteket, kétes okoskodásokat, kétértelmű kifejezéseket és tévedéseket nem csúsztat beléje. Kissé költő is s ez még nagyobb veszély; a filozófiát metafizikus szimfoniává változtatja, mely magával csalja az elméket, Cousin-t is átszalja a Rajnán, hol, megeshetik, lába alól elveszti a földet s bizonyos lehet, hogy erről meg fog emlékezni s miatta szenvedni is fog mindig.

V. FEJEZET.

COUSIN MINT TÖRTÉNET- ÉS ÉLETRAJZÍRÓ.

Senki annyi tanulmányt nem fordított a tizenhetedik századra, mint COUSIN. A történetíró COUSIN csakis e századot tanulmányozta. De vajjon ösmerte-e s megösmertette-e a közönséggel?

Ha úgy tetszik, kérjük fel JOSSE urat, írja le nyaklánczait, karpereceit, a boltja asztalára kirakott ékességeket. Így fog felelni bizonynyal: «lánczaim, karpereceim, csattjaim pompásak. Legjobbban el fogják találni milyenek, ha lehető legszebbeknek képzelek. Aranyomnál nincs finomabb, gyémántjaimnál nincs tisztább ragyogású; más aranyművesnél nincs hozzájuk fogható. Aztán a munka rajtuk! Senkinek sincsenek oly ügyes munkásai. Csak nálam láthatnak igazán tetsző, igazán értékes ékszereket.»

E leírással most már távozhatunk; de kételkedem benne, hogy JOSSE úr boltját ösmerjük.

COUSIN a tizenhetedik századot körülbelől hasonló módon írta le és hasonló okból. A nélkül, hogy gyanította volna, otthon volt és maga magáról ítélte. Kinek milyen a tehetsége olyan az ízlése. Szelleme hasonlított a tizenhetedik századéhoz; nem tehetette, hogy kizárólag ne szeresse, ne csodálja, ne dicsérje. Mindenütt felkiált: szép, tökéletes, fönséges, de sehol le nem írta, meg nem határozta azt, a miről beszélt.

Aranyműves volt. A tizenhetedik századnak szelleme, különösen első felében, mint az övé, egészen szónokias. A közönség BALZAC alatt tanulta a retorikát. Tárgyul választottak általános eszméket, érzelmek leírását, a köztudat igazságait: a szónoklatnak tulajdonképi kedvteléseit. SCUDÉRI kisasszonynyal értekezést írtak, *Mademoiselle*-lel rajzolatokat készítettek, VAUGELAS-val a tiszta francziát tanulták, az a főgondjuk, hogy jól beszéljenek, jól

írjanak. Azon vannak, hogy jól kifejtsenek egy eszmét s egymás után több fordulatban tüntessék fel, hogy így vagy úgy még a legkevésebbé figyelmes, a legkevésebbé éles elmébe is behatolhasson. Hüen követik a gondolatok természetes menetét, egy kanyarulón sem vágnak keresztül, lépésről lépésre haladnak, egyenlő mértéket tartva, mint valami körmenetben. A túlságos szóképeket lenyesik, a merész hasonlatokat kerülik, a lapos, házias szavak számát kicsinyre szorítják s csak általános kifejezéseket kezdenek használni. Nézik, a mi illő, teszik, a mi komolyságot ad; művelik a nemes stílust s körmondatokat természetnek. Mit jelent e változás, ha nem a szónokias gondolkozásnak megszületését? S miben áll Cousin tehetsége, ha nem abban, hogy e gondolkodás mestere s gondolatainak jeles szerkesztője, világos kifejtője s hogy a köztudat igazságait tiszta s emelkedett stílusban tudja előadni. Hogy eshetnék meg különben, hogy e szónokias szellem feltűnésében nem csak egy különös áramlatnak kifejezését találja meg, melynek megvan joga, de határa is, megvan érdeme, de hibája is, hanem hogy magát a tökéletességet látja benne; a megtestesült szépség száll le a földre, hogy utját a hôtél Rambouilletnél megkezdje. Föl sem említi azt, a mi a tizenhetedik század szellemének hiányzott; a megelőző s utána következő századokkal sem hasonlítja össze; egyszerűen a trónusra ülteti, letérdelteti előtte a tizennyolezadik századot és minden meghatározás helyett felkiált: «Imádjátok!»

Pedig nem minden ízében érdemli meg az imádat. A szónokias gondolkodás, a milyen bámulatra méltó a maga helyén, oly annyira nem az, ha onnan kilép. Ám térjünk be ama szalonok egyikébe, melyek tollvivőjévé teszi magát Cousin; tőle kérjük a szöveget s látni fogjuk, hogy a nagy körmondatok, beékeléseikkel épen nem fejezhetik ki a könnyed, eleven, vidám társalgás hangját. SABLÉ marquise-nének egy levélkéjét idézzük, melyet BOURBON kisasszony himlőiről írt; ha úgy tetszik «kellemes csevegés», csak-hogy valami metafizikai okoskodás alaposságával van írva.

«Oly jártasnak találtam Önt a gyávaság minden elővigyázatosságai-
ban, hogy szinte kételkedem, helyesen cselekedtem-e két nappal ezelőtt,
midőn egyik barátnéjával szemben azt vitattam, hogy minden borzongás nél-
kül látogatta meg Mlle. BOURBON-t. El fogja hinni, hogy ez által nemes-
lelkűségén a legkisebb csorbát sem akartam ejteni, mert nagyon jól tudom,
hogy az, ha a szükség úgy hozná magával, kicsinybe venne minden veszélyt,

csak hogy valami kötelességet el ne mulasztson; de megvallom, meggyőződésem az ön vonzalmáról barátai iránt semmivel sem erősebb, mint az, melylyel az ön bátorsága felől vagyok. És mégis, mivel oly szépen elmélkedett a félénkségről, alapos okom van reményleni, hogy oly jól ösmerve a veszélyeket, azoktól jövőre tartani is fog s barátait azzal örvendezteti meg, hogy ezentúl óvatosabb lesz.»

A gondolat ezen egymásra csimpaszkodó mondatokban egészen megmerevül. Mintha nőket látnánk szoros derékba szorítva, végtelen nyakesipkékkal körülsánczolva, nehéz ruháik ezer fodráttól megmerevülten, a mint egy fabábú méltóságával hajlonganak. Hat lappal alantabb COUSIN egy másik levélkét idéz, melynek «valóban feltűnően könnyed hangját» dicséri. Mit mondanak e könnyűségről?

«Úgy gondolom, rajtam kívül senki sincs, ki oly pompásan tenni ellenkezőjét annak, mit tenni akar; mert a milyen igaz, hogy senkit Önnél jobban nem tisztelek, mégis oly «ügyesen» jártam el, hogy majdnem lehetlenné válik azt Önnek elhinnie.

COUSIN hasonlít azon emberhez, ki három mázsás ólomdarabokkal bajlódva, végre egy két mázsást talál és önelégülten felkiált: «Ez aztán könnyű». Az «esprit» a tizenhetedik században csak későn mutatkozott. LA BRUYÈRE (1687) idejében, ennek saját állítása szerint, csak néhány éves volt. És valójában csak úgy el-el-látogatott XIV. Lajos kortársaihoz. Még nem érkezett el az ő országa; helyén a komoly méltóság, a *convenientia* ült, azért megvárta sorát s helyesen tévé. Az annyira megvetett XVIII. század; «a hajporos, pézsmailatú, szeretetre méltó babák», VOLTAIRE és MONTESQUIEU: ezek nyerték örökbe s megkezdődött az igazi társalgás. A Rambouillet-palotában még értekeztek, Épinay asszony-nál már csevegni tudtak. A nehéz kérdéseknek érdekes fordulatokat adtak, a filozófia mély maradt ugyan, de bánhatósabbá vált. A vidám hang, az élczes stílus szárnyat adtak neki; átrepült egész Európán; mily hatással, tudjuk jól.

A szónokias elmében a stílus nehézkességével együtt jár annak lapossága. A köznapi igazságok, melyeken erejét próbálja, különben is közhelyek; a fejtegetés még elcsépeltebbé teszi. Akkorában még újak lévén, érdekeseeknek látszottak: ma halálos unalmat gerjesztenek. Mostanság BOILEAU olvashatatlan — hacsak

mint történeti emlék nem — ; értekezései az igazról, becsületről, a stilusról szorgalmas és erős verselő hírében álló tanuló szónoki gyakorlataihoz hasonlítanak. Mlle. SCUDÉRI regényei pedig véghetetlen hosszúak s borzasztóan unalmasak; egész oldalon magyarázgat olyast, mit mi egyetlen egy szóval fejeznénk ki. S ha a híres emberektől a nagy közönséghez fordulunk, ennek beszélgetéseit hallgatjuk, levelezéseit olvassuk, el se képzelhetjük, hogy valaha ásitás nélkül figyeltek ily unalmas dolgokra. A szabályos stilus és az általános kifejezések is lehetetlenné tettek minden eredeti fordulatot; néha a közönséges megjegyzés is mulattat, ha a beszélgetés pongyolaságával vagy paradoxon módjára fejezzük ki; de akkoriban a pongyolaság póriásnak látszott, a paradoxon sértett. Kerülték egyikét, másikat is és ennek fejében a nagy CONDÉ oly verseket faragott, minőket ma mézeskalácsra tapasztunk.

«Depuis votre départ nous goûtons cent délices
Dans nos doux exercices.

Même pour exprimer nos passe-temps divers
Nous composons des vers.

Une troupe sans pair des jeunes demoiselles
Vertueuses et belles

A pour son entretien cent jeunes damoiseaux
Sages, adroits et beaux.»

Nagyon szépnek, nagyon eredetinek találták VOITURE e néhány sorát is:

Baronne pleine de douceur,
Êtes-vous mère, êtes-vous soeur,
De ces deux belles si gentilles
Qu'on dit vos filles?

S COUSIN, utánzasképen, hasonló ízlésű mondatokra vetemedik: «VIGEAN k. a.-t la Barre Aurórájának nevezik el, ama mulató ház után, *melynek ő volt legszebb ékessége.*» Az ásitás ragadós s a la barre-i szalon megrontotta történetíróját.

Hajoljunk meg a szalon emberei előtt, csak ne nagyon mélyen; különben bocskorosok számába vesznek, kiket kegyelemből vagy csak elvétele fogadtak a jó társaságba. A szörnyű megtiszteltetés el ne kábítson, ne nagyítsuk szerencsénket barátaink előtt s fitogtatva ne csapjunk mély bókot új pártfogóink előtt. Vagy nem

elég, ha mindenütt nemeseknek, hősieseknek, nagylelkűeknek rajzoljuk, kikben szónoki erő, erény és szellem karöltve jár?

A Cousin rajzolta társaság arisztokratikus; a magas születés pedig, igaz, büszkeséggel, néha nagy lélekkel, rendesen előkelő, finom modorral párosul s gazdagság mellett biztosságot, kényelmet és a szellemi foglalkozásra kedvet is szerez; köréből válnak ki a szalon és az udvar emberei, a harczt hőssei s néha olyanok is, kiknek helyén van a szívük. De a magas születéssel támad egyszersmind a rangos dölly, az előszobák erkölce; s a dolog ezen oldalról is figyelmet érdemelt volna. Az eredeti emlékiratoknak átolvasása nélkül el sem képzelhetnők, mily kicsinyeskedésekre vitte e döllyfösség a nemességet. SAINT-SIMON két hercegnéről emlékezik meg; kik nyilvános ünnepélyesség alkalmával összekapva azon, ki menjen elől, ki hátul, egymást oldalba lökdösték s «karomra» mentek. Mindenki ösmeri a sok pörpatvart, alkudozást, szabály szerint kötött szerződéseket a «tabouret» kérdésében. Ki segítse a királyt vagy királyi hercegeket ingváltáskor, ki tarthatja a gyertyát, ki tehet gyászolás alkalmával köpenynyel vagy köpeny nélkül látogatást, ki kaphasson náthát király kocsijában, ki izzadhasson a tömeg közt a marly-i palota földszintjén; íme a nagy érdekek, melyek a legtehetségesebb emberek erejét, gondját, hitelét igénybe vették és amint a koczka fordult, a legnagyobb boldogságra vagy végső kétségbeesésbe ragadták. «Jaj nekem, kiáltott fel egy khinai mandarin, nekem csak tizenkét gombom van öltönyömön, míg a társamé tizenhárom gombos. Az én gombjaim sárgák, az övéi kékek. S az a szerencsés ember el bírta viselni ezt az isteni boldogságot, nem halt bele!»

Hasonló okból fakad az alsóbbak iránt való szemtelen magaviselet, az a megvetés, mely lépcsőnként halad lefelé a legfelsőbb pontról a legalsóbbig. Midőn a társadalmi egyenlőtlenségeket törvény szentesíti, sértésektől senki sem menekül. Egy ízben GUISE hercege megvívott COLIGNY-val LONGUEVILLE kisasszony miatt; COLIGNY elbotlik s a földre terül. Erre GUISE azt mondja neki: «Nem akarom megölni, csak úgy bánok el önnel, a mint megérdemli, hogy ok nélkül királyi herczeggel mert megmérkőzni.» Erre kardja lapjával ráütött. Jobban szeretek szerény polgárnak maradni szerény polgárok között, mint nagy úr nagy urak közt. Igaz, nincs jogom mást megsérteni; de jogom van rá, hogy más se sért-

hessen. Kalapot emelek Jourdain előtt, de Dorante is kalapot emel előttem. Mindenesetre kellemesebb dolog, mintha Dorante meg-rug s én újra Jourdaint rúghatom meg.

Az egyenlőtlenség egy másik következménye a törvény meggyűlölése. A törvény az egyenlőséget alapítja meg, midőn hasonló vétket hasonlóan büntet. A kiknek az egyenlőtlenség hasznukra van, azok természetből ellenségeivé válnak s hogy az egyenlőtlenséget s jogtalanságot minden támadás ellen megvédjék, az igazságosságot s jogot támadják meg. Az az arisztokrácia, melyet Cousin úgy bámul, négyszer fogott fegyvert, hogy Medici Máriától címet, hivatalt, nyugalomdíjat csikarjon ki. A kormányzó gyöngé levén, azon fordult meg minden, «milyen ember valaki a talpán,» s ki mennyit tud a közkinestárból rabolni. Az állam hivatott védői annak nyilvános megrablói voltak, közben fegyverrel koldultak, harczot viseltek a közérdekek ellen. Csak nagy nehezen törte meg őket Richelieu; s a bakónak kellett őket a haza tiszteletére tanítania. S a mi még csodálatosabb színt vet a dologra, bosszankodtak a törvény szemtelenségén, ha bíró kezébe kerültek. Marillac tábornok, törvénybe fogva, mert seregét meglopta, alig bírt felocsúdni bámulatából: «Pörömben szalmáról, zabról, tégláról beszélnek. Ezek ugyan magas állású emberhez való dolgok! Nincs az egészben semmi, amiért szolgámat megkorbácsolnám.» — «Az állam én vagyok» mondá később XIV. Lajos. «Az állam mi vagyunk,» így gondolkozott a nemesség. Tagjai a spanyolokhoz vándorolnak ki, mert Mazarin ellenük áll; Condé azt hiszi, köpenyege redőjében egész Franciaországot magával viszi. Lehet, hogy századunk erkölestelen; higyjük el Cousin-nek, mert úgy akarja; meg lehet, hogy nincs meg bennünk a Fronde hőseinek sem nagysága, sem erénye. De legalább van egy eszménk, melyet náluk meg nem találunk, a haza eszméje. Ma a társadalom egyik osztálya sem tekint az államot a maga kiváltságának; az visszaszállt törvényes birtokosára, a nemzetre, s ez dicsőségére válik haladásunknak s jogérzetünk fejlődését mutatja.

A tizenhetedik századnak megvannak tehát jó oldalai mellett rossz oldalai is. Irodalma nem a minták mintája, csak bizonyos irányt jelöl; egyben tökéletes, másban tökéletlen; benne csak a szónokias gondolkozás jutott kiváló érvényre; ép ezért a többi szellemi irány szunnyadozik. Társadalma sem a történet

mintaszerű alkotása; csak egy a többi közt, mely nemes érzetek mellett rüt szenvedélyeket is életre kelt; az arisztokrácia társadalma, mely függetlenségét veszelve, harczi módját hagyva, az úr kezeiben alázatos és büszke szolgahaddá válik s a szellemi élvezetekben, a szalonok körében keres új gyönyört. Tegyük most fel, hogy valamelyik történetíró ezen vagy más általános képzetekből indul ki, azokat kifejti, de nem általános mondásokban, mint mi tettük, hanem úgy, hogy az erkölcsökről, cselekedetekről, a gondolatokról s a stílusról bélyegző vonásokban eleven rajzot ad: akkor az olvasó elméjében a tizenhetedik századnak világos képe támad; — határozott körvonalakban fogja látni a század ábrázolatját, megkülönbözteti annak uralkodó vonását s megérti a szenvedélyeknek s öröknek azt a rendszerét, mely a századot megalkotá és eltölté; szóval ösmerni fogja, mint ösmerjük a szerves testet, miután szerkezetével, részeinek mechanizmusával már tisztában vagyunk. Ellenben kérjünk csak meg egy olyan a sokjából való olvasót, hogy olvassa el Mme. de SABLÉ és Mme. de LONGUEVILLE történetét. A kísérlet könnyű és én is megtettem; annak az olvasónak az egészből csak nagyon felületes benyomása támad. Nem fogja megmondani tudni, milyen volt ama századnak szelleme; csak annyit fog tudni, hogy COUSIN szerint, az akkori társalgás vonzó, az épületek pompásak voltak, az ünnepélyeken nem hiányzott a kaland; hogy hősi tettekkel, nemes szerelemmel, nagy jellemekkel, kegyesszívűséggel volt tökéletes a világ s hogy e tökéletes világban LONGUEVILLE asszony foglalta el az első helyet. Bámulni fogja hát őt amúgy a más szavára s valószínűleg azzal csukja be könyvét: «COUSIN velem ajánló levelet olvastatott; jobb szerettem volna a személyleírást.»

II.

COUSIN túllépett tehetsége határain, midőn történetet írt; erőszakot ejtett rajta, midőn életíróvá, arcképfestővé lett.

A festő képzelme nem hasonlít a szónokéhoz. Lehetünk ékesen szólók, de azért halottaiból nem fogjuk hőseinket föltámaszthatni. CORNEILLE és RACINE csodaszép beszédekkel írtak, nem teremtettek azonban egyetlen egy élő alakot. SHAKESPEARE-nek egyetlen egy folyékony, szónoki beszéde nincs, de alakjaiban meg-

van az élő személyiségek domborúsága, igazsága, elevenisége, eredetisége, kifejezése. Ha a két lehetőség különbségét meg akarjuk erteni, csak vessük össze azt, mit MICHELET írt a lekipásztorkodás történetéről a XVII. században ¹ Cousin művével. Az első ért hozzá, hogy támaszsa fel a halottat; a kihalt érzelmek újra föltámadnak lelkében; gondolatjait nem logikai rendben fűzi egymáshoz; s nem is farag nemes nyelven széles körmondatokat s nem törekszik nehézkes gondolkozású hallgatóit szép rendesen a távol igazság felé vezetni. Nem ura magának; ihletésében van valami lázas. A gondolatok megszállják, a nélkül, hogy keresné, vagy rendezné; és épen nem jelentkeznek általánosító kifejezések egyenruhájában; hanem hol metaforák, hol köznapi szólásmódok; egyszer bolondok öltönyébe, másszor parasztgúnyába bujnak; de mindig megrez-zentik az olvasót, a mondatnak nyomatéka az énekéhez hasonló. Pillanat alatt ezer mérföldnyire vagyunk rendes képzeleteinktől. Okoskodásunk cserben hagy; egyszerre csak színek, formák vetőd-nek a szürke térre, melyen az elvont gondolkodás szillogizmusait rendezgette; helyükbe taglejtés, jelentős mozdulat, arczjáték lép, lassankint egész alak elevenül meg; úgy látszik, mintha ismernők; előre tudjuk, mit fog tenni, halljuk fölgerjedt szenvedélye hangját; nem ítélünk fölötte, hanem szeretjük, gyűlöljük, vagy inkább vele s benne érezünk mi is, beszakadunk századunkból az övébe, lel-künk is az övébe száll. E hatást nem hosszú magyarázatok idézik elő; gyakran egy mondat elég: egy szó villámként áthasi-thatja az idők sötét fátyolát, fényt vet a rejtett alakokra s merev szemükben újra feléleszti az élet isteni szikráját. Nincs okoskodás, nincs tudomány, mely e magikus szavakat fölfedezhetné; a képzelet nyelvén támadnak, mely a képzelethez szól; s a mint a lélek egy sajátságos állapotából fakadnak, ép úgy hasonló állapotba hozzák annak lelkét is, ki azokat hallgatja. A zseni szavai ezek, minőket csak a művész ismer, s melyekkel az analízis és szillogiz-mus száraz nyelvét a költészet, zene, festészet rokonává teszi. Ha nincsenek ilyen látományaink, ha lelkünket nem hántják ellenáll-hatatlanul azon elhaltak árnyékai, kiket újra életre keltetni akarunk, s ha az új életre támasztottak elménket meg nem szállják s onnan újra el nem vágyakoznak az életbe kilépni: soha festővé lenni

¹ Le prêtre, la femme et la famille per I. MICHELET 1re partie.

ne áhitozzunk. Hívjuk segítségünkre az ékesszólást, írjunk panegirist, tartsunk halotti beszédet, tanítsuk erkölcsre a közönséget, elmélkedjünk a szép fogalma fölött s gyűjtsük a kiadatlan emlékeket; legyünk szónok, tanító, predikátor, még sem fogunk egyebet tudni, mint hosszú lére eresztve, száraz történetet írni. S ezt tévé COUSIN.

Nézzük csak, hogyan jár el a mesgyéje vesztett tehetség. Rajzok helyett a szónoklat csak dicséretekkel s okoskodásokkal szolgál: kapunk tehát okoskodó dicséreteket. Mindenki tudja, hogy COUSIN Mme. LONGUEVILLE gavallérjának csapott fel. A nemes hölgynek megvolt ama ritka szerencséje, hogy posthumus hódításokat is tett s a Sorbonne rideg falai szép szeme nyilai elől nem védelmezhatték meg COUSIN-t. Annyira horgon akadt, hogy CONDÉ-ről úgy beszélt, mint sógoráról, LA ROCHEFOUCAULD-ról, mint vetélytársáról. De új szenvedélye mellett nem vetkezett ki elméje régi szokásaiból; dicsérte hölgyét, a mint DESCARTES-ot dicsérné; a széptevésben is, mint a filozófiában megmaradt professzornak.

Állapítsuk meg, — így szólott magában — megtörhetetlen bizonyítás útján, hogy LONGUEVILLE asszony a hölgyek legszebbike volt. Minden dologban kétféle bizonyítékkal élhetünk; vannak a priori, elméleti bizonyítékok s a posteriori, tapasztalati bizonyítékok. Állapítsuk meg tehát először a priori LONGUEVILLE asszony gyönyörűvöltát és ezért határozzuk meg az igazi szépség kellékeit.

Mint az igazi erénynek, az igazi zseninek, a szépségnek is alapja az erő. Csak egy sugarát az égnek áraszszuk rá ezen erőre, a finom modorét, a kellemét, a gyöngédségét; s előttünk áll a szépség! — LONGUEVILLE asszony az igazi szépség minden bélyegével bírt, melylyel nála még egészen különös vonzó erő párosult. Elégge magas s gyönyörű termetű vala. A telt formák egy előnye nélkül sem szűkölködött. S ha azon authentikus arczképekre nézek, melyek itt szemem előtt fekszenek, kétkednem sem lehet, hogy nem hiányzott nála ama bájos tulajdonságoknak egyike sem, melyeket a tizenhetedik században oly nagyra tartottak, s melyek ausztriai Annát szép kezén kívül is híressé tévék. A leggyöngédebb kék szín volt szeme; lágy tapintatú hamvas szőke haja pedig gazdag fűrtökben omlott alá, körülfogva a vonzó tojásdad arczot, elborítva a csodaszép, s az akkori idők divatja szerint erősen feltakart vállakat. *Ime az igazi szépség valója.*

Most már az a posteriori bizonyítékokhoz fordulhatunk, a tapasztalás és a tanuk felé.

«Kezdjük azzal, ki őt legjobban ismerte és bizonynyal nem hízeltgette neki, LA ROCHEFOUCAULD-val.» De ne hogy tévutra térj,

szorgalmas olvasóm, «ROCHEFOUCAULD-nak nincsen más jó és teljes kiadása, mint a RENOUARDÉ 1804 és 1817-ből, és az, melyet PETITOT gyűjteményében találunk. Üsd föl az utóbbit. LI. k. 455. l. Hallgassuk meg RETZ bibornokot is, ki ily dolgokban épen nem megvetni való bíró. A férfiak után tudakozódjunk a nőknél.» Ott van MOTTEVILLE k. a., azután la Grande Mademoiselle, meg VANDY k. a. A szavahihető tanúk után a kétesek következnek; köztük van még SCUDÉRY poéta is, a világ leghenczegőbb embere. Megelégszel ennyival, skeptikus olvasóm? Csak eléggé meggyőződhetél, mikor így törvénytudó s tudós módjára osztályozták a tanukat, vizsgálták hitelességüket, pontosan idézték a jó kiadásokat, megjelölték a lapszámot? De COUSIN-nek ez még mind nem elég. Egy reformatus embert is elhurezol hölgye lábai elé; a katolikusok állításait egy protestáns papnak bizonyításával erősíti meg s DUBOSC Pétert egyenest e célra fedezi fel. S még ez is nagyon kevés; felsorolja LONGUEVILLE asszonynak minden arczképét, festményt, metszetet, émailt, érmet. Már ponthoz ért, midőn egyszerre csak eszébe jut, hogy az Eu-i kastélyban is kell lennie egy huszonkét hüvelyk hosszú, tizennyolcz hüvelyk széles arczképnek, mely Mademoiselle régi gyűjteményéből került ki. Végre betetőzi az egészet egy nemes ember tanuskodásával, ki LONGUEVILLE asszonyt megtérése után látta. Mennyi bizonyíték! mily komolyság! COUSIN a Sorbonne-i ablakából egész könyvtárt vág a fejünkhöz. Mennyire meg is fog indulni az olvasó LONGUEVILLE asszony szépségén, ha a bizonyítékoknak e porában kell keresnie!

De a bizonyítást veszély fenyegeti, mert LONGUEVILLE asszonynak himlője volt. A győzhetetlen szónok azonban nem veszi el bátorságát. A kedvezőn valló tanukra hivatkozik és pedig mennyi erővel! «Közörmöt keltett, midőn megtudták, hogy LONGUEVILLE asszonyt a himlő megkimélte. Ha friss hamvát szépsége el is veszté, megőrizte mégis teljes fényét. *«Ezek RETZ saját szarai, melyeket GODEAU, az előzékeny grasse-i püspök is megerősít.»* Azután jegyzetben folytatja: «Hiába mondja Mademoiselle, hogy LONGUEVILLE arczán a himlő nyomot hagyott; RETZ az ellenkezőt bizonyítja; Amsterdami kiadás, 1731. I., 185 lap.» S most idézi RETZ-et egész hosszában. Másutt is rágódik még e betegségen s megesküszik, hogy «alig hagyott nyomot». Hiába, a dolog fontos s COUSIN benne szíve ügyét is védi. De csalódom, COUSIN-nál ez eljárás módszer;

a nehézkes modor pedig, melylyel a szépség minden himporát akaratlanul letörli, megszokás. COUSIN minduntalan feledteti velünk személyeit; mindig az elbeszélés helyére furakodik csomó könyvvel hóna alatt. Egy párbaj s egy szerelmes level közé betoldja olvasmányait, kutatásait, tudományos meghökkenéseit. A szalon közepére rakja ki könyvtárát. COLIGNY udvarolt LONGUEVILLE asszonynak s meg akar érte vívni. Ki lehet ez az uraság? Mily jogon merészli COUSIN-tól elbitorolni a gavallér tisztét? Kétségtelenül valami csél-csap? COUSIN szeretné tudni, ki ez a fiatal ember. De nem leli nyomát s ez bosszantja. Nyugtalanná lesz: hogyan! Még LENET sem szól felőle semmit sem!

Meg kell *vallanunk*, e némaság épen nem kedvező színben tünteti fel. De ne *hallgassuk el minagunk előtt*, hogy COLIGNY fiatal volt, s magát megösmertetni ideje sem maradt és hogy a dolgok folyása szerint DANDELOT egészen elfeledteté, ki czimét és CONDÉ mellett helyét is öröklé. Más okmány hiányában, a Nemzeti könyvtár kézirata, melyhez már más ízben is fordultunk, szolgál néhány adattal; bár pontosságukról nem kezeskedhetünk, jobbak hiányában még sem mellőzhetjük. E kézirat COLIGNY-t jól megtermettnek, de azért modorában nem a legelőbbkelőnek, szellemesnek és nagyra-vágónak mondja, kinek azonban érdeme nagyravágása mögött marad.

Milyen eleven rajz! Mennyire «illik» ez az egész közbeszúrás! Mily érdekes az a «megvalljuk», meg a «ne hallgassuk el minmagunk előtt!» Milyen pompásan félbeszakítja az elbeszélést! Mily ügyesen előkészít bennünket párbajra, gyilkosságra, halálhörgésre! Festővel akartunk találkozni; s ősi kéziratok napvilágra hozója széles beszédével kell megelégednünk.

Ha a mesgyéje vesztett ékesszólás nem bizonyítgat, akkor értekezik. E tekintetben COUSIN rettenetes. Könyvének felét, mintha a «Journal des Savants»-ból szedte volna ki. Igazán halmot rak okmányokból. Mlle BOURBON zárdába megy; COUSIN leírja a zárdát, megméri kiterjedését, megnevezi az utcákat, melyek övezék, megjelöli a kaput, azt a helyet, hol a kertek, kápolnák, a kórház, a magános lakások voltak, megmondja, hogyan, mikor, hányszor nagyobbították. Felsorolja mind a fejedelmeket, kenetes stílusban rajzolja azok különböző, de egyformán szent jellemét, részleteket ad származásukról s magyarázza a körülményeket, melyek miatt a világtól elvonultak. Kevéssel előbb LONGUEVILLE asszony és ROCHEFOUCAULD között pört kezd meg; végtelen sor bizonyítékot halmoz és latolgat; végül eldönti, hogy a ROCHEFOUCAULD-é bizo-

nyit ROCHEFOUCAULD ellen. Az egész bizonyítást öt részre osztja, minden paragrafus élére sorszámot biggyeszt: «biztos tények alapjára fektetni, s fénylő világításba akarja hozni azon szempontot, melyet kijelölt.»

A száfolás után következik a felsorolás. A szónoklat szabályai rendre járnak. LONGUEVILLE asszony sok embert ismert; COUSIN egymás mellé rakja mindezek történetét; elmeséli testvérének, barátainak, költőinek, barátnéinak, RAMBOUILLET, BRIENNE, MONTMORENCY, VIGÉAN kisasszonyoknak életét. RAMBOUILLET asszonyé maga után vonja a férjeét, ki Montausier hercege volt s ez így halad tovább. Ez egymást hajtó tudósításokban hol van az élet? Vált-e belőlök festmény, vagy akár arczképek csarnoka? SAINTE BEUVE Port Poyal-ja a történet egy zugocskája, melyet, mint a COUSIN tárgyát, alapjából kellett kiásni. Írója hegyeket hányt fel okmányokból és tudákos kicsinységek után is keresgélt. De e végtelen s csekély részleteket is felölélő munkálkodásból élő mű keletkezett; a sok arczkép, a mint sorjában következik, mind él és beszél a látogatóhoz. A művön érezni a regényíró és költő kezét. COUSIN hosszúra nyúlt értekezése csak tudóst érdekel s adatgyűjteménynél nem egyéb.

De ez az idején kívüli disszerálás, helyén kívüli bizonyítgatás még kevésbé szomorú, mint a szavalás, COUSIN-nak pedig szavalnia kell; hisz a szavalás nem egyéb, mint a szónokias hangnyomat ott, hol keresetlen stílusra van szükség. COUSIN pedig ily szónokias hangnyomattal beszél; az előkelő szokások, szeretetreméltó szerelmeskedések, édes bűnök, irodalmi mulatkozások rajzánál pedig csak a könnyen folyó elbeszélés, az egyszerű stílus van helyén. S most figyeljünk e szószéki hangra:

Ő minden bizonynnyal — úgymond — helyesebben cselekedett volna, ha szíve ellen küzd s erejét megfeszítve ovatosan minden gyöngeséget kerül. *Földig térdet hajtunk* azon nők előtt, kik soha sem hibáztak. De ha Mme. LONGUEVILLE-hez, vagy Mlle. LA VALLIÈRE-hez merészli valaki hasonlítani Mme. MAINTENON-t nagyvilágias, örökösen számító okosságával, késő vallásos buzgóságával, mely különben csak szerencsáját gyarapította: *ez ellen lelkünk minden erejével tiltakoznunk kell. Teljes határozottsággal* pártjára kelünk a kegyes Luiza testvérnek és Singlin és Marcel gyónóleányának. *Ezerszerte inkább választjuk a gyalázatot, melylyel ezek magukat befödni hiába akarták, mint azt az üres tiszteletet, mely az erkölce vesztett udvarban* Mme. SCARRON-t, XIV. Lajos titkos nejét környezte.

Mennyi jelző, mennyi szónokias mozgás! De van e szavakban, nem tudom én milyen felfujtság, szemináriumi ügyetlen zaklatolás! De talán a megszólítások inkább fognak tetszeni? «Nem, mondja COUSIN LA ROCHEFOUCAULD-nak, nem azért állott ön a Fronde tagjai közé, hogy LONGUEVILLE asszonynak kedvére legyen; önt a nyugtalanság s az intrika vágya vonzotta közéjük.» Vagy a filozófiai ékesszólás kitöréseit, erényes fölháborodást kívánnak hallgatni? COUSIN elmeséli, hogy a karmelita apácák főnökét víziók bántották s ennek révén felkiált: «Szép egy filozófia lehet az, mely itt nyomorult ellenvetésekkel állana elé. Vigyázzatok csak! kinevetné az SOKRATES-t és annak démonát is.» Vagy a panegiris és a «kiáltványok» stilusa kell? «E gyermek születése úgy látszik, szerencsét hozott szüleire.» Mlle BOURBON «viharos jövőnek csiráit rejté magában.» «A lázadás zászlaját kitűzni.» Ez tehát az a biztos szavú író, kinek egyéb gyöngeségeiért stilusa kárpótolt? Ilyen hivatalos semmitmondásokba kellett vesznie? Hát illet az hozzá, hogy kenetes papok puffogó körmondatait, siránczó átmeneteit elkölcsönözze? «A gondviselés másként határozott és Chantilly még mindig várja az újra építő kezét.» Ez eszünkbe hozza azt a híres mondást, melyet úgy látszik, valami halotti beszédből másolt: «Ó te híres és szerencsétlen család, ORLEANS-ok családja, örökre szétzúznám tollamat inkább, semhogy ellened fordítsam. De feláldozhatom-e érted egész életem elveit, a nagy forradalmat, országom becsületét?»

S mit következtessünk mindebből? Hogy a szónok tehetsége nem a történetíróé, vagy festőé. Ha szónokból csinálsz történetíró, mellőzni fogja az idők bélyegző vonását, eredeti jellegét; elbeszélése panegiris lesz, vagy felolvasás. Ha szónokból csinálsz festőt, arcképeiben nem lesz élet; értekezéseket, bizonyításokat, sallangos beszédet fog készíteni. Mind a történet-, mind az életírásban akarva, nem akarva szónok marad: jeles tulajdonságaival, mert rosszul alkalmazza, csak bosszantani fog; nehézkesnek, pedánsnak fog tetszeni; száraz vagy áradozó lesz; és minden kutatása, munkája, stilusbeli erőlködése mellett sem végez egyebet, mint hogy értekezésekből, szillogizmusokból törékeny talapzatot emel, melyre vallásos megindulással felrakja s szerelmesen elnézegeti LONGUEVILLE asszony szépen fésült, göndör hajú fejét.

VI. FEJEZET.

COUSIN MINT FILOZÓFUS.

I.

COUSIN-ban két filozófus van: egy régibb s a mai.

Honnan e változás? Mily erő hajtotta az első útra, milyen nagyobb erő terelte le arról s vezette másfelé? Majd látni fogjuk, mily nagy szerepet játszik belső mekhanizmusa, melyet az imént rajzoltunk, ez irány megváltoztatásában. Kétféle filozófiája két különböző tehetségének műve; az egyik tehetsége, a költői képzeleté, melyet az író fiatal kora is elősegített, a tiszta filozófia a német eszmék felé ragadja; végre a másik, az ékesszólásé, mely napról napra hatalmasabb lesz, vált uralkodóvá s magával vonta őt a szónokias spiritualizmus felé, melyben meg is feneklett s hol később el is aludt.

Az École normale-ban először az irodalmi pályára készült. LAROMIGUIÈRE egy felolvasása azonban annyira elbűvölte, hogy a filozófiára vetette magát. ROYER-COLLARD csakhamar kiragadta a szenzualizmusból; ösmerte BIRAN-t, tanulmányozta a skótokat, olvasta KANT-ot.

Íme a források, melyekből tanulmányait meríté.

Ezen első filozófiai szenvedély nagyon természetes dolog. A képzelet emberei előtt húsz éves korukban a filozófia a legnagyobb hatalom. A «rhetorika» befejeztével van valami elragadó a gondolkodás szárnypróbálgatásaiban. Eddig csak mondatokat raktunk egybe, most első ízben hiszszük, hogy gondolatokat alkotunk; a világ fölött röpködünk, vagy a dolgok forrására szállunk vissza s elménk mekhanizmusát tanuljuk ismerni. Úgy tetszik, mintha rövidke percz alatt szárnyunk nőtt volna; s ez új szárnyakon röpi-

lünk át a történeten és a természetben; mindenhez hozzátetünk, semmiben sem kételkedünk, bizunk erőnkben, a reflexió nem nyugtalanít, a tapasztalás még meg nem szomorított; testtel, lélekkel, — egész erőnkől az igazság meghódítására törünk. Mennyi ösztönzés van mindebben! Cousin-ra azonkívül még az uralkodó filozófia megdöntése is várt; filozofálni annyi volt, mint harcolni. Bírhat-e valami nagyobb vonzó erővel? Van-e nagyobb élvezet a megmérkőzésnél? Harcolni annyi, mint az erő érzetét fejleszteni, fellemelegülni ellenálláson, örülni veszélynek, s lemerülni ellentétes nézetek rohamos árában. A ki a filozófiában harcol, az, ifju ember szavajárásával beszélve, a győzelem koronáját teszi az igazság fejére. Új doktrinák, a közvélemény hangulata, új költői irodalom megszületése, a végtelen s az örök ész elméleteinek misztikus nagysága, ennél több se kellett, hogy Cousin a filozófiába tereldjék.

Érdekes az is, hogyan maradt benne. Egymásután húszt különböző elmélet kelté fel kíváncsiságát, táplálta lelkesedését. Először a szenzualisták tartóztatták, azután a ROYER-COLLARD magyarázta skótok, majd KANT, nem sokára SCHELLING és HEGEL, kiket felfedez, majd PLOTIN, DESCARTES és LEIBNITZ, kikre újra rátalál. E különböző doktrinák mind fölesillantak eleven képzeletében, mint megannyi fény a laterna magicában; egy kissé összevegyülten, zavartan, átalakítva. Ily módon támadt eklekticizmusa s most érthetjük a megnevezést is, a dolgot is. Cousin maga erejéből keveset, vagy semmit sem alkot; de szükségét érzi metafizikai benyomásoknak; élénk, költői gyönyörűség szállja meg, midőn észlelheti, hogyan fejlődik agyában egy oly rendszer, mely következményeivel a mindenséget átöleli. S minthogy ő maga e gyönyört magának meg nem szerezheti, másokat hív segítségül: fejtegeti egynek, kettőnek, tíznek, húsznak rendszerét. S a mint egy-egy filozófia átömlik elméjén, hátra hagyja benne néhány töredékét. E sok töredék azután az ékesszólás árja által hajtva, egészen természetesen azon irányban egyesül, melyet a francia észjárás s az író pszichológiai nevelése kijelöl. Most láthatjuk, hogyan illik minden egymásba s hogyan magyarázható meg. Cousin nem filozófus, hanem költő: így támad a filozófia története és az ő eklekticizmusa. Azonkívül szónok is: azon időszakig tehát, míg szónoki zsenije minden más tehetsége fölé nem kerekedik és filozó-

fiáját át nem alakítja, megelégszik azzal, hogy a legnagyobb és legbámultabb professzor.

Ilyen volt gondolkozásának első időszaka, midőn a német filozófia befolyása alá került. 1818-ban Münchenbe ment, megismerkedett SCHELLING-gel, HEGEL-lel és tanítványuk lett. Eredeti elmé hiányában, egészen az uralkodó szellemi áramlatba merült, melyet e század legutolsó s legmerészebb rendszere hozott legélesebb kifejezésre. Megérthetjük tehát, miért gyakorlott ez a többenél nagyobb hatást egy olyan elmére, mely a metafizikát csak másoktól veszi át, legfőlebb magyaráztatja, de nem teremti.

Én is olvastam HEGEL-t, egy év hosszat, naponta, vidéken; oly benyomást tett, melyhez hasonlót valószínűleg soha sem fogok érezni. Egy filozófus sem hágott oly magasra, egynek zsenije sem oly megmérhetetlen körű.¹ Aristotelessel meg bővült Spinoza ő, csak hogy a tudományok piramisa fölött áll, melyen az új kor tapasztalása háromszáz év óta dolgozik. Midőn Logikáját és Encyclopædiáját első ízben megjárjuk, mintha magas hegynek csúcsán volnánk. Eláll lélekzetünk, káprázik szemünk; lábunk alól elvesz a föld; kezdetben egyebet sem látunk, mint félelmes abstrakciók halmazát, metafizikai pusztaságot, melyen élő lény nem lakhatik; a lét és nemlét, a levés, a határ és lényeg fogalmai közt lihegve görgünk odább, nem tudva, találunk-e valaha talpalatnyi földre. De lassanként szemünk áthat a ködön: közben-közben fényes kilátás nyílik s oszlik a felhő; tekintetünknek végtelen látó határa támad; egy szempillantással mintha egész világrészt foghatnánk át; azt hihetnők, hogy elértük a tudományok csúcsát, a legmagasb pontot, honnan a világot nézhetjük, ha amott lenn, az asztal egyik szögletén észre nem vennénk egy kötet VOLTAIRE-t CONDILLAC egy kötete mellett.

COUSIN nem szereti VOLTAIRE-t, CONDILLAC-ot pedig nagyon megveti. E két ellenző súly hiányában elragadta a német metafizika s bele került a pantheizmusba, vagy legalább nagyon közel jutott hozzá, a nélkül, hogy tudtá, vagy épen akarta volna. Ma tagadja ezt; azt hiszi, mindig egyformán gondolkozott; s meg is győződött erről sok embert, kik a filozófiához nem értenek. Pedig

¹ Csak HEGEL-ről magáról beszélünk, nem durvább elméjű követőiről, kik tanát elferdítették.

nem jól teszi. Olyan roppant szerencsétlenség-e az, ha valaki magáévá tesz egy nagyszerű doktrínát, melyet nagy zsenik hirdettek? De hát ő hamisnak tartja azt. De szégyen-é bevallani, hogy csalódtunk? Vagy attól tart, hogy még mostani nézeteiben is annak nyomára akadunk? Nincs miért félnie. Ő ma a német filozófia legnagyobb ellensége; nemcsak czáfolja, hanem szidja is; sőt azt is mondják, hogy ifjúkori metafizikai bűneit szentelt vízzel készül lemosni.

Ám mutassuk meg, mi volt ő 1828-ban, sőt 1833-ban is. Ekkor írta második előszavában azt a rövid, de elhatározó mondatcskát, melyet a későbbi kiadásokban, nézetei fordultával, önmagától megijedve, kihagyott. SCHELLING rendszeréről van szó, melyről így beszél: «Szerinte a filozófiának föl kell emelkedni az abszolút lényig, mely közös állománya, közös eszménye az «én»-nek s a «nem-én-nek» s sem egyikre, sem a másikra kizárólag nem vonatkozik, hanem mind a kettőt magában foglalja, a kettőnek azonossága. Az énnel és a nem-énnel, az embernek és a természetnek ezen abszolút azonossága az isten. Ebből következik, hogy isten ép úgy benne van a természetben, mint az emberben». S most hozzáfűgyesztli: «*Ez a rendszer az igazság.*» Alig észrevehető mondatka, melyet elhagyhatunk a nélkül, hogy a gondolat menetét megszakítanók s melyet COUSIN is suttymban elhagyhatni vélt. De hát észrevették; s az író törlése bizonyítja, mennyit megér ama néhány szó. SCHELLING ekkor már megírta volt e tekintetben legvilágosabb művét: Brunót; s vak legyen, ki benne a pantheizmust nem látja.

COUSIN ügyes fordulattal akart védekezni. A SCHELLING-éről hallgatva, pantheizmusnak mondott más különböző rendszereket és azután bebizonyítja, hogy nem ezeket vallja. Például így beszélt: Hordjatok rakásra minden embert, minden állatot, minden követ, minden testi, legi dolgot; s ha most állítjátok: ez a halomdolog isten, úgy pantheisták vagytok. — Vagy pedig így beszélt: Ha az eleatokkal tartva, hiszitek, hogy a világ puszta látszat s hogy csak az «abszolút egység» létezik, úgy pantheisták vagytok. — Erre azt felelhettük volna: Szeretve kérem, a pantheizmusnak van még egy harmadik módja is, a HEGEL-é, meg a SCHELLING-é; ezek is megvetéssel tekintenek azon nézetekre, melyeket Ön felhozott. Íme dióhéjban az, mit ők tanítottak; nagyjából való munka, de

megérthetni belőle az 1828-iki felolvasásokat és megmérthetni vele azt a sok hajlást, melyet Cousin filozófiája leírt.

Képzeljünk magunknak valami élő fajt, például a buzavirágot. Minden egyes buzavirág elfonnyad az év folytán, nem véletlenből, hanem szervezete következtében, belső szükségességből; de származik belőle egy második, mely helyettesíti s így tovább. A mi fönnmara d és fönnmara dásra törekszik, nem az egyed, hanem a faj, azaz az egyedekkel közös absztrakt, vagy eszményi forma s az egyedek csak azért támadnak, élnek, helyettesítik egymást, mert e forma fönnmara dásra törekszik. A faj tehát nem ugyanaz, mi az egyedek összege; a faj szükséges, az egyedek esetlegesek; az az ok, ezek a hatások, okozatok. De másrészt a faj csak bennük és általuk él; nem léteznék, ha ők nem léteznének; nem volna a buzának eszményi formája, ha nincs buzavirág.

A német pantheisták szerint a buzavirágoknak összege: a világ. A buzavirágnak eszményi formája: az isten.

Más szóval, a létező dolgok összege adja a világot; azok törvénye, a fő formula, melyből levezethetők: az istent.

A dolgot most németesen, elvontabban is kifejezhetjük. Míg az egyedek változnak, a buzavirág típusa állandó. Mondhatjuk tehát róla: hogy az egyedek *szubstanciája*. A típus azon erő, mely létrehozza őket; mondhatjuk tehát, hogy azok *oka*. Tegyük fel, hogy csak buzavirág létezik a világon; de mivel a buzavirág típusa nem függ az egyedektől, nem függ semmitől sem; elnevezhetjük tehát *föltétlennek, abszolutumnak*.

Ha megvan a típus, vannak ők is: *benne foglaltaknak* tekinthetjük tehát őket, róla pedig mondhatjuk, hogy *egységük, azonosságuk*. Habár az egyes buzavirágok, melyek megjelenítik, időben következnek egymásra és térben helyeződnek el, őt magát, mint az elvont háromszöget, vagy a geometria igazságait — *sem az idő, sem a tér nem korlátozza; tér és idő fölött való*. Az egyes buzavirág határok közé szorult, mert a többitől különbözik; a típus *határtalan, korlátlan*, mert a buzavirágnak csak egy absztrakt formája, csak egy típusa létezik. Továbbá *teremtő*, mert magából vonja ki az egyedeket, melyeket létrehoz; ő válik mindegyikké. Ez a teremtés *szükségképi*, folytonos, örök, mert nélküle ő is megszűnnék. Ha tehát foglalatban, természetét ki akarnók fejezni, azt kellene mondanunk, hogy: egységes, abszolút, föltétlen, állomány,

ok, tér és idő fölött való; szükségképen kifejlődő, s ép ezért határoltá, korlátoltá, sokká kell válnia.

Most már érteni fogjuk COUSIN következő szavait. «A tér végtelensége vagy egysége, az idő örökkévalósága vagy egysége, a tökéletesség teljessége, a szépség eszménye, a végtelen, az állomány, a függetlenül magában létező, az abszolútum is ok, csak-hogy nem véges, relativ, esetleges, hanem abszolút ok. De mint-hogy abszolút ok, az egységnek, az állománynak okvetetlenül létezővé is kell válnia, ki is kell fejlődnie. Az abszolútum az abszolút ok, mely abszolút módon teremt, abszolút módon nyilvánul s kifejlődésében minden fejlődés törvényét követve, változatossá, végessé, tökéletlenné válik és mindazt létrehozza, mit körülöttünk látunk.»

2-ik előszava. 66. lap. «Minthogy istent csak mint abszolút okot lehet felfognunk, szerintem, szükségképen teremtő is; a teremtes tehát megszűnik érthetetlen lenni s a mint isten nincs világ nélkül, világ sincsen isten nélkül.»

1-ső előszava. 34. l. «Kebünk istene nem absztrakt istenség, magános fejedelem, ki a teremtesen túl elhagyott trónusán száműzötten ül s néma örökkévalóságában, abszolút valójában minden létezőnek tagadásához hasonlít: hanem igaz és valódi isten, a ki egy és több, a ki az örökkévalóság és az idő, a tér és a szám, az élet alapja és maga az élet, az oszthatatlan s mindent magába foglaló, a dolgok eleje, vége, közepe, a ki ott van a lét csúcán *és legalsóbb fokán*, szóval hármasság: egyben isten, természet és emberiség.»

1828-iki felolvasásai. 123. l.: «Az egység, magában véve, mint abszolút ok, magában rejti a különbféleség és változatosság esiráját. Magában rejti; de a mennyiben még ki nem fejlesztette, meddő egység marad. Mihelyt azonban kihajtott, saját gyümölcsével gazdag egység lesz belőle, s van benne sokszorosság, különféleség, élet stb.»

Itt álljunk meg, különben idéznünk lehetne az egészet. 1828-iki felolvasásai színig vannak német gondolatokkal s kifejezésekkel. Lépten-nyomon bukkanhatunk ilyféle mondatokra: «Az isteni lényeg minden momentuma átömlik a világba s visszaszáll az emberi tudatba.» «Mit nevezünk istennek? A tiszta gondolat, az abszolút gondolat alapvető elemeivel.» Mellesleg mindmennyi pantheisztikus formula. Midőn HEGEL látta, azt jegyzé meg,

hogy COUSIN elfogta ugyan néhány halát, de már a maga mártásában találta fel.» COUSIN akkorában annyira nekibuzdult, hogy megfélekedezett az ő kedves pszichológiai módszeréről, pedig már csak ez választotta el «barátaiktól, mestereitől, a szazad filozófiai vezetőitől.» Megcsinálta a priori a történet filozófiáját s a filozófia történetét s bizonyította, hogy három történeti korszak lehetett, «se több, se kevesebb,» a végtelen, a véges, és a kettő egymásra vonatkozásának korszaka; azután négy rendszer vonta kocsijára szállva, megjárta a filozófiai empyreumot, mindenütt, keleten, Görögországban, a középkorban, az új időkben s négy nagy osztály szerint rendezte a doktrinákat, melyeket ismert s azokat is, melyeket nem ismert.

Ilyen volt pályafutása első szakasza. Eklekticizizmusa, kíváncsi elme filozófiája pantheizmussá, művész filozófiájává alakult át. 1833 körül kezdődik második szakasza. Nyomról nyomra jobban kiválik spiritualizmusa, a szónokoknak filozófiája.

II.

Mi a különbség filozófus és szónok között? A filozófus általános igazságokat keres és bizonyít; egyebet nem. A tudományt a tudományért szereti s nem törődik a gyakorlati élettel, nem álmodozik az emberi nem ujjaalakításáról. Úgy gondol az erkölcsre, mint a khemiára; az erkölcsstan, mint a khemia, különös tudomány; csak azért foglalkozik vele, mert vagy részét teszi azon encyklopædiának, melyet megalkot, vagy mert alkalmazhatja rajta módszerét, melyet fölfedezett; nem rendeli alája a többi tudományokat; nem teszi sem kutatásai céljává, sem tanai próbakövének nem tartja. Logikus vagy metafizikus marad, minden pillanatban, élte fogytáig, s egyéb sem akar lenni. HEGEL konstruktív módszert alkot magának s a világról új felfogást; módszerét alkalmazza a matematikára, a fizikára, a természettudományokra általában, a pszichológiára, történetre; az észbeli tudományokra, minden tudományra s konstruálva hal meg. CONDILLAC pedig új elemző módszert talál s új módon határozza meg a képzetek és jegyek természetét. Húsz művet ír, melyekben mindig csak e módszerét magyarázza, alkalmazza. Minden évvel világosabbá válik meghatározása. Végre megszerkeszti a «*Langue des calculs*»-t, fő művét, föl-

fedezésének végleges kifejtését, s az első kötetet bevégezve hal meg. A mint a pókot belső s legyőzhetetlen ösztöne sarkalja, hogy folyton szője hálóját; a filozófust is bizonyos mindenható s nem tágitó elmebeli kényszer űzi arra, hogy szakadatlanul megvilágítsa, bizonyítsa eszméjét, melyet magának a világról, a tudományról alkotott.

A szónok elméje ellenben egészen gyakorlati. CICERO a platonikusok, sztoikusok metafizikáján átfutott, de csakis átfutott rajta; elmékedéseinek nincs is valami nagy eredménye; kétes értékűek, középszerűek.

Csak a praktikus filozófiát, az erkölcostant tanulmányozta. Ez majd segítségére lesz védő beszédeinél; megtanítja, mi jogos, mi jogtalan; tekintélyt ad szavának, táplálja ékesszólását, részére hódítja hallgatóit s ellátja magasztos gondolatokkal. S most képzeljük el, hogy szónokunkat eleven képzelete, ösztöne, ifjúsága pantheistává teszi; de majd növekvő kora lehüti, érleli s lelke fürugója, az ékesszólás vágya újra fölpattan. A szónok szereti a jó stílust. A mienk tehát csakhamar csömört kap HEGEL barbár stílusától, borzasztó abstrakcióitól. A szónok vágy beszélni erényről s édes örömet leczkézteti az embereket; észrevétlenül is hátat fog tehát fordítani a mienk is az olyan filozófiának, melyet azzal vádolnak, hogy összetéveszti a jót a rosszal, s igazolja a bűnt — annak szükségyszerűségével.

A szónok örömmel símul a köztudathoz s hogy vezethesse az embereket, magáévá teszi azon véleményeket, melyek a legtöbb embert vezérlik. A mienk tehát rossz szemmel fogja nézni a metafizikát, mely az istenben nem királyt és személyt, hanem elvont törvényt, törvényhez kötött erőt lát, s az egyed halhatatlansága helyébe a művelődésnek *vagy* az emberi nemnek halhatatlanságát teszi. — Kis vártatva régi nézetei iránt borzalmat fog érezni; könyveit újra elolvasva, alig akarja azokat elismerni, alig tudja magamagával elhíttetni, hogy egykor ily «megvetni való» filozófiát hirdetett. Suttymban ki fogja hagyogatni a döntő mondatokat; a többit pedig elértelmezi valahogy; elbujik a homályos kifejezések mögé s a közönséggel elhítteti, hogy kétféle filozófiája között csak stílusbeli különbség forog fön. S ha újra fejtegeti doktrínáját, egyik legrégibb felolvasását fogja felkeresni. pl. az 1817-ből valót, s pedig azon kitűnő okból, mert akkor szerzője a pantheizmust

még nem ismeré. Hogy biztosabb nyomon járjon, még ezt is kijavítgatja, s olvasói épülésére olyan különös előszót fűz hozzá, a melyet még filozófus nem írt.

Ez az értelme: Nem vagyok filozófus, hanem predikátor. Nem nyújtok sem új eszmét a dolgok mivoltáról, sem új szempontot a tudományok módszerére nézve; a mit adok, az felhívás az erényre. Filozófiám nem a tudományok dolgosa, hanem az erkölcs kerésze. Célja nem az, hogy az igazságot felfedezze, bármilyen is legyen, hanem az, hogy becsületes embereket neveljen, kerüljön is bármibe. «Bélyege az, hogy alárendeli a testet a szellemnek és azon van, hogy az embert az észvallotta eszközökkel magasabbra emelje, nagyobbá tegye». Nemcsak tan, de «zászló» is. «Szent ügy», s már negyven éve, hogy «viaskodom» érte. Arról lehet fölismerni, hogy «minden jó ügynek természetes szövetségese. Istápolja a vallásos érzelmet, elősegíti az igazi művészetet, a költészetet, mely méltó nevére s a java irodalmat; czövekje a jognak; s egyaránt nem akar tudni sem a demagógia, sem a zsarnok uralkodásáról s megtanítja az embereket, hogy egymást tiszteljék, szeressék». Hogy még jobban megbizonyítsam, mennyire felvállról veszem a tudományt és csak az erkölcstannal törődöm: az én zászlóm alá szegődtetem a metafizika nélkül való filozófiát, az egymással ujjat húzó metafizikákat s a különféle vallást; elég nekem, ha a gyakorlatban egy célra törnek és az emberekben ugyanazokat az érzelmeket táplálják. Doktrinámúl fogadom «azt a filozófiát, mely Sokratessel és Platonnal kezdődik, melyet az evangelium terjesztett el a világon és DESCARTES az új kor szellemének megfelelő szigorú formába öltöztetett, mely a tizenhetedik században hazánk egyik dicsősége s ereje volt, de a nemzeti nagysággal együtt hanyatlott, míg végre ROYER-COLLARD azt a jelen század kezdetén újra tanítás tárgyává tévé s CHATEAUBRIAND, Mmē STAËL, QUATREMÈRE DE QUINCY az irodalomba és művészetekbe is áthozá». Keresztes háborút hirdetek s nem formulát állapítok meg. Íme hallgassák meg, milyen hangon beszélek.

Bárcsak hallgatná szavunkat a jelen nemzedék, mint hallgatta a Restauráció komoly fiatalsága. Igen, különösen hozzátok intézzük ez iratot, ifjak, kik minket már többé nem ismertek, de kiket szívünkbe zártunk, mert ti vagytok a jövő magva és csírája. Kimutatjuk benne bajaink okát és utalunk orvosszerükre. Ha szeretitek a szabadságot s a hazát, kerüljétek azt, a mi miatt elveszett. Távol legyen töletek ama szomorú filozófia, mely

a materializmust és atheizmust hirdeti oly tanok gyanánt, melyekkel a világot újjáalakíthatni; ölnék, ez igaz; de nem teremtenek semmit sem. Ne hallgassátok a felületes elméjüeket, kik a mély gondolkozók közé sorolják magukat, mert VOLTAIRE után, néhány nehézséget födöztek fel a keresztyén-ségben; hanem filozófiai haladástoknak ama gyöngédséggel párosult tisztelet legyen a mértéke, melyet az evangéliumi vallás iránt éreztek... Ne hajt-satok térdet a szerencse előtt, de szokjátok meg, hódolni a törvénynek. Apoljátok magatokban a tiszteletnek nemes érzetét; tudjatok bámulni; be-csüljétek meg a nagy embereket s nagy dolgokat. Üzzétek el körötökből azt az idegfeszítő irodalmat, mely hol durva, hol túlesiszolt és az emberi ter-mészet nyomorúságait szereti rajzolni, az érzékeknek és a képzeletnek hó-dol a helyett, hogy a lélekre beszélne s a gondolkozást nemesítené. Őriz-kedjétek attól, nehogy a század betegsége érjen titeket is, a kényelmes élet utáni végzetes vágyakodás, mely nemes törekvéssel soha együtt nem járhat. Bár melyik pályát is választjátok, tüzzetek ki magatok elé nemes czélt s szolgáljátok azt soha meg nem ingó állhatatossággal. *Sursum corda* . . . őriztétek meg a szív nemességét . . . ebben áll minden filozófia.

COUSIN legalább így mondja. De hogyan bámul majd a khemikus, a természettudós, ha e sorokat olvassa s ki eddig (mások szavára) elhitte, hogy a filozófia tudomány. Most tudni fogja, hogy csak buzdítás, a nevelés és kormányzat eszköze.

A szónok tehát most már egészen ékesszólásra adta magát. Szerkeszszük meg, egészen erkölcsivé, gyakorlativá alakult filozó-fiáját. Tények megvizsgálása, elemzés alkalmazása nélkül is leírhat-juk, mert nem függ sem tényektől, sem az elemzéstől. Főelve az, hogy épüljenek rajta a becsületes emberek s tessék a családapának: ez részére az igazság egyetlen bélyege. Ha valamely doktrínának megvan e sajátsága, elfogadja azt; ha nincsen meg, visszaútasítja. A megfigyelés, elemzés csak mellékes dolog, csak arra való, hogy meglegyen tudományos külső színe is; különben nem törődik vele.

Kezdjük meg a bizonyosság kérdésén. Világos dolog, hogy kér-dés alá sem jöhet. A teljes szkepticizmus, a mérsékelt szkepticiziz-mus, minden szkepticizmus erkölcstelen. Ha egy dologban kétke-dünk, kételkedhetünk mindegyikben; s ennél nincs veszélyesebb a gyakorlati életben. Elvetünk tehát minden rendszert, mely a bizo-nyosságot tagadja, vagy annak erejét veszi s helyébe a kételkedést vagy valószínűséget állítja. Most csak bizonyítékokat kell találnunk. KANT a bizonyosság ellen oly érveléssel lépett fel, melyet JOUFFROY megeczáfolhatatlannak tartott. Mi azonban meg fogjuk czáfolni két-értelmű tétellel (l. 54. l.). A logikának e kérdésébe különben mélyeb-ben nem ereszkedünk. Talán felvetődik valahol az igazi tudós, kit

azonban kevesen ösmernek, mert megérdemlené, hogy ösmerjék ; azonkívül nagy filozófus, mert nem játszsza a filozófust ; a ki a tudományok bizonyosságát mértékre veszi és megállapítja az alapelvet, melyen nyugosznak ; az észszerű okokat, melyek folytán hinnünk lehet bennük. Mi csak szónokolunk a bizonyosságról ; a ki tanulmányozni akarja, ám tegye Cournot könyvéből.¹

Elértünk az «ember» kérdéséig. Pszichológiánk egészben két elméleti tételből fog állani ; hiszünk a szabadságban, mert tagadva ezt, tagadnók az érdemet, érdemetlenséget is, a mi pedig erkölcstelen dolog ; s hiszünk az istent megismerő észben, mert az embert felmagasztaljuk, ha isten fölismerésére külön tehetséget tulajdonítunk neki, ellenben veszélyeztetnók az isten létezésére vonatkozó bizonyítást, ha tagadnók az eszt ; a mi pedig erkölcstelen dolog ; védelmezni fogjuk tehát a szabadságot és külön észbeli tehetséget egyaránt. Azonkívül ez a két név, melyet magunknak kiszemeltünk, szép és népszerű. Hozzánk vonja a közönséget s alkalmat ad nemes felfogásokra is. A többi ezer kérdéssel, mely a pszichológiában s a nyelvek természetének tanulmányozásánál fölvetődik, nem is törődünk. Akarattal mellőzünk mindent, a mi tudományos, s akarattal csak azt fejtjük ki, a mi szónokias ; ha épen kívánnák, hogy valami újat is fődözzünk fel a pszichológiában, a kíváncsit a skótokhoz útasítjuk.

Emelkedjünk fel az istenig. Semmiképpen sem a mi dolgunk, tanulmányozni természetét és bebizonyítani létezését, mint pl. a fizikus tanulmányozza a természetet és kimutatja az æther létezését ; reánk csak az tartozik, hogy megtaláltuk benne az erkölcs örét. Hogy isten az erkölcs öre lehessen, az emberhez nagyon hasonlítani kell ; bírónak, királynak, örökkévaló felügyelőnek, jutalom és büntetés osztogatójának kell tekintenünk. Reá ruházzuk mind ezen tulajdonságokat s kimondjuk, hogy nemcsak az emberiség szerzője, hanem «tipusa» is.

Hogyan egyesítsük ezen erkölcsi tulajdonságokat a metafizikaiakkal, azzal nem törődünk. Azt sem kutatjuk, nincs-e a végtelenség eszméjéből felfogott istennek ellenkező természete azon istenével, kihez pszichológiai indukció útján jutunk. Főbizonyosságunkat kézzelfogható kétértelműségre alapítjuk ; az *igazság* szó

¹ Essai sur les fondements de la certitude. 2 vol.

kettős értelmére és megindító stilusban, pompázó mondatokban fejtegetjük ezen eszmének nagyságát, ezen bizonyításnak erejét.

Hogy isten jutalmat osztogathasson, büntetést szabhasson, a léleknek a halál után meg kell maradnia; mondani fogjuk tehát, hogy a lélek halhatatlan. Bizonyítékul az előttünk járó filozófusokét használjuk. Óvakodni fogunk, nehogy a régieket új bizonyítással megtoldjuk, és figyelemre sem méltatjuk azon nehézségeket, melyek az állati lélek — a pára — kelletlen-kénytelen fönnmaradásából támadnak, sem pedig azon szörnyű ellenvetéseket, melyeket a fiziológia már harmincz év óta fejteget és összehalmoz.

S minthogy egyetlen czélunk: az erkölcsi tökéletesség létesítése, az erkölcsin kívül más szépséget el sem ismerünk s az erkölcsi szépnek kifejezését tesszük a művészet feladatává is. Ily módon a művészet is a szónokiság szolgája lesz, a művész pedig erény oktatójának tekintheti magát. Ezen szabályt alkalmazni fogjuk a különböző iskolákra s eljutunk ama nevetséges következtetésig, mely szerint LESUEUR és POUSSIN, «ha meg nem haladja, legalább is oly nagy», mint MURILLO, COREGGIO, TIZIANO, REMBRANDT és RUBENS.

Ezt az erkölcsöt pedig, melyből egész filozófiánk fakad, a jó és rossz népszerű megkülönböztetésére fektetjük. — A világért nem vetünk neki alapot sem a pszichológusok módjára, érzeteinknek önkényunktől független mekhanizmusát kifejtve, sem a metafizikusok módjára, a legfőbb jó fogalmát kutatva. Fejtegetni fogjuk szónok módjára, hivatkozva a köztudatra, elmesélve, mi történik minden becsületes ember szívében. Ha épen szigorú formulára is szükségünk volna, elmegyünk Königsbergbe s elkölcsönözzük a KANT-ét.

Ez az egész filozófia; a szónoki viszketeg, az erkölcsöt hirdetni, megmagyaráz benne mindent: a doktrínák mivoltát, újságuk hiányát, a bizonyítás gyöngeségét. — Filozófiájának minden része szerzőjének sajátságos tehetségére vall; mindez mutatja benne végleges felülkerekedését uralkodó képességének, melyet már felismertünk stilusának szépségeiben s hibáiban, ízlésében és a történetírásra s festészetre való rátermettség hiányában; — melyet most újra felismerünk filozófiája czéljában és egyes részeiben, elméleteiben a bizonyosságról, az észről, az istenségről, igazságról és a művészetről. Nem volt érdektelen látni, hogyan támadt

az íróban két ellentétes doktrina két különböző tehetség kifejléséből, hogyan kerekedett felül egy ideig, a körülmények által hajtva, a gyöngébb tehetség, hogyan lapult meg, midőn a segítő okokat elmosta az idő s hogyan semmisült meg a valódi uralkodó tehetség előtt, mely mindazt megsemmisíteni törekszik, mit versenyző társa alkotott. Az erők, melyek az embert hajtják, hasonlóak azokhoz, melyek a természetben működnek; a szükségességek, melyek a gondolkodásnak egymást felváltó állapotait szabályozzák, egyenlők azokkal, melyek a hőmérséklet egymást követő fokait szabályozzák; a kritika utánozza a fizikát, s nincs más tárgya, mint amaz állapotok meghatározása és mérlegelése.

VII. FEJEZET.

COUSIN ELMÉLETE AZ ÉSZRŐL.

COUSIN-nak van egy fő-fő doktrinája; erre alapítja tanát az istenről; ezt tartja az erkölcs és tudomány alapjának; ezzel czáfolja a szenzualistákat, és ez az egyetlen, mely mást is foglal magában, mint közkeletű igazságokat. Érttem elméletét az észről. Ez fegyverező helye, innen indul ki, valahányszor filozófiai utra készül; ide vonul vissza, valahányszor ellenfelei nagyon szorítják. Vizsgáljuk meg a vár erejét.

I.

COUSIN észnek az elme azon képességét vagy tehetségét nevezi, melynek erejével az magának a végtelen tárgyakról elveket, fogalmakat alkot. Ezen elvek mind szükségképeni ítéletek; pl. minden tulajdonság állományon jelentkezik; minden test térben van; minden változás időben történik stb. A végtelen tárgyak közül való pl. a tér, az idő, az isten. Ezen elvek valójában szükségképeniek; nemcsak hogy esetekre nem találunk, melyekben hamisaknak bizonyulnak, de világosan látjuk, hogy nem is lehetnek hamisak. E tárgyak is valóban végtelenek: nemcsak nem bukkanunk határukra, de határozottan tudjuk, hogy nem is lehet határuk.

COUSIN elmélete azt állítja, hogy ezen elveket, ezen képzeteket semmi uton, sem hozzáadás, sem elvonás, sem kombináció, sem átváltoztatás útján nem származtathatjuk oly ítéletekből vagy

képzetekből, melyeket érzékeink vagy tudatunk szolgáltat. Érzékeim útján ugyan megkapom a kiterjedt test képzetét, de az elmélet azt állítja, hogy e képzetből semmi módon sem vonhatom ki a végtelen kiterjedést, azaz a tér képzetét. Öntudatom által eszmélek magamra s hozom azon ítéletet, hogy többi sajátságaim mellett, érző képességem is lényemhez, állományomhoz tartozik; de az elmélet azt állítja, hogy e részleges ítéletből soha sem származtathatom azon egyetemes ítéletet vagy alapelvet, mely szerint nincsen tulajdonság állomány nélkül.

Ezen elmélet következő bizonyítékokon nyugszik. S bár COUSIN különböző műveiben szétszórva, a tőlem telhető szabatsággal akarom őket előadni.

Minden dologból csak azt vonhatom ki, a mit magában foglal; az érzések s a tudat ítéleteiből is hát csak azt vonhatom ki, mit azok magukban rejtenek. Nem rejtenek magukban szükségképi vonatkozást, csak esetlegest. Ezen két ítéletben: «szenvedek; ez a kő kerek» csak esetleges vonatkozás van s nincsen szükségképeni. Szükségképi tehát nem is vonhatok ki belőle. Érzékeink s tudatunk ítéleteiből tehát nem vonhatok ki szükségképi ítéleteket, alapelveket.

Vagy egy másik pontról kiindulva: adjunk össze minden esetet, melyben külső vagy belső tapasztalás útján észrevettük, hogy az egész nagyobb, mint része, hogy tulajdonság nincs állomány nélkül stb. De életünk időben kezdődött; tehát csak bizonyos számú esetet észlelhettünk, melyek összege az egyes eseteknek csak bizonyos határolt száma. Azon alapelv azonban, hogy nincsen tulajdonság állomány nélkül, az esetek totalitására vonatkozik; nemcsak azokra, melyeket észleltünk, azokra is, melyek előbb voltak, melyek azután következnek, melyeket nem is ösmernünk. Ezen alapelvet tehát nem is alkothattuk tapasztalataink összegezéséből, azaz belső és külső tapasztalásunk ítéleteiből. Hasonlókép rakjunk egymásra minden határolt kiterjedésű tárgyat, a melyet csak észleltünk; a kiterjedés nagysága mindig határolt marad. A tér képzetét tehát nem a véges kiterjedések összegezése útján nyertük. Fogalmát tehát nem az érzéki tapasztalás fogalmai-ból vontuk le.

Összefoglalva: az egyetemet nem vonhatjuk le a részlegesből, a végtelent a végesből, a szükségképenit az esedékesből azon

egyszerű ok folytán, hogy nem vonhatunk ki valamiből olyasmit, mit az magában nem foglal.

Nevezzük ez elveket abszolút igazságoknak: az elmélet azonnal teljessé válik. «A mint minden tüneménynek tárgya van, a melyen megjelenik, a mint tehetségeinknek, gondolatainknak, akarásaink-, benyomásainknak alanya van, a mi énünk: úgy az igazság is egy lényt tételez fel, melyből kiered, az abszolút igazságok tehát abszolút lényt, melyben végső magyarázatukat találják. Ezt a szükségképi, abszolút lényt, mert abszolút és szükségképi igazságok *alanya*, — egy szóval istennek nevezzük.»

Az utolsó fejezetben COUSIN műve egy lapjára szorítja össze minden bizonyítékát, minden elméletét. «Az egyetemes és szükségképi igazságok nem olyan általános igazságok, a minőkre elménk elvonás útján következtet részleges tárgyakból; mert a részleges tárgyak csak viszonylagosak, esedékesek, s nem foglalják magukban az egyetemest, a szükségest. Másrészt meg, ezen igazságok nem magukban léteznek; különben pusztá abstrakciók volnának, az üresben tanyázók, vonatkozás nélkül bármire. S mint-hogy itt az igazról, szépről és jóról abszolút értelmükben beszélünk, állományuk nem lehet más, mint az abszolút lény.»

Ez az egész elmélet két *petitio principii*-n és két nyelvbeli kétértelműségen alapszik.

Ime az első *petitio principii*. Azt állítják, hogy bizonyos számú tapasztalatot egymáshoz adva, azokból egyetemes ítéletet nem alkothatunk. S ez igaz. De nem igaz, hogy az összeadás az egyetlen mód, melylyel részleges tapasztalásból egyetemes ítéletet vonhatok ki. Mert a részleges tapasztalást két műveletnek vethetem alája. Hozzá is adhatok, de ki is vonhatok belőle. E két mód közül csak az első lehetőségét czáfolták meg; de nem a másodikat, az elvonást, az abstrakcióit. Elfeledve, hogy létezik, abból indultak ki, hogy nem létezik; s elfogadottnak vették azt, mit el nem fogadhatunk.

A második *petitio principii*. Azt állítják, hogy véges tárgyak bizonyos számát egymáshoz adva, végtelen tárgyat nem képezhetünk. S ez igaz is. De az előbbihez hasonló feledékenységgel azt hiszik, hogy az összeadás az egyetlen mód, a melylyel véges tárgy képzetéből a végtelen tárgyat megkaphatjuk. Ez már nem igaz. A képzetet is, mint az ítéletet két műveletnek vethetem alája, ösz-

szeadásnak és kivonásnak, mely utóbbit abstrakciónak neveztük. Elzárták az összeadás útját, de nem a kivonását. Úgy okoskodtak, mintha mi elfogadtuk volna, hogy az átváltoztatásnak csak egy módja van. Ez azonban *petitio principii*, mely épen abban áll, hogy elfogadottnak tekintünk olyat, a mi nincs elfogadva.

Első kétértelműség. Midőn mondják, hogy esetleges ítéletből nem vonhatunk le szükségképi ítéletet, e mondásnak kettős értelme van. Az ítéletekben két dolgot kell megkülönböztetnünk; az ítéletnek részeit s azoknak egymásra vonatkozását. A mondás hamis, ha az ítélet részeiről szól: azonban helyt áll, ha a vonatkozást illeti: esetleges vonatkozásból nem lehet szükségképenire következtetnünk. Abból, hogy ezen virág rózsa, még nem következik, hogy ezen virágnak szükségképen rózsának kell lennie. Abból, hogy e négy ló fehér, még nem következik, hogy szükségképen is az. A második ítéletben egy szóval és egy képzettel több van, mint az elsőben. Az tehát az elsőben meg sem volt, tehát benne meg sem találhatom, s ha meg nem találom, belőle el sem vonhatom. Ellenben hamis beszéd, hogy az ítélet két esetleges képzetéből nem következtethetünk szükséges vonatkozásra. Föltéve, hogy e négy ló fehér, elvonhatjuk belőle a «négy» képzetét, azt szétbonthatjuk elvonás útján $3 + 1$ -re és 2×2 -re, elvonás útján meggyőződhetünk a két mennyiség szükségképeni egyenlőségéről és így esetleges ítéletből szükséges ítéletet vonhatunk ki. Föltéve, hogy e virág rózsa, elvonás útján a virág szóból a szubstancia, a rózsa szóból a tulajdonság képzetét nyerhetjük, összevetve e két képzetet, belőlök újra elvonás útján szükséges vonatkozást származtathatunk: az állomány vonatkozását a tulajdonságra s így esetleges igazságból szükségképeni igazságot vonhatunk ki. Mert benne van, meg is találhatom; ha megtalálom, belőle ki is vonhatom. Az ítélet szóban tehát két különböző dolgot zavartak össze: az ítélet részeit s vonatkozásukat; úgy okoskodnak, mintha e kettő egy dolog volna. Oly következtetést vonnak az ítélet részeiből, mely csak vonatkozásukat illeti s hamis következtetésre jutnak hamis okoskodás útján.

Második kétértelműség. Ha állítják, hogy szükséges igazságok vannak, melyek mint attributumok maguk mellé szükségképi állományt vagy alanyt kívánnak, a melyben benne foglaltatnak, úgy az *igazság* szónak kettős értelmet adnak. «Vannak szükségképi

igazságok» a körmondat ezen részében az igazságnak értelme annyi, mint «*vonatkozás*» s az egész világgal egyetemben csak annyit akarunk vele mondani, hogy bizonyos tárgyak és attributumok között szükségképi vonatkozás létezik. «Ezen igazságok attributumok és szükségképi állományt kívánnak, melyből fakadnak» — a körmondat e második részében az igazság alatt *a szükséges vonatkozások megismerését* értjük és azt akarjuk mondani, hogy szükségképi megismerés megismerő alanyt kíván, a mely szükségképen létezik. A következtetés különben jó, csak hogy az igazság szóban két egészen elütő dolgot zavartunk egybe: a megismerést és a vonatkozást. Az egésznek vonatkozása részeire létezik az egészben és részeiben; de e vonatkozás megismerése nem létezik sem az egészben, sem részeiben, hanem csak az elmében, mely egyiket is, másikat is megismeri. A vonatkozás nem egyéb, mint hasonlósága vagy különbözősége két tárgynak, melyek igen gyakran nem gondolkoznak; a megismerés azonban mindig gondolkozó elme működése. A vonatkozásra róttunk tehát oly tulajdonságot, mely csak a megismerést illeti meg; a kétértelműséget használjuk, hogy petitio principii-t csinálhassunk. De e hamis következtetés még abszurdumokra is vezet. Ha «az igazság alanya az abszolút elme», ha a szükségképi igazságok nincsenek a tárgyakban, hanem isteni elmének gondolatai, úgy az isteni elme gondolatait észlelem, valahányszor ez igazságokat észlelem. Ha kieszelem, hogy négy kettőnek a kétszerese, úgy nem vonatkozást, hanem egy eszmét, másnak az eszméjét, isten eszméjét látom; magát az istent látom; isten elméje az enyimben van, mert csak úgy ismerhetjük eszméit, ha elméjét is ismerjük. Ha óra hosszant algebrai képleteket irkálgatok, istent látom egy óra hosszant. Szomszédom, az a testes matematikus, ki krétával kezében, szivarozva, számolással mulatkozik, vidám arcczal, nyugodt elmével, az ama pillanatban azt a végtelen szellemet nézi, melyhez megrázkódás nélkül nem is közeledhetünk. Oly szörnyű mondás s annyira ellenkezik belsőnk tapasztalásával s tudatunk minden pillanatban oly élesen megczáfolja, hogy föl sem is érhetjük, hogyan bújhatott be ember agyába.

Mint olvasóm látja, az egész elmélet kifejezésekbeli botlásokra vezethető vissza. Már régebben mondta valaki: A metafizika hólyagot fúj fel; a grammatika azután egyetlen tűszúrással kipuffantja belőle a levegőt.

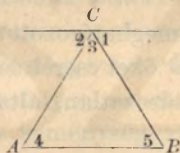
De mily működéssel alakítjuk mi e szükségképeni ítéleteket, végetlen tárgyakról való képzeiteinket? Okoskodás helyett tekintsük a tényeket. Csináljunk egy ily ítéletet, egy ily képzetet itt helyben, az olvasó előtt; tudni fogja, hogyan alakulnak, ha látni fogja alakulásuk módját.

II.

Elmegyünk ahhoz a szivarozó vaskos matematikushoz, köszönünk neki s így szólítjuk meg:

«Uram, filozófusok vagyunk, azaz hinárban, és fogytán mindennek. A szükségképeni ítéletekről van szó. Ha tud rólok, hogyan fődözi fel?

— Uraim, ez az én feladatom; egyebet sem teszek. Üljenek le; Önök előtt fogok nehányat kifejteni. Ide rajzolok a táblára egy ABC háromszöget, C csúcsponton át pedig párhuzamost vonok az

alappal. Az 1-el jelölt szög egyenlő az 5-ös számúval, mert váltó szögek; a 2-ös egyenlő a 4-essel, hasonló okból; ha most e két szögpár mindegyikéhez egyenlő mennyiséget, a 3-as számú szöget hozzáadom; az 1-es, 2-ös, 3-as számú és a 3, 4, 5-ös számú szögek összege is egyenlő lesz. Minthogy pedig az első összeg, mivel oly térnek foglalhatja, mely egyenes vonal fölött terül el, két derékszöggel lesz egyenlő: a második összeg is, a mely a háromszög három szögének foglalhatja, két derékszöggel lesz egyenlő. Tehát mindenütt és mindenkor a háromszögben a szögek összege szükségképen két derékszög.

— De hogyan jutott el idáig?

— Megvontam egy különös, határozott, változtatható, eltörlhető háromszöget, hogy segítsem képzeletemet és részletezhessem gondolataimat. Azután kivontam belőle a háromszög képzetét általában; csak azt néztem benne, a mi minden háromszöggel közös, csak olyan segédvonalakat húztam, minőket minden három-

szögnél húzhatnék. Ezen általános tulajdonságokból vontam le azután, mindenkor alkalmazható szerkesztés segélyével a szükséges, egyetemes vonatkozást. Először kivontam az általános háromszöget, mely a különösen benne feküdt. Ez már abstrakció. Azután kivontam ebből az egyetemes s szükségképi vonatkozást. Ez újra abstrakció. Ha tehát egyetemes és szükségképi ítélethez akarunk eljutni, már egyedül az abstrakció is elvezet hozzájuk.

— Tehát nem kellett isten gondolatának szemléletébe mérülnie?

— Tudtommal, éppen nem.

— Csakugyan egyszerűbb dolog volt, a háromszög általános tulajdonságait szemügyre venni. De legyen irántunk jó hajlammal mindvégig, mutasson még egy példát.

— Hét munkás tizennégy méternyi árkot ás; mily nagyot fog ásni tizenkét munkás? A hármas szabály útján megkapjuk a kívánt számot, a 24-et.

E feladatban csupa meghatározott szám van, melyek egyike sem szükségképi; föl lehet őket cserélnem. Tegyük helyükbe betűket, változtassuk el határozatlan, általános, elvont mennyiségekké.

A munkás H méternyi munkát végez; mennyit végez B munkás?

A mennyiségeket egyenletbe állítjuk; átváltoztatjuk, helyüket cseréltetjük, azaz más szóval abstrakció vagy elemzés útján egy kifejezésből levonjuk a többbit mind, melyeket magában rejt.

$$A : H = B : x$$

$$A \times x = B \times H$$

$$x = \frac{B \times H}{A}.$$

Ezen utolsó egyenlet a végső és szükségképi megoldás, mely illik minden hasonló feladatra — kivétel nélkül. Tetszésünk szerint változtathatunk a munkások és méterek számán: a negyedik szám, az ismeretlen minden esetben szükségképen egyenlő lesz a két első számnak szorzatával, osztva a harmadik számmal.

Ezen esetben az abstrakció kézzel fogható; kitűnik a szá-

moknak betűkre változtatásából; s abstrakción fordul meg az egész algebra. Az is világos, hogy egyedül csak az abstrakció működik; a számoknak betűkre változtatása után, az egész dolog azoknak kellő elhelyezésében s az így támadt kifejezéseknek egyenlő értékűekkel való felcserélésében áll. A mi ez esetben működik, az az abstrakció; s egyedül csak az abstrakció; s ez hoz létre oly valamit, a mi előbb nem létezett: szükségképi, egyetemes ítéletet.

— Helyesen beszélt. S most engedelmével gondolkozni fogunk ott a sarokban a mondottak fölött.

Találtunk tehát egyetemes, szükségképi ítéleteket, melyeket egyedül abstrakció útján alkottunk. Valószínűleg nem ezek az egyedüliek. Utána kell néznünk, hátha a metafizikában is hasonlókép esik meg a dolog, mint a matematikában. Hátha algebrai műveletek útján keletkeznek COUSIN híres alapelvei.

Vegyük például a szubstanciáról szóló alapelvet s tegyük fel először is a kérdést: mit értsünk alatta? Nincsen tulajdonság szubstancia nélkül. Mit nevezünk szubstanciának, mit tulajdonságnak? Ez a kő kemény, fehér, négyszöges. Ez az ember rút, szellemes, hamis. Énem érző, szenvedélyes, eszes. A kő, ember, én — szubstanciák; a fehérség, a keménység, rútság, hamisság, eszesség tulajdonságok. Gondolkozzunk egy pillanatig, s látni fogjuk, hogy a tulajdonságok a szubstanciának részei, szempontjai, elemei, szóval elvont jegyei, s hogy az állomány maga ezek összege, a megoszthatatlan egész, azaz összetett, konkrét valami, a mi adva van s melynek kivonatai a tulajdonságok. A tárgy az elemzés és osztás előtt szubstancia; megosztva, részeire bontva pedig: a tulajdonságok. A szubstancia az egész, a tulajdonságok a részek; ha a tárgytól minden tulajdonságát elvonjuk, minden megjelenő módját, minden szempontot, melyből tekinthetnők — nem marad hátra semmi sem. A szubstancia tehát nem valami reális, attributumaitól különvált s különböző dolog; az csak illúzió olyas alap-, vagy támaszfélének képzelni, a melyen a tulajdonságok nyugosznak. Ez a kő semmi sem formáján, kiterjedésén, keménységén, színén, fizikai s kémiai tulajdonságain kívül. De nem is ezeknek gyűjteménye, mert így eredetileg különálló részekből lett egészlet jelentene, hanem ezeknek eredeti egysége, együttessége; a tulajdonságok pedig ezen egésznek utólagosan szétválasztott

részei. S most már világosan érthetjük az alapelvet. Minden tulajdonság szubstanciát kíván maga mellé; ez annyit tesz: az összetettebb ténynek absztraktuma, része, darabja, kivonata nem gondolható az összetettebb tény nélkül. A mint észrevehetik, e kifejezés: *összetettebb tény* megvan a mondat alanyában, állítmányában is; az állítmány csak külön állítja azt, mi az alanyban benne van; az egész pusztá elemzés. A szubstancia elvéhez tehát egyéb sem kell mint az, hogy a szubstancia és tulajdonság fogalmát szétbontsuk. E fogalmakat pedig megszerezhetjük azonnal, mihelyt csak egy különös szubstanciát és tulajdonságot észlelhetünk; ezekből azután elvonhatjuk a szubstancia és tulajdonság fogalmát általában. De belső tapasztalásunk útján már ösmernünk egy szubstanciát: minmagunkat, s tulajdonságokat, énünk különböző állapotjait. Hogy a «szubstancia» alapelvét képezhessük, ahhoz elég belsők két tapasztalása és az abstrakció. Az utóbbi útján jutok el két általános képzetemhez s ezekből ismét az alapelvhez. Képzésére tehát elég a tapasztalás és az abstrakció.

Kísértünk meg. Belső tapasztalás útján tudok benyomásaimról. Belső tapasztalás útján jutok tudatára ama folytonos s megmaradó egésznek, melyet énnek nevezek s melynek a benyomások csak különállított mozzanatai.

Más szóval: a benyomások, az «énnek», ezen összetettebb egésznek, kivont részei. Nevezem tehát őket tulajdonságoknak, az összetettebb egésznek pedig szubstanciának. Abstrakció útján most a szubstancia és tulajdonítmány általános képzetéhez jutok. S ha most a tulajdonítmány képzetét szétbontom, megtalálom benne, mit bele tettem, a szubstancia képzetét s megvan az alapelv. Alkotására csakugyan nem kellett egyéb, mint a tapasztalás és az abstrakció.

De minden alapelv hasonló nemű ítélet. Az állítmányt mindig magában foglalja az alany; elemzés útján tehát belőle ki is vonhatom azt. KANT azt hitte, hogy némely esetben nem így áll a dolog. HEGEL bebizonyította, hogy a látszólagos kivételek is a szabály alá tartoznak. És pedig szükségképen, mert állító ítéletben a logikai kapcsolat csak annak kifejezése, hogy az állítmány az alanyban benne foglaltatik. Most már tudjuk, hogyan vonhatunk ki egyetemes szükségképeni ítéletet határolt, esetleges tárgyak kép-

zetéből. *Eme* tárgyból, korlátolt szubstanciából abstrakció útján kivonhatom a szubstancia általános képzetét. Ez a képzet, mert általános, illik minden substancziára, tulajdonságai tehát *minden* szubstanciában fellelhetők. A *minden* szóban észlelhetjük, hogyan támadnak az egyetemes ítéletek. — Ugyane tárgyból, bizonyos, meghatározott szubstanciából kivonok egy csoport képzetet, melyeket egyetlen fogalomba foglalok össze. Ez a fogalom azonos a képzetekkel, melyeket tárgyaz; nem egyéb, mint ezeknek más szóval megnevezése. Ez a fogalom lényegében tehát teljesen egy az öt megalkotó képzetekkel. *Szükségképen* mindig s mindenütt magában foglalja tehát azokat. A *szükségkép* szóban láthatjuk, hogyan képződnek a szükségképeni ítéletek. Figyeljünk e szók értelmére. Egyetemes vonatkozás nem egyéb, mint két absztraktum közti vonatkozás; minthogy pedig ezt megtalálhatjuk a tárgyakban, az egyes tárgyakból fejthetjük ki az egyetemes vonatkozásokat is. A szükségképi vonatkozás nem egyéb, mint azonosság; de a tárgyakban találunk azonosságra; tehát szükségképi vonatkozásokat is fejthetünk ki belőlük.

Marad még egy másik dolog is magyarázni való. Térjünk vissza matematikusunkhoz. Uram! üsse nyélbe még egyszer a metafizikát. Ha ösmer végtelen tárgyakat, hogyan ösmeri fel azokat?

— Ennél nincsen egyszerűbb dolog. A mennyiséget mindenünnen környékezi a végtelen. A felsőbb matematikában ki is fejezik, egyenletbe hozzák, összevetik különböző formáit, számolnak vele. Látni lehet különben szakácsné számításában, iskolás fiu tábláján.

A számok sora absolute végtelen. Nemcsak hogy mi el nem látjuk a végét; de nincs is, nem is lehet vége.

Hogy e végtelennek képzetét megkapjam, csak két vagy három szám képzetét kell megalkotnom. Legyen e szám 2, azaz $1 + 1$. E különös eset alkalmával észre veszem, hogy 1-hez tudok adni 1-et. A második egy azonban szakasztott mása, teljes azonos a elsőnek. Azt tehetem tehát vele, mit az elsővel, hozzája is adhatok egyet; így származik a három. Ez a harmadik 1 is azonos természetű a többivel. E három esetből most elvonás útján megkapom az egység fogalmát általában; e fogalomból pedig azon általános törvényt vonom el, hogy az egységeket, azonosak lévén,

egymáshoz adhatom. E törvény szerint az összeadást *vég nélkül* folytathatom.

Ezen esetben is elvonás útján keletkezik általános képzet; e képzetből általános törvény; a törvényből pedig a határtalan képzete.

— Szemünk gyorsabb mint agyunk. Mutasson, kérem, oly példát, melyben a határtalan képét amúgy valójában szemügyre foghassuk.

— Osszszuk el hát az 1-et 3-al.

$$\begin{array}{r|l}
 10 & 3 \\
 10 & 0,3333 \text{ stb.} \\
 10 & \\
 10 & \\
 \text{stb.} &
 \end{array}$$

Az egységek függő, a 3-asok vízszintes sora szemmel láthatólag végtelen.

Ügyeljünk annak módjára, hogyan fődözzük fel itt a határtalanságot. Mindjárt az első művelet után világos lesz, hogy mind az osztandó, mind a maradék 1-el egyenlő. Minthogy az osztó nem változik, a második művelet az elsővel azonos marad. Minthogy az első egy magával egyenlő műveletet fejlesztett, a második ugyanazt fogja tenni és így tovább. Minthogy első esetben 3 volt a hányados, a másodikban is az lesz és így tovább. A hányadosok sora tehát valójában végtelen s az egyes számok értéke mindig 3. Ezen következmények mind egyetlen egy megjegyzésből erednek, melyre az abstrakció vezetett. Észrevettem t. i., hogy az osztandó és a maradék ugyanaz. Észrevéve, hogy az osztandóból teljesen hasonló új osztandó következik, fölfedeztem a végtelen oszthatóság okát. Abstrakció útján vontam ki egy számtani példából az osztandó és maradék általános képzetét; ebből, hasonló úton azon általános törvényt, mely szerint a hányadosban egy és ugyanazon szám ismétlődik és pedig vég nélkül.

— Tehát most sem merült el Ön a végtelen lény, a korlátlan elme szemléletébe, hanem egyszerűen számmal kifejezett mennyiségeket és ezek elvont tulajdonságait vizsgálta? Vissza a sarokba; talán kisüthetjük, hogy a mi végtelenségeinknek is az

abstrakció a szülője, mint az Önéinek. Ezek képzetei is emberileg, abstrakció útján keletkeznek, nem pedig isteni kinyilatkoztatás termékei.

Válaszszunk egy végtelen tárgyat, pl. a tért. Vizsgáljuk meg először, mit értünk tér alatt, s mit foglal magában képzete. A tér folytonos mennyiség, melynek három mérete van, de határa nincs: végtelen. E mellett a tért nem tekintjük sem valóban létező dolognak, sem a dolgok egyik tulajdonságának: nem egyéb, mint elvont mennyiség; ép ezért szükséges képzet is. E mellett a tér három mérete egészen összeesik a testekével, melyet kiterjedésnek nevezünk; a mit különben úgy fejezünk ki, hogy a testek tért foglalnak. A tér maga tehát az elvont kiterjedés, különváltan a testtől, nem a valódi, hanem a lehető s végtelenig nyúló.

S most lássuk, mit értünk a végtelen alatt. E félig nyelvtani, félig logikai magyarázatok a filozófia egyetlen mécse; megtanítottak rá a tizennyolczadik század mesterei; utánozzuk őket s értsük meg előbb jól a képzetet, mielőtt megmagyaráznók, hogyan keletkezhetik. Midőn térbeli mennyiségről mondjuk, hogy végtelen, értjük alatta, hogy nincsen határa; ellenkező esetben ellenmondás csúsznék a képzetbe.

Ha most a tért határtalannak mondjuk, ezt nem azért tesszük, mintha azt, részeivel együtt egészében mintegy szempillantásra, elménkkel egyszerre megfuthatnók, hanem azért, mivel a határolt tér képzetében, elemzés útján, ellenmondásra bukkanunk. Ezen elemzés a jelen esetben is bizonyos általános képzetből, a *határ* általános képzetéből fog kiindulni, mely utóbbira pedig az első elénk kerülő határolt tárgy megfigyelése rávezethet. Tehát itt is ugyanazon eljárást alkalmazzuk s hasonló rendben, mint az alapelvek fölkeresésénél. Ugyanazt az elméletet szabhatjuk tehát a végtelen tárgyakra, mint az alapelvekre; tapasztalás és elvonás útján megmagyarázhatjuk mindazon ítéleteket és fogalmakat, melyek számára COUSIN-nak egészen külön észbeli tehetség szükséges.

Próbálkozzunk meg a dologgal. Elöttem van egy test, melynek kiterjedéséről tapintásom győz meg. Van kiterjedéséről érzékletem. E kiterjedést abstrakció útján érzékletemből kivonhatom s egymagában megtekinthetem. Minthogy elvont, nem egyéb, mint kiterjedés, s egyes részei csak kiterjedtek lévén, egymáshoz teljesen hasonlóak. A köznyelven ezt úgy fejezzük ki, hogy a tiszta tér részei.

egymástól nem különböznek. A mi tehát ezek egyikéről helyes, helyes másikáról is. Így ha egyikét megvizsgálom, ösmerem a többit is. Amaz egyiknek határa van, melyen túl a második kezdődik. De ezen másodiknak határa, a mondottak szerint, teljesen hasonló az elsőével; kell tehát hozzá még egy harmadik térrészt képzelnem, mely a másodikat folytatja és túl is terjed a téren, melyet először vizsgáltunk. E három határolt kiterjedés képzetéből elvonás útján megkapom a határolt kiterjedés képzetét általában; a képzetből pedig hasonló úton, azt, mit magában foglal, a törvényt, mely szerint minden határolt kiterjedést egy másik határolt kiterjedés folytathat. Ha most e törvényt elemezzük, úgy találjuk, hogy a második kiterjedésnek ugyanaz a meghatározása, mi az elsőnek, tehát ugyanazon törvénynek van alávetve, s így maga mellé új határt, új kiterjedést kíván s így tovább. Most azt is észreveszszük, hogy a törvénytellel ellenkezik, ha a növekedés egy bizonyos ponton túl nem terjedne. — Megvan tehát a végtelen tér képze: mert van képzetünk egy pusztán elméleti, elvont kiterjedésről, azaz a térről, ebben pedig nyomára jöttünk a törvénynek, melyből végtelensége származik, a törvényből pedig a határolás lehetetlensége tűnik szemünkbe. Számoljuk meg lépteinket. Érzékeink tapasztalásából megalkottuk magunknak egy valódi, kiterjedt tárgy képzetét. Abstrakció útján elvontuk belőle a kiterjedés képzetét, s azt megszemlélhettük tisztán, magában. Újra abstrakció útján rájöttünk, hogy az utóbbi minden egyes része teljesen azonos, egyike a másik határa. Megkaptuk tehát a *térrész* általános képzetét, melyből megint a kérdéses törvényt vonhattuk le. Újra bebizonyúl, hogy a végtelen tér képzetéhez eljuthatunk tapasztalás és abstrakció útján.

Következtetéseimet most azzal végezhetem Cousin ellenében, hogy a szükségképeni ítéleteket, a végtelen tárgyak képzetét tapasztalati ítéletekből és tapasztalati fogalmakból vonjuk ki abstrakció vagy elemzés útján.

Miért e hosszú bizonyítgatás? Mert védelmünkbe akarjuk fogni az analízist. Tapasztalatokat szerezni, s az alapjukon támadt ítéleteket és képzeteket elemezni: ebből áll az egész módszer. A tapasztalás adni fogja a tényeket, az abstrakció a törvényeket. Alkalmazzuk tehát a tapasztalatokra, melyek megszerzéséhez a XIX. század oly jól ért, az elemzést, melyre a XVIII. század taní-

tott, de a melyet — Cousin-nak köszönhetjük — ma elfelejtettünk. A vizsgáltuk kérdés ez: hol az igazság? A feleletől függ az egész módszer, és még valami fontosabb is, elménk akaratlan, szokásos iránya. Ha az igazság, mint megmutattuk, a tárgyakban rejlik, föllelésére elégséges, ha a tárgyakat szétszedjük, analízis útján elemeikre bontjuk, az elemeket határozott jegyekkel nevezzük, a jegyeket képletbe hozzuk, a képleteket egymással viszonyba foglaltjuk s egyenletek útján a végső egyenletig jutunk, mely maga a keresett igazság. Az erre szokott elme egyenesen a tényeknek tart, ha általános kérdést intézünk hozzája; kiválaszt közülük egy esetlegest, véletlent; azt folyton szeme előtt tartja, mert tudja, hogy más módon képzeit világosan ki nem fejtheti, meg nem bizonyíthatja; hozzá tér vissza mindig, mert tudja, hogy forrása azon elvont kifejezéseknek, meghatározásoknak, melyeket egybegyűjt s összevet. Ilyen utat követ CONDILLAC abban a bámulatos «Számítások nyelvében», melyet többé senki sem olvas. Ha ellenben, mint Cousin akarja, istennél az igazság, ha az egyes tények csak külsőleg, véletlenül vezetnek reá, ha tehát az igazságot istenben tudhatjuk meg: akkor istennek szemlélésébe kell merülnünk, hogy az igazságot megösmérjük. Hogy tanulmányozhassunk valamely dolgot, tudnunk kell, mit rejt magában. Ha következetesek akarunk maradni, az alexandrinusokkal együtt azonnal az extazis, a fölmagasztosulás módszerét választjuk. De Cousin, kit cserben hagy logikája, bátorsága, ily kalandra nem merészkedik. S mivel nem fogadja el a módszert, melyet elmélete megkíván, nincs is semmi módszere. Mert nem elemzi a tárgyakat, nem veszi bennük észre sem azt, mit az elemzés kimutat; a szükséges vonatkozásokat; sem azt, mit az elemzés belőlök kivon, a végtelen tárgyak képzetét. Mert nem elemzi a képzeteket, nem is tudja, hogy a szükségképi ítélet szükségképi vonatkozást rejt magában, hogy a szükségképi vonatkozás a vonatkozók azonosságán alapszik s hogy minden tárgy, akár esetleges, akár nem, bír azonos jegyekkel s ennélfogva vonhatók ki belőle szükségképeni ítéletek. Mert nem elemzi a képzeteket, nem tudja, hogy egyetemes ítélet mindig két elvont dolog vonatkozása, hogy minden egyes tárgyban van elvonható s ennélfogva, hogy az egyes tárgyról juthatok egyetemes ítéletekhez. Mert nem elemzi a képzeteket, nem tudja, hogy a végtelen tárgy képze nem egyéb, mint a véges tárgyé, melyhez még ama belső oknak, vagy törvény-

nek megösmerése is kapcsolódik, melynek folytán a véges tárgyat végtelenig folytatni kényszerülünk; továbbá nem veszi észre, hogy ezen törvényt, mert általános és elvont, a véges tárgy legkisebb részéből is kivonhatom. Mert Cousin nem elemez: az elemzést hiábavalónak mondja; ez viszont boszú fejében arra kényszeríti, hogy alapelméletét, ennél fogva filozófiáját két petitio principii-re és két nyelvbeli kétértelműségre építse fel.

VIII. FEJEZET.

COUSIN MINT KÖNYVTUDÓS ES FILOLÓGUS.

I.

Sok nagy embernek hírt szerző tehetségein kívül megvannak a maga különös kedvtelései, melyek ha nem is oly dicsőségesek, még mindig hasznosak. Idővel megizmosodnak és maguk számára lefoglalják az illetőnek fele idejét, erejét. Az egyik, államférfiú — kertészkedésben találja kedvét; hat órát dolgozik, hat órát pedig kardos-liliomot tenyészt. Legnagyobb regényírónk ¹ agyát meg folyton üzérkedési dolgok, börze-tervek járták; szakadatlanul azt hajtotta, hogy Párisban melegágyat készít ananasz termesztésére, melyet darabonként tizenöt frankjával fog eladni, holott neki csak tíz sous-jába kerül. Mások meg versecskéket írnak, vagy gyümölcsfát ültetnek. Cousin a tudáskodásba mélyedt; lett belőle filológus, bibliomán, régiségbűvár s e kedvteléseiben meg is felekedett.

Csak egy pillantást kell vetnünk művei sorozatára és azonnal észrevehetjük, milyen élénk hajlandósággal űzi e kedvteléseit. Nagy művei csupa kiadások: PLATON, tizenhárom kötetben, DESCARTES, tizenegy kötetben, PROCLUS, hat kötetben, ABAILARD és MAINE DE BIRAN. Idegenek művét kiadni, véletlen eset, mely mindenikünket érhet; pénzre van szükségünk, vagy nyilvánosságra akarjuk hozni azon történeti anyagot, melyet feldolgozni szándékozunk. De ha valaki öt kiadást rendez sajtó alá, ez már mutatja az örömet is, melyet a kiadás okoz. Megengedjük, hogy COUSIN, mint RAFAËL, sokat (nagyon is sokat) tanítványaival dolgoztatott; mégis csontja

¹ BALZAC.

velejeig filológus az olyan ember, ki ilyféle munkákat végez. A ki csak hozzávetőleg is ért a filológiához, tudja, hogy egészen különös hívatottságot kíván meg. Bűjni kell a könyvtárakat, kibetűzni szörnyű kéziratok értelmét, pótolni a csonka szöveget, választani variáns-ok között, okoskodni okmányok hitelessége fölött, ott bukdácsolni a valószínűségek ingatag talaján, bemerülni a magyarázók veszekedő csoportjába, szemét rontani, elméjét szárítani ama számtalan bargeúsággal, hihetetlen lapos megjegyzésekkel, melyekkel az irodalmi s filozófiai kofavilág a nagy emberek művét megtölti, betömi. Mindez oly kicsinyes, általános következtésekben, érdekes igazságokban oly meddő munka, hogy csak könyvtudós ösztöne, szokása bírja. A könyvtudós kőműves, a filozófus építőmester; s ha egy építőmester kényszerítő szükség nélkül, tervek helyett, azzal foglalkozik, hogy nem egy, de ötven követ farag, úgy építőmester színe alatt bizonyosan csak kőműves. Itt egyszersmind reá bukkanunk az okra is, miért írta s hogyan írta meg COUSIN a filozófia történetét. Először megkísérlette filozófus módjára; először a tények törvényét, következésük rendjét akarta kutatni; így rögtönzötte hírhedt elméletét a négy rendszerről, melyeknél több nem létezhetik s melyeket a filozófia minden korszakában újra föllelhetünk. Ma ezen *a priori* szerkesztés annyira romokba vészett, hogy senki sem gondol többé megdöntésére sem. S minthogy elméletét bebizonyítani vagy más-sal helyettesíteni nem tudta, most már csak a különböző filozófiák elsorolására szorítkozott; csomó okmányt tett közzé DESCARTES-ra és iskolájára vonatkozólag; újra fölfedezte ABAILARD dialektikáját és elmesélte a skolasztika kezdetét. Azóta utánózták: THALES-től KANTIG felkutattak minden filozófiát; középkorit, az egyházatyákét, a renaissance filozófusait. Olvashatunk róluk értekezéseket, monografiákat. De a tényeket tanulmányozva, mint ő, vele együtt megfelleltek a törvények kutatásáról; neki köszönhetjük, hogy a filozófia történetében megvan az anyagunk; de neki köszönhetjük azt is, hogy nincsen meg ez a történet. COUSIN magában sem találta meg, másban sem fejlesztette a filozófiai szellemet; neki csak az a dicsősége, hogy példáját mutatta, másokban fejlesztette a könyvek-ből szedett tudomány szellemét.

Lapozgassuk csak könyveit.

Ez a szellem annál jobban feltűnik, minél tovább lapozgatunk. Mit is talál csak a tizenhetedik században, melyet annyira

szeretett, annyira tanulmányozott? Eszméket? Nem! — okmányokat.

Emlékezzünk egy másik íróra, ki ép úgy megszerette a 16-ik századbeli Olaszországot, mint COUSIN a 17-ik századbeli Franciaországot, és hasonlítsuk össze HENRI BEYLE leírását a COUSIN-éival. Azonnal észre fogjuk venni azt a nagy kört, mely a pszichológus festőt, az érzések kutatóját elválasztja a tudományos gyűjtőtől, a pusztá szövegbúvótól. Még észrevehetőbbé válik a különbség, ha a COUSIN rajzolta alakokat szembe tesszük azokkal, melyeket SAINTE-BEUVE rajzolt ugyanazon időből. COUSIN töméntelen sok kiadatlan okmányt magyarázatoknak vékonyka keretébe foglal; az irat homlokára pedig, ékítés gyanánt, bibliografiai részleteket tűz. JAQUELINE PASCAL történetét pl. így indítja meg: «Kezdjük két kiadatlan vagy kevésbé ösmert eredeti okmányon. Az egyik GILBERT műve, egy életrajz, mely JAQUELINE-t annak gyermekkorától azon pillanatig követi, a midőn Port-Royalba visszavonult; a másik MARGUERITE PÉRIER emlékirataiban néhány fejezet nagynénjéről, melyek az első életrajzot mintegy kiegészítik és befejezik..... Adjuk a hamisítatlan szöveget két kitűnő kézirat után; az egyik a párisi királyi könyvtaré, *Supplément français*, 1485. szám alatt; a másik a troyes-i könyvtaré, 2203. szám alatt». Következik azután egy kötet kézirat, melynek végén a tárgymutató szerint található «az Oratoriumbeli, és az 1485, 2281, 397. szám alatti kéziratok leírása, PASCAL-nak egy levele a svéd királynéhoz, egy irattöredék a bűnös megtéréséről a kéziratok variánsaival együtt». «*André atya története*» is ily módon szerkesztetett; alig hogy öt-hat elszórt sorban maga az erkölshirdető szónok is feltűnik az okmányok e tömkelegében. Hogy Mme. LONGUEVILLE és Mme. SABLÉ életrajzai hasonló hibában szenvednek, azt már láttuk. A sok adat, idézet, megjegyzés, pazarúl alkalmazott eredeti szöveg, beszúrt magyarázat szétrobbant minden stilust. Alig hogy elevenülni kezd az olvasó képzelme előtt Mme. LONGUEVILLE szende alakja, már hallja is az in-folio kötetek zuhanását; kezdődik az értekezés és a kép a bizonyítgató eljárás előtt semmibe oszlik. «Nem volna érdektelen megtudnunk, melyik volt az a tánczvígalm, melybe áldozatnak hurczolták Mlle. BOURBONT, hol azonban mint hódító jelent meg s honnan ittasultan távozott. De VILLEFORE-től e részben nem tudhatunk meg semmit. Csak hozzávetésekre vagyunk utalva; egyet

mi is koczkáztatunk, érjen annyit, amennyit ér. ANDRÉ D'ORMESSON kéziratban maradt *Emlékezéseiben* és RENAUDOT-nak «Gazette de France»-ában olvashatjuk, hogy 1635. év február 18-án a Louvre-ban XIII. Lajos idejében nagy balletet adtak, melyben a divat minden szépe, közöttük Mlle. BOURBON is közreműködött.» Nem ilyen hang való oda, ha tánczra kísérünk fiatal herceglányt, különösen ha még belé is szerettünk; COUSIN ily hangon régészszel beszéljen, kinek valami ritka kiadást vagy ismeretlen kéziratot akar megmutatni. Szakasztott mása e dolognak az, midőn COUSIN a régi szöveget már festménynek nézi. Például szörnyen megörül, midőn fölfedezi azon apácák nevét, kik a karmeliták zárdájában Mlle. BOURBON-nak társai voltak; azt gondolja, olvasóit már bevezette a zárdá belsejébe, ha elmondja nekik, mikor született, milyen helyzete volt, mikor lépett be, mikor halt meg valahány fejedelem-nője és priora, ha átveszi művébe a zárdában készült s kéziratban maradt életrajzokat, melyek kegyes czéljukhoz mértén, üres dicséretnél, épületes adomáknál egyebet sem tartalmaznak. Csupa olyan dolog, mi úgy hasonlít történethez, mint a festéktartó a festményhez.

Hanemhát ez a könyvtudomány nyomorúsága. De jár vele még más fajta nyomorúság is, mely ép oly természetesen fejlődik. Minden igaz szenvedély végletre tör. Végre minden kicsinységbe szerelmesek leszünk s rajongunk egy szalmaszálért. Az olvasó emlékezni fog ama német mineralogusra, ki egy régen keresett kavicsra találva, fölkiált: «Ó szirena, megbabonáztál, de ezuttal ki nem siklöl kezemből». COUSIN is lelkesedik a Saint-Thomas-du-Louvre utczáért, felkiáltó jelekben beszél róla ünnepies búcsúztató kenetességével. S valóban halottí búcsúztatóját tartja louvre-i szent Tamás szerencsétlen utczája fölött, melynek a Carrousel-tér javára a föld színéről le kell tűnnie. «Vajha megtarthatná e csodaszép hely oly drága áron szerzett nagyságát és rézsutos épület el ne rutítaná a Louvre és a Tuillériák szép harmoniáját! Vajha találkoz-nék egy tudós és serény férfiú, ki Párisért és emlékeiért lelkesedve, nem engedné eltűnni a Saint-Thomas-du-Louvre utczát a nélkül, hogy leírását, hű történetét ne adja legnagyobb fényének korszakából!» — Ha egy XVII. századbeli filozófusról van szó, COUSIN azt hiszi, otthon van; eltulajdonítja magának az embert; akár kicsiny, akár nagy, akár ő ásta ki, akár más, minden áron neki

kell bemutatnia közönségnek. MALEBRANCHE és DE MAIRAN levelezése alig hogy napvilágot látott, COUSIN birtokába veszi és javításokkal másodszor is kiadja. Kevéssel utóbb Caënban fölfedezik ANDRÉ atya levelezését s egy részét közlik vele. A szerencsés fölfödöző azonban a legértékesebbet, az ANDRÉ és MALEBRANCHE közt váltott leveleket, magának visszatartja. COUSIN e fölött sajnálkozását fejezi ki, igaz, hogy csínján, de mégis kifejezi; mert hát ő e téren mégis csak egyetlen. «Kész örömet ajánlkoztunk volna e levelezés kiadására, hol a két metafizikus közötti kérdéseknek és mindenekfölött ama kor filozófiai irodalmának némi ismerete is talán helyén lett volna». De rosszul bántak vele; elvették «fülemülését». Az olvasó még emlékezni fog, hogyan kocczant össze hasonló tárgy miatt SAINTE-BEUVE-vel. COUSIN egyik előszavában dicsekszik vele, hogy a XVII. századból egész női irodalmat, híres nők csarnokát fődözte fel. SAINTE-BEUVE erre egy más előszóban megemlékezett, hogy ő megírta a Port-Royal és apáczáinak történetét, és megrajzolta azonkívül ama korbeli sok előkelő nő arczképét is. S mindezt finoman, metsző modorban mondotta el. A közönség megértette czélzásait s úgy gondolta, hogy a pörbe került irodalmi térség elég nagy két lakó számára is.

COUSIN szenvedélyének egyéb vonásai, bár különösek, élvezetet nyújtanak. Minden igaz szenvedélyben van szeretetreméltó; COUSIN-é kiadatlan szövegek iránt hasonlít lovag szerelméhez hölgye iránt. A lovag, hogy hölgyét megmentse, szörnyetegeket ölt meg, kifogott a megbabonázáson, óriásokat vert le, falakat mászott meg. COUSIN zárdákba tör, könyvtárakat fölmotoz, a könyvtárost meghódítja, szeretetreméltósága, ékesszólása, türelme kincsét szórja, csakhogy hatalmába keríthesse a becses okmányokat. AMADIS ORIANE szerelmese lesz, pusztán az arczképét pillantva meg; csak megérezze valahol, s COUSIN is szerelmissé válik a régi szövegbe. A megsejtett kézirat bolondja lesz, síkra száll érte, ennek is ír, annak is írat, s DESCARTES egy levelét, MALEBRANCHE egy irata töredékét oly nyakassággal, oly lelkesedve hajszoja, mint senki többé. «A leydeni könyvtár kéziratának nyomtatott jegyzéke reményekkel töltött el, melyek *Istennek hála, nem csaltak . . . Saját szememmel láttam, saját kezemmel tapintottam* meg LEIBNITZ egy csomó levelét; mindannyia biztos, tömör írású, mely inkább szülőföldét, mint századát jellemzi. . . . Különben semmikép sem birtam elhinni, hogy Leyden-

ben magától DESCARTES-től is ne lappangana néhány kiadatlan levél». Erre azután lapozgatni kezd néhány nagy csomó, jegyzékbe nem vett levelet s csakugyan megleli DESCARTES levelkáját órásához és még két másikat. «Ezek az egyetlen csekély cartesiusi fölfedezések, melyeket Hollandiában tehettem». Kevéssel utóbb megtudja, hogy a párisi könyvtárban megvan abbé NICAISE és LEIBNITZ levelezése. Idéznünk kell e sorokat, hadd lássa az olvasó, mit tesz az, kiadatlan okmányokat szeretni s kutatni utánuk.

Mihelyt megtudtam, hogy e becses gyűjtemény a párisi királyi könyvtárban megtalálható, elképzelhetni, mily serényen kutattam benné olyan dolgok után, melyek a XVII. század filozófiájának történetére vonatkozhatnak. Különösen LEIBNITZ levelezése kötötte le figyelmemet. DUTENS a levelezés néhány töredékét megszerezte magának s már ezek nagyon értékeseknek látszottak. Én nagy örömmre rátaláltam a királyi könyvtár kéziratában ezen — számra hat — levél eredetijére, melyeket nagyobbrészt egészen maga LEIBNITZ írt, a többit pedig legalább javította és aláírta. Azonban rövid, figyelmes tanulmányozásuk után könnyen észre vehettem, hogy egy csomó levélnek még hiányoznia kell. Ez különösen HUET lev. lezéséből tűnik ki, melyben az avanches-i tudós püspök megköszöni dijon-i barátjának a LEIBNITZ leveleiből küldött kivonatokat s ép ezeket nem találjuk meg kéziratunkban. Hová lettek? Elvesztek talán, vagy oly kézbe tévedtek, mely a közönség kárára azokat visszatartja?

Tünődésemmek, zavaromnak egyik burgundiai barátom vetett véget. ki elhozta nekem szülőföldem egy szemléjének, a «*Két Burgundia szemléjének*» 1836-iki évfolyamát, melyben közölve vannak LEIBNITZ-nek a párisi kéziratban meglevő hat levélén kívül azok is, melyek *vesztét keseregtem*: egészen tizennyolcz teljesen hiteles levél, melyeket a *Théodicea* szerzője intézett NICAISE apáthoz.»

Utjában kiadásokra buzdít és a régészet számára legénységet toboroz.

El nem képzelhetjük, úgy mond, miért másolták oly rosszul s miért rontották meg LA ROCHEFOUCAULD leveleit, melyeknek XIV. Lajos módjára írt hosszúkás, nagy betűit pedig oly könnyű elolvasni. E jól fogalmazott, gyakran érdekes levelek még mindig értelmes, gondos kiadójukra várnak. Ha fiatalok volnánk, e kiadó szerepét mi szívesen magunkra vállalnók és pedig annyiival inkább, mivel a már jól ismert levelekhez néhány újat is fűzhetnénk, melyek között pedig nem egy igen fontos található.

Másutt óhajtasát fejezi ki, bárha az *École des chartes* egyik tanulója néhány évet a «Place Royale» történetének megírására szentelne. Fölajánlja jegyzeteit, kivonatait, másolatait «a vallás és irodalom barátjának», ki a Saint-Jaques utczai karmeliták zárdá-

jának okmányait össze fogja gyűjteni. Midőn megtudja, hogy ANDRÉ atya MALEBRANCHE életét megírta, leveleit összegyűjtötte és hogy ez eltévedt iratot ismeretlen kéz visszatartja, haragra gyulad a kincs rejtegetője ellen s őt ünnepélyesen annak visszaadására szólítja fel.

Mielőtt e fontos tárgyat elhagynók, még egyszer a tőlünk telhető komolysággal nyilvánosan és sürgetően intézzük szavunkat e nagy mű anyagának mostani ismeretlen birtokosához! Tudja meg az illető, hogy nincs jogában visszatartani a becses letéteményt, mely kezébe került és még kevésbbé van jogában azon változtatni. Minden, a mi kiváló elmékre vonatkozik, nem egyes ember tulajdona, hanem az egész emberiség öröksége. . . Visszatartani, megváltoztatni, megsemmisíteni egy ilyen férfinak levelezését, annyi volna, mint meglopni a közönséget s a ki ezt megteszi, tartozék bármelyik párthoz is, valamennyi párt becsületes emberét magára fogja zúdíttani.

Ezen ékesszólás COUSIN-ban a tudós buzgólkodását bizonyítja. Kevés ember is hozott nyilvánosságra annyi új és hasznos okmányt: egymást érik *Filozófiai töredék*-eiben. Közölt okmányokat RETZ bibornokról, dom Robert des GABETS-ről, ROBERVAL-ról, LA CLAUSURE-ről, GAUTIER apátról, valamelyik cartesiusi akadémia minden egyes tagjáról; közölte LEIBNITZ, MALEBRANCHE, DESCARTES egy csomó új iratát, SPINOZA több levelét, egész sor iratot Mme. LONGUEVILLE, Mme. SABLÉ, PASCAL és családja fölött; szóval amaz idők mindegyik híres egyénről ellátta a közönséget okmánynyal, emlékiratokkal. Ezentúl, a hány író csak megírja a XVII. század izlésének, gondolkodásának történetét, mindegyike COUSIN szorgalmán élhet; nem lesz egyéb dolga, mint összegyűjteni s kiragadni azon anyagot, melyet COUSIN a bányából kiásott és nagyjából legálább bánhatóssá tett.

A régi szövegekben s a részletekben való kedvtelésének az irodalmi kritika terén két igen szép munka köszönheti létezését: PASCAL «*Gondolatainak*» kiadása és a «*Vicaire savoyard*» *commentárja*. Ő volt az első, ki birt annyi türelemmel, hogy PASCAL olvashatatlan kéziratát megfejtse, rövidítéseit, utalásait, félig kiírt, félig kitörölt szavait kitalálja, azután szóról szóra összehasonlítsa a helyes szöveget a különböző kiadásokkal, megjegyezze sorról sorra a kiadók minden tévedését, baklövését, ízléshibáját; ő volt az első, ki a mű tervezetét fölfedte, szellemét kifejtette és a szenvedő PASCAL szenvedélyes és magasztos alakját újra felélesztette. A helyes

és a megrontott szövegnek ez örökös egymás ellenébe állítása kitünő iskolája a stilusnak; látni lehet benne világosan, frázis nélkül, mi a genius; úgy vagyunk vele, mint mikor egy nagy mester képét e kép kartonjával hasonlítjuk egybe. A PASCAL tette törlések, változtatások, javítások elbeszélése az olvasót mintegy bevezeti az ékesszólás műhelyébe; ez az odaszúrt szó a nyugtalankodó szenvedély fölgerjedése, ez az ismételt mondat pedig a győzelmes logika egy megkettőzött csapása. PASCAL minden szenvedése, merészsége, melyet ismertünk, csupa gyöngesség ama heves-séggel, vakmerőséggel szemben, melyet COUSIN benne kimutat. És hogy szereti COUSIN a tizenhetedik század nagy embereit! Miután összegyűjtötte írója legcsekélyebb töredékeit, és újra megtalálta iratát a *«Szerelem szenvedélyeiről»*, odaadásában még nevezetesebb szólásmódjaiból gyűjteményt is készített. A Renaissance tudósai, kik a klasszikusokat adták ki, nem dolgoztak jobban és jobbat.

Különben ha COUSIN tehetségét ereje javában akarjuk látni, azt nem itt, hanem ABAILARD, XENOPHANES és hasonló tárgyak felett írt tanulmányaiban kell megbámulnunk. A könyvtudós elméje sehol sem érvényesül oly jól, mint épen a tiszta könyvtudomány kérdéseiben; igazán «otthon» van. COUSIN ABAILARD-nak három kéziratát fedezi föl; leírja azokat egymásután a legkicsinyesebb gondnal, itél értékük fölött; bebizonyítja, hogy ugyanazok, melyeket OUDIN leírt és az *Histoire littéraire* idézett; azután a kézirat belsejébe merül; leírja, mit tartalmaznak, megjegyzi a rövidebb, hosszabb hézagokat, a fehér, a fekete lapokat, a tinta különböző színét s ki tudja, még hány dolgot. A jó kézírathoz elérkezve, logikai okokkal bizonyítja azután, hogy egyes részei összefüggenek s együtt egy teljes dialektikát alkotnak s hogy a stilus hasonlóságaiból s egyéb valószínűségekből következtetve, e dialektika ABAILARD-é, ugyanaz, melyet írója maga idéz «Keresztyén Theológiájában». Egyéb, ügyesen alkalmazott hozzávetésekből pedig az irat keletkezésének valószínű ideje tűnik ki. Majd kitünően megokolt, világosan vezetett okoskodásokból kitetszik, hogy ROSCELIN volt ABAILARD mestere, hogy ABAILARD a matematikához nem értett, hogy nem tudott görögül, hogy PLATÓ-ból legfőlebb *Timaiost* olvasta CHALCIDIVS fordításában, hogy ARISTOTELES-ből csak az *Organon*-t, az Organonból pedig csak az első három részt ismerte, azt, melyet BOËTIUS fordított és hogy így a skolasztika PORPHYRIUS-nak

egyik mondatából keletkezett, melyet Boëtius fordított. Ebből is láthatjuk, mennyi fáradság, mily okosság, mily óvatos mérték, hány rendbeli kutatás, mily kicsinyes gond, mennyi fárasztó okoskodás kell ahhoz, hogy valaki akár a legcsekélyebb tényeket megállapítsa. Mindenesetre dicsőséges dolog, ha valaki annyi érdemet egyesít magában s ilyen maradó értékű monografiákat ír.

Még nagyobb dicsőség azonban, ha valaki hitvány részleteket böngészve, száraz okoskodásokra kényszerülve is megmaradt izléses embernek, ki tud ékesen szólni és az eszméket szereti. A könyvmolyba az ember gyakran belevész. A filológia homályos, szűk, talpazat nélküli odú, a föld alatt és annyira távol van a levegőtől és napfénytől, hogy végre elfeledjük a napfényt, levegőt és szépeknek, természetesnek találjuk annak a nyomorult lámpának gőzölgő világosságát, melyet görbült háttal vonszolunk magunkkal. Nehány évi ott tartózkodás után az eget már csak üres elmék álmának nézzük. Magam hallottam, midőn e barlanglakók agyrémnek nevezték az olyan történetet, melyet filozófus vagy művész ír és egészségtelen dolog gyanánt félrevetették egy MICHELET lángoló képzelmet, vagy egy GUIZOT eszméit; ha egy ily vakondok a fölszínre jő, nem csoda, ha a levegőtől elfulad, a valódi világosságtól meg szeme káprázik. Ha azonban COUSIN mélyed be a sötét folyosókba, mindig gondol a visszatérésre s hirtelen rebbenéssel, a nélkül, hogy vártuk volna, már visszaszállott a filozófiába, a történet magaslataira, a nagy stilus terére, a felső világba, ahol mindvégig meg kellett volna maradnia, mert csak ez méltó tudományára, tehetségére. Épen most olvastunk végig száraz és tudós magyarázatot, melynek czélja az, hogy STOBAJOS, DIOGENES LAËRTIOS és mások után XENOPHANES rendszerét kifejtse, midőn a kommentátor okoskodása közben egyszerre csak a következő mondatokra bukkanunk:

XENOPHANES rendszerének azon része, mely az ioniai szellem bélyegét viseli, szükségkép a rendszer kozmologikus és fizikai része lett. Mert mi hát a ioniai rendszer? Általános skepticizmus a dolgok iránt, az élvezet vágya az életben; a politikában demokratikus hajlamok és szolgálai erkölcsök; a művészetben, a kellemes túlnyomó uralkodása, a vallásban az anthropomorfizmus; a filozófiában a nép szellemének e legáltalánosabb kifejezésében többé-kevésbé éleselméjű empirizmus és merészkedő kíváncsiság, mely azonban egészen az érzékiség körében marad és azt uralja. És mire

tanít az érzékiség? Arra, a mi látszat, nem pedig arra, a mi valóság. S mire taníthatnak bennünket az érzékek a világ rendje felől? A látszatok rendszerére. A látszat szerint pedig az ember és a föld, melyen lakik, a dolgok középpontja. A látszat szerint a föld mozdulatlan, és vég nélkül nyúlik lefelé.

És csakugyan ilyen XENOPHANES rendszere; és nincs vonzóbb dolog, mint mikor szellemes dedukció útján valami szélesebb körű gondolattal is megerősítjük azt, mit a szövegek meghányása útján már kifejtettünk. Majd meg, egy kissé lentebb, a szónok kerekedik felül egy idézet közepette s a költői emelkedettség egy nemével kifejezést ad azon megindultságnak, mely ama pillanatban elfogja.

ARISTOTELES XENOPHANES-ről, GORGIAS-ról és ZENON-ról írt könyvében, SIMPLICIUS ARISTOTELES fizikájának kommentárjában, THEOPHRASTUS Bessaron-jában föntartották számunkra amaz egész okoskodást, melyben XENOPHANES kifejti, hogy istennek nincsen kezdete s nem keletkezhetett. Lehetetlen ez okoskodással szemben mély, majdnem ünnepies benyomást nem éreznünk, ha meggondoljuk, hogy legalább Görögországban ez talán az első eset, melyben az emberi elme hitéről számot adni, azt elméletbe foglalni törekedett. Különös érzés fog el, midőn így a vallási filozófia születését észleljük; előttünk fekszik, hogy úgy mondjuk, pályájában; még csak dadog a rettentő problémák felett, de az emberiség barátjának kötelessége, hogy figyelemmel hallgassa, gonddal gyűjtögesse a gyermeki nyelv fölbukkanó szavait és tisztelettel hajoljon meg az okoskodás első megjelenése előtt.

Miután elszámolja, hogy hány könyve, mennyi ismerete volt ABAILARD-nak, és PORPHYRIUS mondatához ér, mely a nemek és fajok problémáját magában foglalja s melyben az egész skolasztikát csírázni látja, nem bír uralkodni magán. Felgyulad e nagy látványon s a meglepett olvasó azonnal érzi a lelkesedés rögtöni varázsát.

E probléma, mely ma BOETIUS latin mondataiban mintegy megkövesült, hajdan, egy más világban élettel bírt. Foglalkozott vele PLATON és ARISTOTELES. Hallhatatlan harczokat támasztott és méhéből rendszerek keletkeztek, melyek egymást támadva, soká főnállottak. Azután a harczok megszűntek; e nemes filozófia kihalt; a társadalom, melynek ő volt világossága, eltemetkezett, még az a nyelv is, a melyen e nagy dolgokat kigondolták és leírták, helyet adott egy másiknak, mely maga is csak egy új nyelvhez képezett átmenetet. Így halad az emberiség; csak romokon lépdél tovább. A halál az élet föltétele; de hogy élet támadhasson halál nyomán, az utóbbinak nem szabad mindent elborítania; ha az emberiség zivatarjaiban a mult

nyomtalanul letűnnék, az emberiségnek mindig újból kellene megfutnia nehéz pályáját. Az atyák műve semmis volna a gyermekek számára; az emberiség nem képezne családot, megszakadna a nemzetségek és századok közt minden folytonosság. De másrésről, ha a letűnő világ az újnak kelleténél bővebb örökséget juttatna, az új világ meg sem alakulhatna. Szükséges, hogy fennmaradjon valami a multból, nem sok, de nem is tulságos csekély, mi alapja legyen a jövőnek és a szükséges megújulások között fentartsa az emberi nem egységét, hagyományát.

A tudós fejtegetéseibe így vegyül filozófia, költészet, ékes-szólás. E filozófia egy kicsit üreset markol; a történeti fejlődésnek e törvénye, melyet kalandos ihlettség hamarosan fölfogott, bizonytalan; a következtetések pedig, melyeket néhány percczel később Cousin belölk a Renaissance kárára kivon bizony hamisak. De e mondatoknak van legalább belső életük; gondolatuk nemes, benyomásuk erős és az egész darabka hibáival, érdemeivel elég hű képét adja Cousin érdemeinek és hibáinak.

II.

Ilyen az a szónok, kit költői képzelme és tudákos elméje a mult tudományában megjárattatott és a filozófiába zökkentett; ki, miután el-ellátogatott az egyes rendszerekhez és a pantheizmus mesgyéjét is érintette, sőt rajta át is ugrott, végre megpihent a «közhelyen», a szónokias filozófiában, a családapák és a köz-tudat vallotta tanokban; aki, a XVII. század történetét akarva megírni, annak panegirisét készítette meg; a ki, midőn azt hitte, hogy rajzokat nyújt, arczképeket fest, csak okmányokat gyűjtött s régi szövegeket fűzött egybe; de a ki a közhelyes igazságok feltüntetésében, szónokias tárgyak kifejtésében majdnem a klasszikus írók tökéletességét érte el; kutatásokhoz szükséges türelmében, kiadásai megválasztásában, monografiái szépségében és alaposságában pedig mintaképeket hagyott hátra a tudósoknak, kik művét folytatják; és sok anyagot a filozófusoknak, kik munkásságát hasznukra fordítják. E kifogások és dicsérek egy szóba foglalhatók: Cousin koránál kétszáz évvel későbbben született; a XVII. század gyermeke, ki más időkbe tévedt. Ha az olvasó maga köré tekint, száz példáját fogja látni az oly hivatásoknak, melyek érvényesülését a körülmények megakadályozzák, a korai vagy késő

elméknek, tehetséges embereknek, kiket zseniknek néznénk, ha idején érkeztek volna. A természet csak taláalomra vet bennünket időbe, térbe; egyre, aki kifejlődhetik, ezer jut, ki elesenevészik, vagy fejlődésében a félúton megáll.

Ültessük át COUSIN-t hazájába és meséljük el életét, minőnek azt jó szelleme alkothatta volna. Született 1640-ben. A navarrai kollegiumban fényes sikerrel végezte tanulmányait; tanítói már előre megéreztek ékesszólását, lángotvető természetét, lírai röppenéseit és felöltő képességét szövegek magyarázatára, tudós vitatkozásokra. Találtak is számára ösvényt. A theológia, széles metafizikai látókörével a mint tág utat nyit a lelkesedésnek és képzeletnek, ép úgy a szövegek beható ismeretén, filológiai kutatásokon is alapszik és művelése oly tehetséget kíván meg, mely értekezni tud, a nélkül hogy valamit fölfedezne. Másrészt az egyházi szónoklatban érvényesül legszebben az ékesszólás. A templom szószéke a szónok trónusa. Mint fejedelem beszél róla, lesujtja hallgatóit és soha sem bocsátkozik, mint a politikai szónok az egyes dolgok száraz, kicsinyes részleteibe; egyébről nem is beszél, mint a kötelességről általában, az emberi életről, a világ veszélyeiről, az isteni gondviselésről. Soha az ünnepies hangból ki nem zökken és a mikor csak neki tetszik, a magasztosba csaphat át. COUSIN a theológiát és egyházi szónoklatot tanulmányozta és négy évet töltött a szemináriumban.

Nehéz tanulmányai idejében növekvő híre, szent jelleme következtében bejárója nyílt századának legelőbbkelő, legműveltebb nő- és férfitársaságaiba. Ismerte MME. SEVIGNÉ-t, MME. de LA FAYETTE-t, MME. SABLÉ-t, és látta egyszer LONGUEVILLE asszonyt is. Ezen angyali alak bevésődött elméjébe, talán szívébe is, és e gyöngéd, vonzó szépségű hercegnő emlékezete, melyet szívből fakadó vallásosságának, hősi bűnbánásának szemlélete minden salaktól megtisztított, később, magas szószéken mindig segítségére volt, valahányszor csak az angyalok szépségét és tisztaságát rajzolva, elérzékenyült hallgatóit magával együtt az égbe ragadta. A királyi udvar és az előkelő világ társalgását hallgatva, megtanulta ismerni a különbséget a puffadt és a nemes, az üres és az emelkedett stílus közt; lehámlott róla az a bizonyos filozófusi rozsdá, mely a theológiában ellepte és átlátta, hogy ily finom, nagyvilági személyek rajzaihoz nem az a nehézkes filozófiai modor való, mely a Sorbonne

ünnepélyes vitatkozásaiban helyén volt. Midőn később írni kezdett, mindig elképzelte magának, hogy hallgatói finom elmék, a fitogtatás ellenségei, a világos stilus, az egyszerű szavak barátai, és ez a gondolat megóvta őt az absztrakt, üres kifejezésektől, melyeken a metafizikusok lovagolnak fantasztikus kirándulásaik alkalmával. Rátartó homályosságuk tetszhetik ugyan a tanulóknak, a bourgeois-nak, a költőnek, de kizárták volna az írók Mme. de LA FAYETTE szalonjából és oda szorítják a sulpiciusok társaságába.

Tanulmányait dicsőséggel végezte és ezentúl a francia pap-ság egyik reményének tartották. Társult BOSSUET-vel s mindannyiszor követte őt magányába. E nagy ember s óvatos theológus fékezte tanítványának néhány merészkedését és visszatartotta őt a dogma határai közt. Szerette is őt, mert megtalálta benne, bár kisebb mértékben, saját geniusának minden tulajdonosságát. A két elme közt csak az volt a különbség, hogy BOSSUET a nagyságban is nyugodt, vidám maradt; otthon érezte magát benne, míg COUSIN csak hevület árán juthatott odáig; BOSSUET uralkodott magán, ha ékesszólásának minden fékét meg is ereszté; COUSIN ellenben saját beszédén megittasult és képeinek fantasztikus hajszája megzavarta ihlettsége biztos röptét. A többiben a fiatal ember mindig mestere nyomán haladt; theológus és filozófus volt, mint ő, és egyeztetni akarta, mint ő, az ész és a hitet; pompás szavakban ostromolta a materialistákat, kik ép akkor kezdettek mozogni; szerette a szabadságot a szabadságért és védelmezte Róma ellen a francia kiváltságokat, melyek az övéi is voltak. Püspökké nem lett, mert inkább akarta élvezni Párisban ékesszólása diadalait. Különbén is nagyobb tehetséget láttak benne a szónoklatra, mint a cselekvésre. Életrajza nem szól arról, volt-e nők gyóntatója; mindenesetre csak a leghíresebb bűnbánókat fogadta volna el; bár a nép fia volt, szerette a nemeseket és véleményt csak a szív nagy ügyebajaiban nyilvánított volna. Egy napon, véletlenből, Mme. LONGUEVILLE is eljött szónoklatát hallgatni; a szép bűnbánós sírt és mindenki azt vallotta, hogy ezúttal a szónok túltett magamagán. Mme. de SEVIGNÉ, ki hasonlóképen jelen volt, majd hogy meg nem tért és ezt megírta leányának is. Midőn BOSSUET a szószékről lelépett, híres tanítványát tartották Franciaország legnagyobb szónoká-

nak. XIV. LAJOS bátorságát újra föléleszté a spanyol háború csapásai alatt. Hallatta dörgő szavát a nyilatkozni kezdő vallástalanság ellen és visszavonult a világból, midőn észrevette, hogy fordul a közvélemény. Magányában czáfolatot írt VOLTAIRE első művei ellen és halála után húsz kötete maradt fenn, klasszikus iratok, melyeket a retorika tanulói BOSSUET halotti beszédeivel együtt könyv nélkül tanulnak.

IX. FEJEZET.

JOUFFROY MINT ÍRÓ.

I.

A kik COUSIN-t és JOUFFROY-t hallgatták, azt mondják, hogy nem ült filozófiai tanszéken soha két nagyobb és egymástól elütőbb tehetség. COUSIN korának legmegbámultabb hős-színésze volt. Egy héttel előbb készült már felolvasására; már előre kész volt minden, a gondolatok, a tervezet, a stilus, a szóképek, a csattanós kifejezések is; leczkékjét írásba foglalta, újra leírta, könyv nélkül tanulta; elmondta barátai, a közönyösek, az egész világ előtt. Hatalmában volt az a legesekélyebb részletekig, mintha zongoraművész volna, s koncert-darabját játszaná. S midőn a nagy nap érkezett, a taps, a népszerűség, az újságok hirdetése, a közönség tódulása, a párt érdeke, a dicsőség érzete tehetségét majdnem a zseni-ig fokozták. Fekete szeme szikrázott; arcza, karja, egész teste mintha szónokolt volna; betanult beszéde fönséges rögtönzés színét ölté magára: filozófiája látnokká tette. Sokszoros mozdulatait, arcza változásait, hangja hajlásait észelve, úgy látszott, mintha ki akarna kelni magából. Kifejező ajkán, beszélő vonásain a gondolat láthatóvá vált, a hallgatóba fúródott, azt leigázta, elfogta s prédául dobta a színházi fogásoknak, a stilus hatásainak, a szenvedély rohamának, a módszer titkos fordulatainak; a hallgató a metafizika forgószele által elkapatva s erős látományoktól hántottan: remegett és hitt. Egy vén vidéki hivatalnok, különben skeptikus, pozitív irányú, a ki a végtelent, a végest és a kettő viszonyát sült kappanért szívesen cserébe adta volna, ismételten elmondta nekem, hogy COUSIN beszéde alatt mindenkit elfogott

a varázs. «Ha ez az ördögös ember kérdezte tőlünk: „Látják önök?” akármi volt is, azt hittük, látjuk.» Másnap, fontolgatás után, megfordult a koczka; csak bámulatunk maradt teljes, s más felolvasásra mentünk.

Itt pedig vézna, kissé hajlott derekú férfiút pillantottunk meg, a tüdővészeselek módjára előre csúcsosodó vállal, kinek halványkék szeme mélyen behúzódott fonnyadt üregébe; elmélkedés és busongás ült arcán; egész személyiségén a fáradság, nemesség, önmegadás kifejezése látszott meg. Büszke volt, majdnem visszautasító, tartózkodó, örömet elhallgató, tanítványai iránt sem szíves, sem bizalmaskodó. Míg Cousin belső tüzetől ingerelten, bő vérétől hajtva beszélt, megnyílt, szétáradt, szónokias készlettel és taglejtésekkel értekezett, ügyvédkedett bárhol, nyilvános sétákon úgy, mint szobájában, s bárki előtt, ha még ama szegény kis emberke előtt is, kit titkárának neveztek; JOUFFROY még kathedráján is hideg, kimért maradt. Mintha nem is tudta volna, hogy valaki jelen van. Csak ritkán jártatta kezét, teste mozdulatlan maradt, mintha valami belső írást olvasna és csak arra figyelne, hogy jól megértse s meggyőződjék felőle; hangosan elmélkedett. Gyújtó szavakat, merész mondatokat nem használt; mulattatni, bámulatba ejteni, megindítani nem akart; ellenkezőleg, hosszú bevezetéseken kezdte, melyeket aprós felosztásokkal és újra felosztásokkal tömött meg, vagy pedig az előzetes kérdéseket vette tüzetes és soha nem szünő vizsgálat alá. Midőn pedig tárgyra tért, sem gyors átmenetet, sem élesen elválasztó mondatot nem használt; csupa ismétlésekben haladt; tanítványainak ugyanazon eszmét háromszor, négyszer is le kellett jegyezniök. És mégis, az első pillanattól fogva meghajolt elméje előtt a figyelmezni tudó. Azonnal érezhető volt, hogy ez emberben titkos láng lobog, égetőbb, hatalmasabb, mint Cousin tűzijátéka. S mennél zárkózottabb volt, annál jobban lehetett érezni tüzet. Ezen folytonosan megújuló ismétlések, makacs tapogatódzásukkal azt hirdették, hogy elméje nem nyugodott, míg a találó kifejezésre nem jutott, a csak nagyjában kirajzolt eszméken meg nem pihent és fáradságot nem érezve mindaddig haladt, míg csak tökéletes világosságig el nem ért. Ezen véget nem érő felosztások, soha nem szünő elővigyázatosságukkal azt hirdették, hogy elméje ismeri, mily szűk ösvényen kell haladnia, mennyire mindenfelől tévedés övedzi és mennyire el van határozva, egy lépést

sem tenni előre mindaddig, míg a vidéket, a mely felé tartott, ki nem kutatta, föl nem ismerte. Látható volt, hogy csak az igazat kereste, arra fordítá minden erejét s egyéb tekintetekre semmit sem adott; nem akart kitűnni, tetszeni; gondolkozó volt s nem szónok: használta a szót szükségből, nem pedig mert szerette használni. Az embert tisztelet és bizalom fogta el és ha szavának rezgése, vagy hirtelen felvillanó kép valami fontos igazság fölfedezését jelzé, e gyöngé nyomban több megindulást és nagyobb ékeszölést lehetett találni, mint versenyző társa pompás dithrambusaiban.

Természete és nevelése JOUFFROY-t belső, szemlélkedő emberré tevő: ez jellemének legszembeötlőbb bélyege. «Vallásos szüleltől eredtem,» mondja valahol, «és oly helyen, hol a század elején a katolikus vallásnak még erős élete volt; korán arra szoktam, hogy az ember jövő sorsát, lelke üdvét tekintsem éltem legfőbb ügyének.» Ezen irányban haladt élte végeig; a keresztyénségen kívül is, annak ösvényét követé; mint filozófust is «a jövő» foglalkoztatá; s midőn a filozófiát az ember rendeltetése problémájára vezette vissza, akkor is az üdvösséget kereste, csak hogy más név alatt. Kutatásaiban ő maga is érdekelt volt; nem kíváncsiságát elégíté ki, hanem nyugtalanságát csillapítá velük. Mint a hajós csak azért vizsgálja az eget és a csillagokat, hogy előre láthassa a közelgő veszélyt és a révbe irányozhassa hajóját: ő is csak azért tanulmányozta az embert és a természetet, hogy szabályozhassa életét és arra vessen, a mi a halál után következik. Filozófiája nem volt spekulatív, hanem gyakorlati; agyából szívébe szállt, innen pedig egész valóját hatotta át. A tudomány szerzette elvont dogmák szíve ügyévé, mindennapi reménykedésekké váltak; pszichológiai észleletekből, logikai osztályozásokból azt olvasta ki, hogyan viselkedjek az ember s miben van boldogsága.

Maga elmesélte áttérését, hogyan lett keresztyénből filozófus: nem nyugodt elmélkedés, hanem véres forradalom útján. Hozzá hasonló kedélyekben, a gyökereiket vesztett dogmákkal a szív legelevenebb, legérzékenyebb részei is kiszakadnak. Az ilyen véleménye érzelm; hitük szenvedély, vallásuk az ő életük; s midőn az okoskodó ész lelkükben utját állja a hitnek, mintha azt parancsolná, hogy tagadják meg atyjukat, szülőföldüket. Még

tizenöt évvel későbbben is sajgott szíve e vihar emlékezetén. Oly erős volt a csapás, hogy még a késő visszahatás is majdnem a költészetig ragadta; elbeszélése drámaivá, majdnem lírai erejű lesz; szigorú, tömör stílusa egyszerre csak szenvedélyes, egymást váltó képekben ömlik szét. Vannak lapjai, melyek BYRON és LAMARTINE főséges panaszait hozzák emlékezetünkbe; hangja oly őszinte, fájdalma oly nagy, a kifejezés oly gazdag, hogy idéznünk kell az egészet:

Eljött a nap, midőn a vallás nyugalmas hajlékában, mely születésem óta magába fogadott s a melynek árnyékában töltém első ifjuságomat, megéreztem a kétség zugó szelét, a mint minden oldalról csapdosta a falakat s megréngeté alapjukig. Kíváncsiságom nem zárkózhatott el ama hatalmas ellenvetések elől, melyeket a két százada támadt skepticizmus szelleme porként hintett el a levegőben, melyet magamba szívtam. Gyermekekorom és költői benyomásai, ifjuságom és vallásos emlékei, a belém oltott hit főséges volta, régisége, tekintélye; emlékezetem, képzeletem, egész lelkem hiába támadtak föl, hiába léptek ki a síkra a hitetlenség mélyen sértő betörése ellen; szívem nem óvhatta elmémet...

Soha sem feledem azt a deczemberi estét, melyen szétoszlott a fátyol, mely hitetlenségemet önmagam előtt eltakarta. Még hallom lépteimet a szűk és üres szobában, hol jóval a lefekvés szokott órája után fel s alá jártam; látom a felhők által félig takart holdat, a mint koronkint a pallóra veté halvány világát. Az éj órái múltak, és észre sem vevém; aggódva követtem gondolatomat, a mint rétegről rétegre szállott le öntudatom mélységébe, és egyenkint szétfosztá az illuziókat, melyek eddig hitetlenségemet előttem elfödék.

Hiába kapaszkodtam hitem végső szálaiba, mint hajótört hajója romjaihoz; s megborzadva az ismeretlen ürességtől, a melybe elvetődtem, hiába fordultam még egyszer gyermekségem, családom, szülőföldem felé; mindenhez, a mi csak szent és kedves volt előttem; gondolatom árja magával sodort ellenállhatatlanul; el kellett hagynom szüleimet, családomat, emlékeimet, mindent, mi hitem tárgya volt; a belső vizsgálat egyre folyt, annál szigorúbban, annál állhatatosabban, minél közelebb jutott céljához s csak akkor állott meg, midőn azt elérte. Ekkor tudtam meg, hogy nincs lelkem lelkében többé semmi, a mi meg ne dőlt volna.

Szörnyű volt a pillanat és midőn reggel felé kimerülten ágyamra vetém magam, mintha éreztem volna, hogy eddigi mosolygó, benyomásokkal gazdag életem kialszik s mögöttem egy másik nyílik meg sötétén, pusztán, hol csak magam leszek, velem egyedül csak az a szörnyű gondolat marad, mely amonnan kiüszött s melyet átkozni szeretnék. — E fölfedezést követő napoknál szomorúbbakat nem értem. Hosszúra nyúlna, ha elmondanám, mily érzelmeiken mentem akkor keresztül. Bár elmém némi büszkeséggel tekintett művére, szívem csak nem bírta tűrni az ilyen állapotot,

melyet az emberi gyöngeség oly kevéssé bir meg: erőszakosan visszazökkent az elveszett partok felé, s régi meggyőződéseinek hamvában még lelt szikrára, melyen koronként újra felgyuladt hite. De csak az elme építheti azt fel, mit az elme leront; a felvillanó fény csakhamar kialudt.

Kialudt örökre. JOUFFROY a filozófia terére lépett s lelke tüzevel, minden erejével rajta is maradt. Az olyanok, kik belső, szemlélkedő életet élnek, nem viselhetik el a skepticzizmust; semmi külső dologba nem kapaszkodhatnak, egyedül meggyőződéseik éltetik: hinniök kell, vagy meghalniok. A mi emberünk mindent kockáztatott, hogy az elveszett igazságot újra föllelhesse; egy filozófia fölépítéséhez fogott, maga egyedül, mester nélkül, vigyázatos módszerrel, kétkedő óvatossággal, ismeretlen, veszélyes talajon, csupa akadályok között, melyeket észre és számba is vett. COUSIN fejtegette előtte az eszmék eredetét és a pszichológia néhány kérdését; ez JOUFFROY-nak elég volt; midőn az iskolát elhagyta «a tudomány vágyától, önbizalmától ösztönözve» magába mélyedt s a könyveket félredobva, pszichológiáját tanítva találta meg. Úgy ragaszkodott belseje könyvéhez, mint a puritán a bibliához. S olvasta azt oly kitartással és beható elmével, a milyen a fölfedezőknél vagy fanatikuskoknak a sajátja. «Néha egész napot, egész éjet tölték elmélkedve szobámban; figyelmem annyira szívósan és kizárólag a belső tényeken pontosult össze, melyekben kérdéseim megoldását keresém, hogy a külső világ érzetét egészen elvesztém; s midőn enni, inni távoztam, úgy tetszett, mintha a valóságok világából az illúziók és árnyak világába lépnék.» Senki sem annyira szenvedélyre hajló, mint a szemlélkedő; Anglia puritánjai mutatják. Hogy a külső világ szórakozásaitól, az érzékek érdekköréből menekülhessünk, hevült, emésztő képzetekre van szükségünk; a legyőzött ellenállás ereje méri a bennük rejlő erőt, melylyel megszállanak; a férfiuból remetét csinálnak; s ha ma valaki akarattal remetének áll be, azt teljes lelkéből akarnia kell. Mint tanító vagy tanszékétől megfosztva, betegen, egészségesen, a Dauphiné hegyei közt vagy a rue du Four-i szobácskájában egyaránt csak kutatásainak élt; sem a vidék, sem a rang, sem az egészség nem jött számba az olyan előtt, kit egyetlen egy s hozzá még megrögzött eszme hajtott és foglalt el; a szintér, a külső díszlet esetleges változásai elvonultak előtte minden benyomás nélkül. Annyira szenvedélyében élt, hogy ezt látta mindenütt és az em-

beriségre is ráparancsolta; neki az ember alapja az erkölcsi igazság megismerése volt. «Az ember tudni akarja azon enigmák megfejtő szavát, melyek azok sírján kelnek, kik nincsenek többé s melyek mégis az élet folyamában oly gyakran visszatérnek a fájdalom, a meg nem érdemlett szenvedés, a betegség óráiban, a természet szemlélete közben vagy sötét, álmatlan éjjelen. Tudni akarja, mert másban nincs számára nyugalom.»

E tudást önmagából merítette. Az eszméikbe zárkozó elmék ép oly érzéketlenek mások véleménye, mint a külső tárgyak iránt; ép úgy kivüle élnek a társadalmi, mint a fizikai világnak; sem az embernek, sem a tárgyaknak nincsen fölöttük hatalma. Magukból merítik gondolataikat s azt, a mik, csak maguknak köszönik; eredetiek, mint a közönséges ember utánzó, természettől; szeretik a függetlenséget, mint a tömeg a tekintélyt, ösztönüknél fogva. Szívesebben s tovább is haladnak magukban, mint másnak karján. «Elvesztettem minden kedvemet másutt keresni s mástól elkölcsönözni azt, mire magam is rátalálhatok s mit magam is megszerezhetek. A könyveknek, felolvasásoknak többé semmit sem köszönhettem. Ha a filozófusokat mégis lapozgattam s a hányszor csak szerét ejthettem, Cousin leckéire eljártam, ezt inkább azért tettem, hogy tudjam, hányadán vagyunk a kérdésekkel, nem pedig, hogy megfejtésüket meghalljam. A mit a filozófiából olvastam és megértettem, a gondolkodásra, kutatásra csak anyagot adott. Sőt meggyőződtem, hogy valójában csak azt értettem meg, a mire már magam is rájöttem; minden hitemet elvesztettem a mástól átvett tudásban s e nézetem ma sem változott. Soha nem tudtam egyebet, mint a mit magamból merítettem s ha a másokéval hasonló vélemény került elmémbe, ennek az az oka, hogy kutatásaim amazokéval megegyező eredményre jutottak.» Kevéssel később, midőn a jegyekről beszélt, előzőinek egyik művét sem akarta felütni, és e különös idegenkedését úgy okolta meg, mint DESCARTES: «Első okunk az, hogy reánk tukmált képzeleteik megzavarnák elménk szabadságát, mely szeret a maga útján járni s megfosztaná a vizsgálódásunkat java érdekétől, mely inkább magában a kutatásban, mint azon eredményben rejlik, mely belőle a tudományra háromolhatik; a második ok az, hogy mások képzeletei, ha ezek tárgyát először mi magunk jól szemügyre nem vettük, inkább zavarnak, mint tájékoztatnak.» Ez a szokás, ez önállósági hajlam az

igazi filozóf bélyege. JOUFFROY, kit tanítványnak neveznek, sokkal eredetibb volt mint mestere. Mint valami színes és kényelmes világító torony, melyet egymásután hatféleképp világítanak meg, hogy messze vesse fényét: COUSIN is, magába fogadva egymás után MAINE DE BIRAN-t, ROYER-COLLARD-ot, PLATO-t, PLOTIN-t, SCHELLING-et, DESCARTES-t, LEIBNITZ-t, ezek kissé megtört, színevesztett sugarait ragyogtatta a filozófiai látó határon. JOUFFROY önmaga éleszté magános mécsét. Nem ment el zúgban fekvő lámpát kölcsönözni a filozófia nekropolisába, hol történetírók, régiségbuvárok mohos csapatjától őrizve, bebalzsamozott rendszerek aluszszák álmukat. Soha be nem lépett e hideg folyosókra, soha nem nyúlt e híres ereklyékhez, és éppen azért érdemel helyet közöttük, mert nem nyúlt hozzájuk.

Az ilyen magánossággal, magába zárkózottsággal együtt jár a szomorúság. Majdnem minden örömünk vagy a hasonlóinkkal való változó érintkezésből, vagy a természet változó szemléletéből fakad. Mulatunk, bibelődünk, elfelejtkezünk, nevetünk: csupa könnyű, muló boldogság, melyet ott kell markolnunk, a hol érzük, a nélkül, hogy nagyon bánnók, nagyon várnók, vagy elmélkednénk fölötte. A gondolkozó ember hitványnak tekinti, s mivel egyéb örömünk nincs, tagadja az örömet. Sőt, mivel a tárgyakat általános szempontból tekinti, százezer nyomorúságot fedez fel ott, hol a közönséges ember semmit sem vesz észre: látja a szörnyű tudatlanságot, a tudás bizonytalanságát, életünk pillanatnyi voltát, haladásunk lassúságát, erőnk erőtlenségét, szenvedélyeink nevetséges oldalát, erényeink színeskedését, történetünk számtalan baját. Nem ok nélkül, szerencsétlenségnek nézi az életet, s ha nem esik SWIFT harapós embergyűlöletébe, egyedüli menedéke CANDIDE fájdalmas vígsága, vagy SPINOZA matematikus hideg nyugalma: hasztalan búvóhely, ép oly marónak érzi ott is a sebet. JOUFFROY azt hitte, talált egy más menedéket; ott rekedt, megsebesülten s talán még nagyobb sebbel, mint mások. A hitehagyás, ha későn esik meg, örökre betegen hagyja a lelket; húsz éves korunkban már vénnek vagyunk arra, hogy filozófusokká váljunk; a ki hitét hagyja, korán tegye; későbbben ki nem szakíthatni gyökerét a nélkül, hogy meg ne rendüljön belé talaja is. S e megrázkódás JOUFFROY-ban tartós vala. Fájt neki, mint HAMLET-nek, hogy első és kedves illúziói oly gyorsan, egész tövig fonnyadtak. A forradalom,

melyen átment, oly erősen visszhangzott benne, hogy annak nyomán magyarázta a jelent, jósolta meg a jövőt. Véleménye szerint a mostani kormányok bizonytalansága, a modern népek nyugtalansága, a társadalmi kötelékek lazulása, a politikai gépezet törékenysége a keresztyénség romlásában és új vallás után való vágyban leli magyarázatát. Más helyütt ismét, midőn a különböző költői fajokat veti egybe, csak egyet talál e névre méltót, a lirai költészetet, mert egyedül ez fejezi ki a lélek nagy és bensőséges fájdalmait. Egyik bírálója megjegyzé, hogy a *melankolikus* szó akaratlanul is folyton tollába fut. Eszthetikai felolvasásait is hasonló érzelmi vallomással fejezte be: «Hegy tetején álló fa láttára, melyet a szél csapkod, nem maradhatunk érzéketlenek; emlékezünk az emberre, sorsa fájdalmára, szomorú képzetek egész csoportjára.» Igen, JOUFFROY, talán! De hányan vannak, kik semmit sem gondolnak mellette, s hány művész csak képre lát tárgyat benne! Maradó szomorúságtól űzve, azt még a jutalomdíjak kiosztásakor sem palástolhatta. A hely, a körülmény köznapi, hivatalos üres szót kívánt volna tőle; ő szenvedélyes, őszinte hangon beszélt. A szülők, az állam képviselői előtt költők nyelvéen merte mondani: «Az élet csúcsa eltakarja Önök előtt annak lehajlását; a két meredek közül csak az egyiket, csak azt ösmerik, a melyiken fölfelé haladnak. Mosolyó, szép, balzsamos, mint a tavasz. Önök még nem szemlélhetik, mint mi, a másikat, melynek szomorú vidékét halványuló nap világítja, jeges folyó határolja. Azért redős a mi homlokunk, mert ezt látjuk.» JOUFFROY e másik meredeket nem haladta végig. Nemsokára már csak hébe-korba lehetett hallani. Tartott egy-egy felolvasást s megint abban hagyta. Testi sorvadása is segíté a másikat. Meghalt negyvenhat éves korában.

II.

Ily jellemmel ily körülmények közt haladt elméje, határozottak meg képzei. Elhagyva a vallást, mert bizonyítéka nincs, a filozófiában mindenekelőtt a bizonyosságot kereste. Ennek biztosítására találta fel módszerét, melyhez aztán szokott szenvedéllyel kitartón ragaszkodott.

Ha valaminek vizsgálatához fogott, először is osztályozta

kutatásait. Figyelt rá, hogy függ össze egyik kérdés a másikkal; melyik előzi meg, melyik követi a másikat. A rendezés után alsóbb osztályozásokhoz fogott; kivonta a belőlök támadó kérdéseket, összefoglalta a reájuk eső feleleteket, e feleletek következményeit. Ily módon igazi haditerv rajzát készíté meg, melynek bonyolult részleteiből hallgatóinak semmit sem engedett el. Mindaddig kézen fogta őket, míg ez útvesztő felől eleve is nem tájékoztatta, el nem látta osztályozásokkal, meghatározásokkal, magyarázatokkal; míg képessé nem tette őket arra, hogy vezetőjüket vezessék; míg bizalmatlansággal el nem töltötte önmaguk, reménynyel az igazság, bizalommal a módszer iránt. Csak ekkor indult neki, az útban nem csekélyebb vigyázattal, mint a készülődések alatt. Okoskodásait öröm megvigyázni; hálójuk oly szilárd, oly jól megfont, oly egyenletes, hogy a könnyen sikló igazságnak sehol sincs kibuvója. Eljárása egyenlően gondos, ha tévedésbe esett, mintha fején találta a szeget; ha csalódik, nem érheti gáncs; egész erejét használta akkor is; csak a körülményekben, vagy valamely legyőzhetetlen filozófiai illuziójában rejlik a tévedés oka. Nem ösmerek vonzóbb olvasmányt «Természetjogánál» (Cours de droit naturel). Különösen kitűnő, midőn czáfol; lehetetlenség jobban birni tárgyát, mélyebben behatni a rendszerek erejébe, gyöngéjébe, élesebben, határozottabban rámutatni a szofizmak eredetére, biztosabban kifejezni és helyreigazítani az elhajlásokat, melyek által a helyes doktrína a jó útból kizökken s a tévedésbe vész. Emelkedik bátorságunk s tiszteljük az emberi elmét, midőn látjuk, hogy győzelemről győzelemre halad, útjában biztos, oly nagy akadályok elhárítására képes, és annyi finomsággal, egyenességgel, szilárdsággal, figyelemmel bír. Az ilyenféle könyvek becsületet szereznek az embernek; és ha e «természetjog» exakt stilusban volna írva, olvashatnók PASCAL «Provinciales»-jai mellett.

Ha szeretjük az igazságot s azt be is tudjuk bizonyítani, megjön ahhoz is bátorságunk, hogy őszinték legyünk. De vannak filozófusok, kik azt hiszik, hogy csorba esik hírükön, ha megvallanák, hogy tudományuknak homályos része, szemkörüknek határa van; pirulnának valami fölött kétségben maradni vagy valamely ellenvetés elől meghátrálni; szeretik a megbámultatást s élvezik oly mohón, mint a kaczer hölgyek; s valamint ezek hamis fogat vásárolnak a valódi helyét pótlani, amazok magyarázatot *szinlel-*

nek ott is, hol belátásuk elfogyott. JOUFFROY körül ugyancsak öldösték a skepticizmust; a szörnynek egy darabkája sem maradt épen; JOUFFROY ellenben hivatalos filozófus létére is ki merte mondani, hogy a szörny feje sérthetetlen, csapásaink nem hatnak rajta keresztül. «Meg nem bírom fogni, hogy derekán fogva meg a skepticizmust, valaki azt mutathassa ki, hogy az ember elméje a tárgyakat valójában olyanoknak látja, a minők. Nem veszik-é észre, hogy ez ugyanannyi mint az emberi elmét az ember elméjével igazolni? ez pedig lehetetlen volt, most is az, s marad is annak. A skepticizmust győzhetetlennek tartom; utolsó szava az észnek önmagáról.» — Barátai mesélték nekem, hogy egy izben a lélek szellemiségét akarva bizonyítani, három hónapot akaratlanul is azzal töltött, hogy leírja az idegeket, az agyat, az agysérülések, agyrázkódások erkölcsi hatását, azután szétbontsa az elme működését, majd meg a kétrendbeli tényeket összehasonlítsa. Végül, midőn a következményeket kellett volna megvonni, kijelentette, hogy a tudomány még nem haladt eléggé előre s nem lehet semmi határozottat mondani. Mások is kételkedtek kezdetben; de magas állásukban a kételkedéssel felhagytak és himzett hivatalos öltönyüket felöltve, hinni is megtanultak. JOUFFROY sokkal férfiasabban járt el. Talán nagyon is büszke szerénységgel kijelentette, hogy nem erti SPINOZA elméletét a szabadságról és figyelmes tanulmányozás után sem tudja megmagyarázni, hogyan függ össze metafizikája az erkölcestanával. Sokan, kik SPINOZA etikáját czáfolták, helyesebben JOUFFROY példáját követhették volna. A némethez fordulásban, a SCHELLING-től vett kölcsönzésekben az abszolútum, a személyiség nélküli ész, az ontologia gyártásában nem sokat bízott. Kedves skótjaira, különösen önmagára támaszkodva, akarta lerakni a tudomány alapját és nem törődött versenyző társával, ki a trónusba helyezkedve felhőket gyűjtött és sugarakat fogdosott.

De azért csalódott és pedig nem egyszer. Az ember, akár-mint erőlködik, csak bizonyos tért futhat meg; ha a körülmények a pálya kezdetére helyezték, csak az első határákig jut el; célhoz csak akkor ér, ha maguk a körülmények már az út közepére szálították. JOUFFROY húsz éves korában még keresztyén volt; minden erejét megfeszítette, hogy megalapítsa azt a rendszert, melyet elménk akkor alkot meg, ha a keresztyénségtől elfordul: a «Vicaire

savoyard» rendszerét. Húsz ember közül, kik gondolkoznak, tizenkilencz ebbe a filozófiába akad belé, ha gyermekkori vallásától elpártol; ez a filozófia pedig nem más, mint mérsékelt, elsekélyesedő keresztyénség s ép azért vált JOUFFROY-nak is a rendszerévé. Hiába türtőztette szívét, erővel is arra vonatott; és ha hitét bizonyítékokkal s módszerével meg is okolta, maga ez a hite mégis csak emlékeiből és vágyaiból támadt. Ma e forrás nincs többé elfödve; mutatkozik azon kérdések megválasztásában, kijelölésében, melyekkel pályáját megkezdte s melyeket lelke egész hevével vitatott; a mód pedig, a mint e kérdéseket fölvetette, azt mutatja, hogy elméjében már eleve meg is voltak oldva.

Önkéntelen is úgy tett, mint DESCARTES; lábait a módszer, filozófiai szabályok béklyóiba verte, de szemével mindig a kitűzött czélt kereste, egyenest feléje tartott. Valójában, mi még a közepkorban vagyunk; utánozzuk sz. Anzelmust, nem oly félenken, nagyobb önállósággal, de mi is csak már eleve elfogadott dogmát bizonyítunk. A «Meditációk», a «Vicaire savoyard», a modern theodiczeák csak a canterburyi érsek Monologiumát, Proslogiumát írják át más század számára, más stílusban. A filozófia még ma is a vallás gyermeke, kissé nevetlen gyermeke ugyan, de ha néha meg is veri szülőjét, végül mégis szolgálja.

A körülmények akadályán kívül JOUFFROY-ban más hiány is volt. Mélyre ható, éles és józan elméje mellett sem értett az elemzéshez. Mint MAINE DE BIRAN, COUSIN, a század minden filozófusa, ő is az elvont, elmosódó általánosságokba kapaszkodó stílust szerette. Nem kedvelte a részleteket, felvilágosító példákat, a kicsinyke tényeket, világos, határozott eseteket. Ha elméletben tudta is, hogy belőlük vonjuk ki általános képzeiteinket, a gyakorlatban erről mindig megfeledkezett. A metafizika nagy szavait soha sem vezette vissza egyszerű, mindennapi példákra, melyek azokat megvilágosítják s igaz- vagy hamis-voltuk felől az elmét tájékoztatják. Lehet, hogy már hivatalból ellenszenve volt ez iránt. Az örökös oktatás bizonyos ünnepiességet szerez az embernek s nincsen ünnepiesebb, mint az elvont kifejezések. JOUFFROY stílusában sok súly volt; csupa méltóságból végtére egyhangúvá lett. Ez elvont és pompázó modor mellett nem találhatta meg az exakt kifejezést. Szabatosan gondolkodott, de gondolatát nem tudta szabatosan kifejezni. «Mindig szenvedek — úgy mond — valahányszor csak

szavakba kell foglalnom a belső tüneményeket; a nyelvbeli kifejezések kepzeteket támasztanak elménkben, melyek oly kevésbé hasonlítanak a tudatunkban érzett tüneményekhez, hogy az ilyféle leírások mindig szálnalmat ébresztenek azokban, kiktől származnak.» A nagy regényíróknál is bukkanunk oly nehéz leírásokra, mint a pszichológusoknál, de azok mégis világosak, mert csupa apró tényekből vannak megszerkesztve. De hogyan észlelhetjük a következőkben az egymásba öltött barbarizmusok kérge mögött az élő lényt és cselekményeit?» A közt, a mik vagyunk és a közt, a mi bennünk történik, az a viszony létezik, hogy az, a mi bennünk történik, fönn nem állhat, csak általunk; ellenben mi nélküle is létezhetünk. Ezen ellentétes tulajdonságokról ösmerjük fel belső világunk változó elemében a tüneményiség bélyegét, a változhatatlan elemben pedig a valóságét.» GORGIBUS azt mondaná, hogy ez emelkedett stílus. De mit szólna még a következőről: «Ha érzékiségünknek meg volna ugyanaz a hatalma, mint milyen nagy a vágya, egyszerűen egyikét a másika által elégíthetné ki. De bennünk a teljesedés nem az érzékiség körébe esik; ez az akarat kezében van.» Ilyen nagy hang, ennyi pszichológiai apparatus szükséges tehát egy oly egyszerű dolog kifejezésére, hogy ha cselekszünk, nem elég vágyakoznunk, hanem akarnunk is kell? A *személyes hatalomról* szóló híres részlet egyetlen egy ténnyt nem zár magába; általános elmélkedések, szóképek, absztrakciók szövevénye, melyek addig nyüzsögnek, míg végre személyekké, élő lényekké válnak. Találunk benne tehetségeket, képességeket, tulajdonságot, kormányzó hatalmat, végrehajtó hatalmakat, érzékiséget, mozzató cselekvőiséget, csak megfigyelt, vagy megfigyelhető tényeket nem. Olvashatjuk benne egy rosszúl meghatározott körülmény történetét, melyet költői kép jelöl s önuralomnak, önmegbírásnak neveznek, de egyebet nem. S csoda-é, ha maga az írója nem ösmerte föl a belső világot ama képben, melyet róla rajzolt, midőn újra elolvasta a következő mondatot:

«Tehetségeink egészen természetünk rugóinak, vagy ösztöneinek behatása alatt állanak; ezek kívánnak meg bizonyos tárgyakat, törnek bizonyos czélok felé, hajtják tehetségeinket nekik tetsző irányban, ha csak mi magunk közbe nem lépünk, hogy ezen az irányon változtassunk, javítsunk.» Mit értünk azon tehetségek alatt, melyek akarnak? Mit a tehetség alatt, melyet ösztön hajt?

S milyen dolog az a *mi magunk*, mely közbe lép s különbözik tehetségeinktől, ösztöneinktől? De hogyan fessük a belső világot, mely tényekből áll, ha e tényeket nem is jelezzük? Hogyan ösmerjük fel azt ezen általános kifejezésekből, melyeket nagy nehezen vontunk ki a tényekből számtalan közvetítő útján? Ki tudná egy szempillantással végig futni azon műveletek egész sorát, melyek útján keletkeztek? Különösen akkor, midőn a láncz annyi szeme eltört, s annyi nyelvhibára, annyi homályos, oda nem illő kifejezésre bukkanunk? Kérjünk csak meg egy nyelvészt, vizsgálja meg e kifejezéseket: az emberi természet erkölcsi tényei, érzéki képesség, személyiség, mely többé nem uralkodik, hatalom, mely megőrzi tette erejét, csupa monstrumra fog akadni. Betűszerint véve, ellenmondások, értelmetlenségek tömkelege, abszurdum. E hibák JOUFFROY elméjének egy sajátságát is feltüntetik s teljessé teszik az író arczképét. Nem tartozott azok közé, kik egyenest a cél felé tartanak, nem volt hajthatatlan, geometriai elme, mely egy csapásra megtalálja a legjobb kifejezést, az egyetlen formulát. Útjában néha megállt, különböző irányokban szétnézett, hússzor is maga köré tekintett és zig-zugos vonalban haladt. Folyton különböztetett, osztályozott, magyarázott, figyelmeztetett, csupa óvatosság volt. Természetjoga harmadfél kötet czáfolatot, bevezetést tartalmaz. Eszthetikája, mielőtt a szép fogalmát adja, egy félkötetten át beszél a nem igazi szépről s nem hagyja ki annak egy formáját sem. Emlékirata a filozófia szervezéséről, előszava REID műveihez, irata a fiziológia és pszichológia különbségéről mellékleteikkel, függelékeikkel végtelenségig nyujtanak oly gondolatokat, melyeknek ötven lap bőven elég. Annyit beszél, hogy soha sem kívánjuk másodszor olvasni. Nagyon tömött elme, és számtalan ágat hajt, de ép ezért se nem elég magas, se nem elég egyenes növéstű.

Azért a mesterek közé tartozik; s tekintve okoskodása és nyomozásai erejét, képzeleti terjedelmét, eszmemenetét, merész és okos törekvéseit s különösen nézetei eredetiségét, a mesterek között sem az utolsó helyet foglalja el. Újat alkotott s már ez is elég. A többi tudományokban a tudós elődei munkáját folytatja, a filozófiában mindent maga teremtet.

Akár győz, akár bukik, a tudományt egész teljében fölrázza s gyakran nagyobb zsenivel bír, mint a legügyesebb, legszerencsés-

sebb természettudós. Hogy JOUFFROY képeit használjam: a század elméi úgy különböznek egymástól, mint az erdő fái. Egy részüket, ott a halom tetején, már a talaj emeli magasra; télen, ezek elszáradt hulladéka ad meleget a lakóknak; nyáron pedig madárral van lombjuk tele; egyedül ezeket a fákat pillanthatni meg megszűröl; egyedül ezek élnek, hasznosak. S most szálljunk le a mély völgyekbe, sötét, hosszan futó szakadásokba, hol a vizek lerakódó iszapja őserdőket táplál: a pompás tölgyek sugáregyenest nyúlnak égnek és szürke, mohos törzsük mintha a föld gyomráig érne, hová óriás keze sülyeszté. Csendben haladunk sárgúlt levelek avarján: a talaj különben csupasz, alig pillanthatunk meg itt-ott satnya euphorbiát vagy valami kúszó tövist. Az óriási bükkfák ágai lépcsőzetesen nyúlnak lefelé; fénylő leveleikre a nap sugarakból fényes köntöst von, s az elterülő moh felett ott himbálódzik elnyúló, változó formákban a magasban rezgő lombozat árnyéka. Lépünk közelebb: a talaj ezen urai mind sebesültek; gyökerükön rágódik a veszedelem s a víz kérgükön átszívárog. Emez haldoklik, az már meghal. Használatlanok, s elkárhozottan, ösmeretlenül tenyésznek a szorulatban, mélyen a dombok vidám növényzete alatt. De azért magára egy egész világot alkotnak ők is, s ha karjainkkal közülök akár a legbetegebbet is átfogjuk, úgy találjuk, hogy velük hasonlítva virágzó versenytársaik törpék.

X FEJEZET.

JOUFFROY, MINT PSZIKHOLÓGUS.

I.

JOUFFROY azt mondja valahol, mit különben mindenütt bizonyít, hogy «elég kifejlett mértékben bírt pszichológiai érzéssel és nagy hajlama volt a belső tények tudományára». Szemlélekedő, folyton magára eszmélő emberben mi sem természetesebb. Mert mindig magába mélyed: lelkének tüneményei lesznek azon események, melyek őt érdeklik; gondolkodásának változásai azon forradalmak, melyek megrendítik s szenvedélyeinek visszacsapódása az a mekhanizmus, melyben örömét leli. Hogy a lélek filozófiája olyan régi Angliában s hogy ott az irodalom is a szív történetét tévé tárgyává: ennek okát a nemzet eszmélkedő, magára vonuló jellemében fogjuk megtalálni.

JOUFFROY-t más erő hajtá ez útra. Mint szigorú logikus s mert a kételkedésből kijárót keresett a tudományok kölcsönös függőségét kutatva, szükségképen azon eredményre jutott, hogy mindegyiknek középpontja a pszichológia; ha tehát a szépet, jót, igazat akarjuk meghatározni, vagy tájékozódni az ember eredete, jövője és multja, céljai s reményei felől: magát az embert kell először megfigyelnünk, ösmernünk. Az egész filozófiát ily módon a pszichológiára vezette vissza. S midőn egyszer e körbe zárkozott, többé belőle kilépni nem akart. Egészen COUSIN-ra hagyta a metafizikában való hajózást, nem elmélkedett a mindenség természete, a teremtés és isten valója fölött; tagadta, hogy a filozófia egyetemes tudomány, melynek feladata a világ rendszerét kutatni. COUSIN, ez időtájt, a filozófiát a németek módjára értette, építésznek nézte, kinél

a többi tudományok kőműves-munkát végeznek. A filozófia emeli az épületet, a többi tudomány faragja köveit. JOUFFROY a filozófiát mindig az angolok módjára értette, mint különös tudományt rajzolta, ellentétben a fizikaiakkal; tárgya nem a mindenség, csak annak egy töredéke; a szellemi, erkölcsi tüneményekre szorítkozik, mint a fizikai tudományok az érzékünk alá eső, anyagi tüneményekre.

JOUFFROY jelleme, mely a pszichológiába terelte s oda zárta, továbbra is segítségére volt. A jó és rossz, az igaz és hamis, a fölfedezések és tévedések, nála ugyanazon egy forrásból fakadnak; az emberben, kit rajzoltunk, már észlelni lehet a filozófust, kit mostan rajzolunk.

Először is azon volt, hogy «szervezze» a pszichológiát. Lelkesedve a módszerért, mert lelkesedett az igazságért, legjobb iratainak legjobb részeit arra használta, hogy megjelölje tudománya előzményeit, meghatározza tárgyát, adja felosztását, kifejtse következményeit, felösmérje eljárási módját, mérlegelje bizonyosságát. Mindig a küszöbön maradt s nem akart belépni. Elszenvedte a sietős emberek szemrehányásait, hogy «soha a módszertani kérdésektől meg nem válik s magához a tudományhoz soha el nem jut». Nem nagyon törődött velük, azt hitte, kétezer éves vitatkozások után e lassúság az egyetlen mód arra, hogy valami biztos igazságot állapíthassunk meg. «Még az sem volna sok, ha e munka több filozófus egész életét emésztene is fel; nem volna szabad sajnálnunk, ha czélt érnenk vele». Mert nézete szerint ezentúl minden reményünk a pszichológia fejlődésén alapúl. Szerinte REID és STEWART voltak az elsők, kik önálló, magában is fontos és tanulmányozásra méltó tudományyá tették, nem csak azon fölfedezések végett, melyeknek útját egyengeti, hanem azon igazságok végett is, melyeket magában foglal. Azelőtt csak mellékesen foglalkoztak vele, körülményadtával, érdekből, idegen tárgy szempontjából, ha valamely logikai vagy metafizikai véleményhez kerestek bizonyítékot, amúgy félvállról, fölfedezéseket nem téve, előkészület, kellő figyelem és haszon nélkül. Rosszúl bántak vele, mintha a tudományok szolgája volna. De a skótok idejétől a pszichológusok, mert nem foglalták el elméjüket már eleve eldöntött kérdések, a tényeket nem nyirbálták, nem hamisították meg, hanem teljes és részletes leírásukat adták. Újra lehetett tehát a kutatásokban s

X FEJEZET.

JOUFFROY, MINT PSZIKHOLÓGUS.

I.

JOUFFROY azt mondja valahol, mit különben mindenütt bebizonyít, hogy «elég kifejlett mértékben bírt pszichológiai érzéssel és nagy hajlama volt a belső tények tudományára». Szemlélkedő, folyton magára eszmélő emberben mi sem természetesebb. Mert mindig magába mélyed: lelkének tüneményei lesznek azon események, melyek őt érdeklik; gondolkodásának változásai azon forradalmak, melyek megrendítik s szenvedélyeinek visszaesapódása az a mekhanizmus, melyben örömet leli. Hogy a lélek filozófiája olyan régi Angliában s hogy ott az irodalom is a szív történetét tévé tárgyává: ennek okát a nemzet eszmélkedő, magára vonuló jellemében fogjuk megtalálni.

JOUFFROY-t más erő hajtá ez útra. Mint szigorú logikus s mert a kételkedésből kijárót keresett a tudományok kölcsönös függőségét kutatva, szükségképen azon eredményre jutott, hogy mindegyiknek középpontja a pszichológia; ha tehát a szépet, jót, igazat akarjuk meghatározni, vagy tájékozódni az ember eredete, jövője és multja, céljai s reményei felől: magát az embert kell először megfigyelnünk, ösmernünk. Az egész filozófiát ily módon a pszichológiára vezette vissza. S midőn egyszer e körbe zárkozott, többé belőle kilépni nem akart. Egészen COUSIN-ra hagyta a metafizikában való hajózást, nem elmélkedett a mindenség természete, a teremtés és isten valója fölött; tagadta, hogy a filozófia egyetemes tudomány, melynek feladata a világ rendszerét kutatni. COUSIN, ez időtájt, a filozófiát a németek módjára értette, építésznek nézte, kinél

a többi tudományok kőműves-munkát végeznek. A filozófia emeli az épületet, a többi tudomány faragja köveit. JOUFFROY a filozófiát mindig az angolok módjára értette, mint különös tudományt rajzolta, ellentétben a fizikaiakkal; tárgya nem a mindenség, csak annak egy töredéke; a szellemi, erkölcsi tüneményekre szorítkozik, mint a fizikai tudományok az érzékünk alá eső, anyagi tüneményekre.

JOUFFROY jelleme, mely a pszichológiába terelte s oda zárta, továbbra is segítségére volt. A jó és rossz, az igaz és hamis, a fölfedezések és tévedések, nála ugyanazon egy forrásból fakadnak; az emberben, kit rajzoltunk, már észlelni lehet a filozófust, kit mostan rajzoltunk.

Először is azon volt, hogy «szervezze» a pszichológiát. Lelkesedve a módszerért, mert lelkesedett az igazságért, legjobb iratainak legjobb részeit arra használta, hogy megjelölje tudománya előzményeit, meghatározza tárgyát, adja felosztását, kifejtse következményeit, felösmérje eljárási módját, mérlegelje bizonyosságát. Mindig a küszöbön maradt s nem akart belépni. Elszenvedte a sietős emberek szemrehányásait, hogy «soha a módszertani kérdésektől meg nem válik s magához a tudományhoz soha el nem jut». Nem nagyon törődött velük, azt hitte, kétezer éves vitatkozások után e lassúság az egyetlen mód arra, hogy valami biztos igazságot állapíthassunk meg. «Még az sem volna sok, ha e munka több filozófus egész életét emésztené is fel; nem volna szabad sajnálnunk, ha czélt érnenk vele». Mert nézete szerint ezentúl minden reményünk a pszichológia fejlődésén alapúl. Szerinte REID és STEWART voltak az elsők, kik önálló, magában is fontos és tanulmányozásra méltó tudományyá tették, nem csak azon fölfedezések végett, melyeknek útját egyengeti, hanem azon igazságok végett is, melyeket magában foglal. Azelőtt csak mellékesen foglalkoztak vele, körülményadtával, érdekből, idegen tárgy szempontjából, ha valamely logikai vagy metafizikai véleményhez kerestek bizonyítékot, amúgy félvállról, fölfedezéseket nem téve, előkészület, kellő figyelem és haszon nélkül. Rosszúl bántak vele, mintha a tudományok szolgája volna. De a skótok idejétől a pszichológusok, mert nem foglalták el elméjüket már eleve eldöntött kérdések, a tényeket nem nyirbálták, nem hamisították meg, hanem teljes és részletes leírásukat adták. Újra lehetett tehát a kutatásokban s

tapasztalatokban bízni. A skótok megtalálták a baj okát s az orvoslás módját is.

Miután JOUFFROY a pszichológia hasznát kimutatta, be akarta bizonyítani annak *lehetőségét* is; s e bizonyítást oly bő magyarázattal, oly szigorú okoskodással, oly szenvedélyes hévvel, a meggyőződés oly erejével végezte, hogy megghiúsított minden ellenállást s minden nehézségen győzedelmeskedni látszott. Világossá tette mindenki előtt, hogy van tudatunk benyomásainkról, képzeleteinkről, örömeinkről, fájdalmainkról, vágyainkról, elhatározásainkról; hogy ez a tudat folytonos s minden emberrel közös, hogy sem a szemnek, sem a fülnek, sem a kéznek vagy egyéb érzéknek nincsen benne része; de hogy azért kétségbe nem vonható, mert baraczkot éve, nem vagyunk biztosabbak a baraczk jelenlétéről, mint élvezetünkről. Vannak tehát belső, nem érzékelhető tények, mely ép oly valóságosak, mint a külsők és érzékelhetők. Van tehát tudatunknak egy belső tapasztalása, mely ép oly igazmondó, mint az érzékek külső tapasztalása. A lélek tudományának tehát ép úgy megvan tárgya és megvan műszere, mint a testek tudományának.

E műszert, melylyel a köznép oly ügyetlenül bán el, a szakképzett ember ügyesen használhatja. A belső megfigyelés, mint a külső tapasztalás kezdetben csak tömegekre terjed, csak későn s fáradtsággal jut a részletekig. A közönséges ember lilomot nézve, nem lát rajta egyebet nagy fehér virágnál, melynek széthajló kelyhében sárgás szálak emelkednek; a botanikus azonban megkülönbözteti a növény pártáját, hat szirmát, a petét, a szárat, a bibét, a hímszálakat, a portokot, a hímsejteket s e részek különböző változásait és egymásra való vonatkozását keletkezésüktől elhalásukig.

Ha közönséges ember szép tárgyat lát, csak azt fogja észrevenni, hogy gyönyörűsége telik benne; a pszichológus ki fogja fejteni, hogy a gyönyör nem érdekből, de rokonérzésből származik; hogy oka valami láthatatlan erő képzetében rejlik s hogy e láthatatlan erőben mi magunkra ösmerünk; hogy a szép tárgy anyaga csak a kifejezés eszköze; és hogy gyönyörünk nagysága függ a tárgy újságától, vagy régiségétől, vagy pedig a hozzáfűződő képzetek sorától. Belsőnk megfigyelése tehát, ha tökéletesedik, a külsőhöz hasonlóan több tárgyat fog megkülönböztetni ott, hol előbb csak egyet látott, s a határozatlan képzeteket határozottakká, a nem teljes fogalmakat teljessékké, a téveseket helyesékké fogja

változtatni. A lélek tudománya tehát, mint a testeké, fejlődésre képes.

S a mint az anyag törvényeit megállapíthatjuk, megállapíthatjuk a lélekét is. Valamint a fizikai tudományok gyermekkorában néhány szabályszerű fizikai tüneményt ösmertek, úgy fedeztünk fel most a szellemi tudományok gyermekkorában szabályszerűségeket a szellemi tüneményekben. Akkorában tudták, hogy a meleg olvasztja az ólmot, hogy szabadon hagyott kő a föld felé esik; mi tudjuk ma, hogy minden elhatározást indító ok képzele előz meg, hogy az emlékezést valami vele kapcsolatos képzet előzi meg s kelti fel s hogy figyelem útján az emlékezés még világosabb, még biztosabb lesz. A belső eseményeknek is megvannak ily módon törvényeik, mint a külsőknek s a mint a fejlődő tapasztalás a fizikai világban új törvényeket fődözött fel, azt fogja tenni az erkölcsi világban is.

Végül bizonyos dolog, hogy e tapasztalásokat, törvényeket felfoghatjuk, igazolhatjuk, elfogadhatjuk; hiszen az emberek különben is mindenkor megértik egymást, valahányszor reményeikről, aggodalmaikról, benyomásaikról, képzeleikről, mindmegannyi belső, láthatatlan dologról van szó közöttük. Sőt megértjük és igazoljuk ama kicsiny részletekbe terjeszkedő leírásokat is, melyeket nagy íróknál találunk különös, fölötte bonyolódott érzelmekről. Ennélfogva a tények bélyegét és körülményeit leírva, a vizsgálódók ép úgy megérthetik, oktathatják, ellenőrizhetik egymást a pszichológiában, mint a khemiában.

A pszichológia tehát hasznos tudomány. Van valódi tárgya; jól mutató műszere; fejlődésre képes, törvényeket fedezhet fel s a fölfedezéseket közölheti, ellenőrizheti. Ezen igazságokat JOUFFROY éles világításba helyezé. Ezek bizonyítják, hogy a pszichológia tudomány lehet.

De nem elég megnyitni az ajtót; át is kell a küszöböt lépni s tovább haladni. JOUFFROY megtette ezt is; hallgatói még most is bámulattal beszélnek elemzéseiről. Kár, hogy csak szétszórt töredékeik maradtak reánk; az előzmények *«természetjogához»*, egy felolvasása a rokonérzésről, s mindenekelőtt *esztetikai előadásai*. — Ez utóbbiak, melyeket szabatos elme¹ jegyzett fel röptében és

¹ DELORME.

szerkesztett is meg, jóval felülmúlják a többit. JOUFFROY hosszadalmasságai, abstrakciói nincsenek meg bennük. Az irat stílusa igazán tudományos, akár egy fiziológiai értekezése: semmi ünnepélyessége, semmi sallangja nincs. Ezt némi részben a helynek és hallgatóságnak is köszönhetni: JOUFFROY szobában beszélt, húsz ember, majdnem csupa szellemes egyén előtt. A szellemes ember a díszítést megveti; nem a nyomtatni való körmondakat, hanem azt szereti, ha a beszélő szabatos kifejezésű, ha vannak gondolatai és észreveszi a jellemző tényeket s nem képzeleli magát a Sorbonne-ban ifjú entuziasták vagy gyerekes vének között. Említett művében a leírások valóban meglepően szabatosak. JOUFFROY az érdek nélkül keletkező gyönyörök minden fajtát megkülönbözteti; felosztja azokat, a mint «a képzetek társulásából, a tárgy újságából, megszokásból, a kifejezés hatalmából, az eszmény, a láthatatlan képzetéből», a változatosnak egységbe foglalásából a rend vagy egymáshoz illőség (convenance) vonatkozásából, a rokonérzésből fakadnak; kimutja azonkívül e gyönyörök szabályait, függőségeit, változatait, hasonlatosságait, különbözőségeit oly bőven, oly részletesen, világosan s annyi gondnal, a mint azt még más könyvben nem találtam. Ehhez mérve a skót vagy franczia iratok «a szépről» hitványoknak látszanak. Hogy mindent megmondjunk, JOUFFROY műve az egyetlen, melyet HEGEL «Aesthetikája» után is olvasni lehet. JOUFFROY sehol sem tűntette fel jobban sajátos tehetségét, számtalan képzeleti ágas-bogas virágzását, melyek remegve nyílnak meg, de a legkisebb viharra összehúzódnak, lecsukódnak. Sehol oly közel nem ért az igazsághoz. Egészen elérné, csak rossz metafizikáját kellene elnyomnunk, formuláit átváltoztatnunk és elemzés útján újra megalkotnunk. Egyebet sem kellene tennünk, mint a jelzés módját megváltoztatni. Ekkor azután könnyen egybeforraszthatnók az ő eszméit a HEGEL-éivel s kitűnnék, hogy a tudomány két végső pontján érzéseink anatómikus leírása s a világ metafizikai megszerkesztése megegyezik abban, hogy mindkettőnél a szép *látzatos vagy reális fejlődésnek* felel meg, melynek színhelye belsők, észlelője elménk.

II.

Hogyan eshetett meg mégis, hogy halála után a pszichológiája is meghalt, sőt már életében is inkább csak tengődött, félrebeszért? JOUFFROY, — iskolája hibáját öröklé. Szabatosság hiányában, nem tudta jól meghatározni a tényeket. Előadásai, gyorsírói jegyzetek után sokkal világosabbak, mint írott művei. Más szerkesztette felolvasásai világosabbak, mint azok, melyeket ő maga adott ki. Úgy vagyunk vele, mint azzal a fiziológussal, ki a gyomrot leírva, az emésztő képesség, a mozgató, elválasztó, innerváló erők különböző állapotainak leírásával mulatja magát és elhallgatja, hogy a gyomor duda-alakú zacskó, melynek falzatát négy réteg alkotja meg, mely azonkívül háromféle mirigygyel, egy gomornyítóval s gyomorsukóval bír s melyet a tüdő- és gyomoridegnek és a zsigerfonatnak elágazásai mozgatnak.

Látni fogjuk, hogy JOUFFROY igen gyakran semmi hasznosat nem mond; nagy erővel öleli át az üreset, s a hiába sajtolt gözből alig verődik le kezére egy cseppecske rossz víz.

Például veszem híres sorait, melyekben a kellemes és kellemetlen benyomásokat elemzi. Az egész egy csomó német metafora és absztrakció.

«Érzékiségünk, ha valami kellemesen hatja meg, mintegy fölfakad a benyomás alatt; kitágul, szélesre terjed, hogy könnyebben, teljesebben felszívhassa a jótevő benyomást, melyet érez. Ez kifejlésének első foka. Érzékiségünk ezen első mozdulata azonban még határozottabbá válik; irányt kap. Az érzékiség kilépve magából azon ok felé terjeszkedik, mely kellemesen meghatotta; ez a második fok. E terjeszkedő mozdulatot korábban későbbben egy harmadik követi, mintegy a másodiknak folytatásául és bevégzésére; nemcsak feléje terjeszkedik a tárgynak az érzékiség, hanem a tárgyat magához vonni is, ha lehet, magával azonosítani akarja. Az előbbi mozdulat pusztán terjeszkedő volt, ez vonzó is; az első útján érzékiségünk a kellemes tárgy felé indult; a második által is oda indul, de azért, hogy magához vonzza, magához elhúzza: ez kifejlődésének harmadik és végső foka.

A kellemetlen hatásoknak kitett érzékiségünk egészen ellenkező természetű mozgásokban nyilatkozik. Kitágulás helyett összehúzódik; a fájdalomtól szorul, mint az örömtől repes. Az összehúzódás a legelső mozdulat, mely a kellemetlen benyomást követi. Ezen első mozdulat csakhamar határozottabb irányt vesz; érzékiségünk összehúzózik, mintha útját akarná vágni a fájdalomnak; még többet tesz, elfordul az októl, fut előle, érezzük, hogyan ömlik önmagába vissza; ez a kiterjeszkedéssel ellentétes összepon-

tosulás. Rögtön reá, majdnem egy időben vele e tárgyat futó mozdulattal egy harmadik s utolsó párosul, mely a tárgyat magától eltávolítja, eltaszítja s ellenkező irányú megfelelője a vonzó mozdulatnak.¹

E két trias nagyon csinos; egyenközűn futnak, mint akár a csípővas két ága, s körmönfontak, mintha alexandriabeli bölcsek írta volna. De olvassuk, mint természettudósok, tények kedvelői; így fogunk felelni:

Az «érzékiesség fölfakad»: ezt nem értjük. Mi ez az abstrakció melyről JOUFFROY mint virágról beszél? Nem képzelek alatta semmit sem; meg kell változtatnom a kifejezést. Érzékiesség, azt gondolom, annyi mint érző énem, érzésre képességem. Helyettesítsük s lássuk tovább.

«Érző énem fölfakad, kitágul, szélesre terjed, majd kilép magából s oda terjeszkedik a tárgy felé, mely kellemesen meghatja, később a tárgyat magához vonni, magával azonosítani törekszik». Ezt épen nem értem. Itt nincs egyéb költői képnél. Ez irodalmi virág, nem tudományos eredmény. Vagy énünk «kitágulhat, szélesre terjedhet, a tárgy felé nyúlhat el?» Akár a lírai költőkkel mondanók, hogy a lélek ég felé tör, felhőkön nyargal, a sziklák keblébe hat, a természetbe átömlik. Későbbben meg találkozunk «érzékiességgel, mely összeszorúl, összeponstosul, magától valamit eltaszít». E mondatok legfőlebb izomról, pattanós rugóról, vagy kaucsuk darabról adnak képzetet.

Néha a természettudósok iskolás költőnél növények leírását olvassák; de lehetetlen érteniök. Ilyenkor kezükbe fogják a növényt, újra meghányják a dolgot s végre ráakadnak az értelemre. Forduljunk mi is a tényekhez; írjuk le újból s talán kibetűzzük JOUFFROY leírásának értelmét.

Jó ízűt harapunk szép, piros, cukros és leves barackkon; nyelvünk minden szálacsakája kinyújtja izló kelyhecskéit, hogy megteljen a rózsa belü gyümölcs pompás levével: ilyenkor támad bennünk az íznek érzéklete. Ez a kiinduló pont. Vizsgáljuk most figyelmesen a frissítő, kellemes benyomást; pillanatra a többi benyomás mind elenyésszik ennek uralkodó befolyása alatt; élvezetet okoz mást nem érezni, feledni a többit. Ugyanekkor kontágium útján különböző kellemes képzet is fölbukkan elmében: «Soha

¹ MÉLANGES p. 263.

nem ettem izesebb őszi barackot; milyen pompás gyümölcs is az az őszi barack! Okvetetlen eszem holnap is belőle stb.»

Eljutva ennyire, a világot már rózsaszínben kezdjük látni: «Mégis vannak jó pillanatok az életben stb.» Mikor a falatot már lenyeltük, újra rá gondolunk a barackra és pedig szívesen gondolunk reá. Most azon elmélkedünk, hogy kezünkbe vegyük s ha kezünkben van, hogy újra szájunkhoz vigyük. S most lássuk, mit tettünk. Támadt 1. kellemes benyomásunk, 2. kellemes képzeink a barack felől, majd hajlandóság fejlődött a rózsaszínű képzetekre általán, 3. a meglevő barack kellemes, a már elnyelt barack kellemetlen képze, 4. annak képze, hogy jó volna még egy barackot bírni és a vágy, azt meg is szerezni. Íme mindmegannyi elszámolt és határozott tény; most talán meg fogjuk érteni a dolgot s ítélni fölötte.

Úgy gondolom, a fölfakadás, terjeszkedés alatt JOUFFROY a benyomás kellemes voltát s az általa fölkellet képzeteket érti. A kifejezés nem szabatos, s ez az első hiba.

Mind a két esetben metaforája épen azt hallgatja el, hogy mi a fölfakadás, az öröm mivolta. Minthogy ez az öröm, ez a felfakadás nem egyéb, mint maga a kellemes érzet és a kellemes képzetek, ép oly lehetetlen ezeket leírásunkból kihagyni, mint nem abstrahálhatunk a gyomortól, ha annak mozgását akarjuk vázolni. Ez a második pontatlanság.

Ha azt mondjuk, hogy az érzékiség terjed és vonódik a gyümölcs felé, hamis metaforát használunk. A megismerés működik bennünk, ez vonatkoztatja a benyomást, az érzést a gyümölcsre; a megismerés pedig az elme működése. Midőn a gyümölcsöt nézzük a kellemes benyomás okozójának, nem érzékiségünk terjed ki, hanem elménk működik. S az elmében is ez nem valami különváló, új működés, hanem csak egyik képzetnek a másikba való átmenete; észrevéve a benyomást, észreveszszük a barackot is, mint annak okát. — Itt volt a harmadik hiba.

Teljesen elhibázott a vonzó mozdulat elemzése is. Ha azt mondjuk, érzékiségünk vonzza a tárgyat, a tünemény háromnegyed részét elhallgatjuk. Ha észreveszszük a barackot, ezzel közelsége, távolodása, közeledése, képze is együtt jár; a közeledés képze kellemes; s minthogy a kellemes képzet teljesedésre, valósításra törekszik, e közeledést valósítani is kívánjuk. JOUFFROY határo-

zatlan mondata e mekhanizmusról nem szól semmit. Csupán annyit fejez ki, hogy ha elménk figyelme a baraczkra szállott, annak képzetével újra magába visszaszáll. Pusztá metafora, mely csak azt jelenti, hogy a baraczkot először tőlünk távol tárgynak, azután hozzánk közelnek gondoljuk. Azonkívül az író meg is hamisítja a tényt; az érzékiségnek tulajdonítja azt, mi az elme működése. A helyett, hogy a tényt leírná, tévedésbe esik, üres metaforát használ. Az egész egy csoport hibára vonható össze.

Szomorú eredmény. Még szomorúbbra jutunk, ha megvizsgáljuk azt, mit JOUFFROY az akaratról ír.

Az embernek nem csak különös képességei vannak, mint a többi tárgyaknak is, pl. a gondolkodás, az emlékezés, a mozgás képessége; hanem azonfelül e képességeket irányozza is, azaz keze ügyében tartja s akarata szerint használja.

Ebből csak az tűnik ki, hogy az ember hasonlít akár egy államhoz, melyben van kormány és kormányzott, akár működő géphez, melynél megkülönböztethetjük a forgó kereket és a forgató kezét. Az egész egyszerű hasonlat, mely alatt egyetlen tudományos tény sem rejtőzik.

A hatalom, melylyel az ember természeti képességeit *magaéva* teszi, azokat kormányozza, alkotja meg *személyiségét* s mivel a tárgyak e hatalmat maguk fölött nem gyakorolhatják, maradnak csak — *dolgok*. Némely lény a többi fölött bir azon kiváltsággal, hogy maga magát bírja, kormányozhatja... ezek a személyek. A többiek ennek híjával vannak, úgy hogy nincs semmi részük abban, a mi bennük történik: ezek a *dolgok*; ezeket isten rendezi. Ő a tárgyak személyisége, mint az óráé az órás... Bár a növény számtalan tüneményt mutathat fel, melyek szervezete képességeiből, sajátágaiból folynak, e képességek minden nyelvben csak *tulajdonságok* (nem pedig *tehetségek*), mert a növénynek nincsen személyes hatalma, melylyel a képességeket magaéva tegye, azokat kormányozza. A természet működik a növényben, nem pedig a növény maga. A növény csak színpadja, nem pedig forrása azon tüneményeknek, melyeket felmutat.

Az ilyen kifejezések: *«képességeinket hatalmunkba keríteni, önmagunkon uralkodni, képességeinket magunkhoz idomítani: mindannyi képes kifejezés. Nem tények, csak hasonlatok. Sőt, a mi rosszabb, az akaratot úgy tüntetik fel, mint személyt, mint énünket magát, mint külön lényt, önálló princípiumot, mely tehetségeinkkel szemben az, mi isten a mindenséggel, az órás az órával szemben. Elmondhatjuk, hogy metaforák metafizikájával van dolgunk,*

melyben a stilus hibái a tudomány hibái is; a hamis kifejezésből származik a hamis okoskodás; a tehetségeket, képességeket lényekhez hasonlítva, végre azokká is teszszük; a megrontott kifejezés megrontja az igazságot is.

Vizsgáljuk meg, mi tulajdonképen e kifejezések értelme. Mit értünk alatta, ha mondjuk, valaki uralkodik magán? Mondjuk oly emberről, ki, ha a szomszúság gyötri, mégis türtőzteti magát, nem üríti ki egyszerre a jeges vízzel telt poharat, csak óvatosan egy kortyot hörpent belőle; vagy olyanról, ki, midőn nyilvánosan megsértik, nyugodt marad s a legalkalmasabb boszúról elmélkedik; vagy egy harmadikról, ki a harcz tüzeiben, midőn a támadástól minden idege feszül, bonyolult hadi műveletet tervel, azt mérlegeli, a golyók záporában hamar papírra veti s főlebbvalóinak elküldi. Szóval oly emberről mondjuk, kiben a «legjobb», a «legalkalmasabbnak» képzeete erősebb minden egyéb képzetnél, még a közvetlen benyomásoknál is.

Ha egyszer megelevenül bennünk a «legjobb» képzeete, minden ellenállás, minden aggodalom és tétlenség, csábítás és izgatottság gyöngül. A «legjobb» képzeete által fölbujtott akarati ösztön folyton győzelmeskedik a többi fölött és meghatározza cselekményeinket. Így már csupa tények feküsznek előttünk; mert az ösztönök, képzetek csakugyan megfigyelhető tények és események. Az olvasó láthatja, hogy a személyes hatalom nem egyéb, mint bizonyos képzeteknek uralkodó hatalma a többi fölött: épen nem valami különálló dolog, valódi személyiség, hanem csak eltűnő képzetek eltűnő sajátsága. Ha JOUFFROY benne lelket, az «ént» találja s állománynak mondja, mindezt csak a szokásos irodalmi stilus hibája folytán teheti. A sok metafora, melylyel azt leírja, nem fejez ki egyebet, mint az akarati ösztön szokásossá vált túlnyomó voltát. Midőn a megnevezések ily kevésbé találók, mindent újból kell kezdenünk. Úgy vagyunk, mintha még nem volna tudomány.¹

¹ Az akarat története a legfőbb jó elvont képzetének története. Hogy haszonnal megír hassuk, keresnünk kellene az okokat, melyek e képzet erősödésére befolyanak. Ilyen pl. a büszkeség (az angolok), a képzelet hiánya (a németalföldiek), a veszély szokottsága (a vad népek), a mély és szokássá vált elmélkedés; az akarat okozat, nem ok.

III.

A baj következményei sokkal súlyosabbak, mint a baj maga. Mivel JOUFFROY ép oly kevésbé volt szabatos, mint MAINE DE BIRAN, ő is áldozata lett az utóbbi metafizikájának. Az oda vezető kerékvágásba került ő is; mert a szétfolyó, üres általánosságokat megszokta úgy tekinteni, mint határozott tényeket, a *képességeket*, *tehetségeket* ő is megfigyelhető tények számába vette. Egész önkénytelenül önállóan létezőt csinált e képességekből s pszichológiáját e képzeleti lények tanulmányozására fordítá, a helyett hogy tények elemzésére használta volna. Fejtsük ki s hányjuk meg azt az okoskodást, mely őt hinárba vezette.

«Keresem, úgymond, a lényegest, az okot.

— Mi is.

— A lényeges nem ez vagy az a képzet, ez vagy az a benyomás, elhatározás, a mely nyomban eltűnhetik, melynek keletkezése véletlen s mindig körülményektől függ.

— Ezt mi is elfogadjuk.

— A lényeges ama tartós teremtő erő vagy ok, melynek az egyes tűnékeny tények hatásai.

— Mi sem igazabb.

— Ez az ok pedig a mi «én»-ünk és *én*-ünk tehetségei. Belső világunkban, ama szövevényes tárgyban, melyet tudatunk minden pillanatban újra átfog, két, különálló elem létezik: az egyik elem az, melyet a miénknek érezzünk, tudunk; a másik, a melyet idegennek találunk. A mi bennünk az «én» eleme, az egyszerű minden pillanatban; a mi bennünk «idegen» elem, az sokszoros minden esetben és változó minden pillanatban. Ezt a második elemet cselekményeink, működéseink alkotják. «Az «én» nem ismeri fel magát ama módosulásokban, melyeket szenved, s melyek különben a téren kívül állók és formátlanok.» «A belső világ tehát egy egyszerű s magával azonos valóságot foglal magába «énünket», a mely mástól függetlenül létezik és áll fönn; azonkívül még sokrétű, változó tűneményvilágot, mely függ ama valóságtól, honnan kiered s melyet módosít.»

Értjük: ön tehát MAINE DE BIRAN delejes pálczájában hisz. Van bennünk valami szilárd, valami állomány, valami megkülönbö-

tethető és tartós dolog: ez a delejes pálcza; azután vannak még képzeink, érzékleteink, kellemes, kellemetlen érzéseink: ezek a könnyed, lehulló pihék, melyek a pálcza hegyéhez vonzódnak. De folytassa, kérem; még világosabb lesz majd a dolog.

— Közvetetlenül és megkülönböztethetőleg észreveszszük magunkban a teremtető okot, azt a külön álló tárgyat, «én»-ünket. Azt pedig tudjuk, hogy másutt is hasonlóan áll a dolog és hogy a mindenség egyedi okokból vagy erőkből van alkotva, melyeknek hatásai az érzékelhető tünetmények. Az okok nem anyagiak, nyilvánulásaik szükségkép szellemiek. Az anyag és tulajdonságai pusztán tolmács szerepét viszik, melyek útján kölcsönös ismeretségre lépnek. Az erők megragadják az anyagot, átalakítják, és felületén hatásaikban mutatják jelenlétüket; hogy mit jelentenek, mire magyarázhatók, ez azon tulajdonságokban tűnik elé, melyeket a tárgyakra ráróznak.» Például a vérkeringést bizonyos ok hozza létre. «De vajjon a vérkeringés közvetlen hatása-e emez oknak? Világos, hogy nem. Csak anyagi nyilvánulása a hatásnak, mely elrejtőzik előlünk, minthogy magában, a létrehozó okban megy végre.» «A valódi ok, mely a szívet, gyomrot, a szerveket mozgatja, e szerveken kívül, fölöttök áll.» Van tehát szellemi világ, az anyagtól elütő, melynek egyik individuumát saját énünkben észlelhetjük, mint okot; a pszichológia minden törekvése arra irányul, hogy tanulmányozza ezen okot, mely fontosabb, mint hatásai.

— Mi tökéletes ellenkezőjét gondoljuk a dolognak; és azt hiszszük, hogy a lélek nem különbözik képzeinktől, érzékleteinktől és elhatározásainktól, melyeket magunkban észreveszünk. Nézetünk szerint a képzetek, érzékletek és elhatározások kifogott, megkülönböztetett részecskéi, darabjai ama folytonos egésznek, melyet magunkban «én»-nek nevezünk, mint például hosszú deszkánál annak krétával jelölt, rajzban egymástól elválasztott részei. Azért nem azt akarjuk mondani, hogy az *én* képzetek tömege, gyűjteménye ép oly kevéssé, mint hogy a hosszú deszka kisebb részeinek összege, gyűjteménye. A deszkánál, mint az «én»-ben az egész megelőzi a részeket; az egész az alany vagy az állomány; a részek attributumok vagy tulajdonságok. De ha az egyes darabokat mind elhordanák, nem volna deszka; ha minden képzetünk, érzékletünk, elhatározásunk eltűnnék, nem volna többé «én»-ünk. Bizonyítékul vizsgáljuk csak meg a szó értelmét; a hol

csak előfordul, a tulajdonság *mindig* és *mindeniütt* az alany elvont részét, darabkáját jelenti. Ez a kő súlyos, az anyag kiterjedt, ez a növény tenyész, a nap ragyog: e mondatokban az attributum mindig az alannak egy kiszakasztott része. A kiterjedés része azon egésznek, melyet anyagnak neveznek; a súly része azon egésznek, melyet kőnek nevezünk; a tenyészás a virág, a fény a napnak részképzete. Ha tehát azt mondjuk: szenvedek, örülök, gondolkozom, akarok, értek: az érzéklet, elhatározás, gondolkodás, élvezés, szenvedés, melyet az ige kifejez, mindmegannyi része az «én»-nek. Működéseink, módosulásaink «én»-ünk részei. Az «én» tehát nem külön valami, mely megválna működéseinktől, módosulásainktól, mögéjük rejtőzik és nélkülök is fennáll. Tév-
 utra vitte önt ez esetben a kifejezés. Eléje hoztak egy szál deszkát, és a krétával megvont részekben egymás után átfutva, ön így szó-
 lott: «Itt a deszkának egy négyzete, ott egy háromszöge, amott egy parallelogrammja. Akár mennyire haladjak is, a deszkát mindig változatlanul, azonosnak, egynek fogom találni, felosztásait ellenben változóknak. A deszka pedig különbözik tőlük; külön valami. Elgondolhatnók belőle a négyzetet, parallelogrammot, derékszöveget és a többit mind a nélkül, hogy a deszkát csak érint-
 sük. Ilyenféle okoskodással a tudományt a pusztá, az üres alany tanulmányozására szorítjuk, s olyast teszünk tárgyává, a mi nem is létezik.

Ebből sok tévedés származott, mindenekelőtt a tehetségekről szóló tan. Itt is megkülönböztettük hasonló okoskodás útján a tehetségeket a tényektől, amazokat valódi dolgokká, tevékeny erőkké változtattuk, melyek mint a látható tények láthatatlan teremtoi az állomány köré csoportosulnak. Ezen pillanattól rop-
 pant fontosságúak lettek. A tényeknek csak annyiban volt értékük, hogy eszközül szolgálhattak felfedezésükre. S melyek ezen erők? Hányan vannak, hárman vagy négyen? Hogyan hatnak egymásra? Mint kapcsolódnak az állományhoz? Mint gerjesztheti fel őket ez vagy az a tény működésre? Egy szellemes ember, Önnek egyetlen utóda, egész életét azzal tölté, hogy huszonöt vagy harmincz erőt megkülönböztethessen, megszámlálja harmincz-negyven alaphajla-
 munkat, és hogy kifejtse, hogy van egy ösztönünk, mely arra készítet, hogy a magasabb fekvésű helyekre fölmászszunk. A tuda-
 mány itt csupa skolasztikus kérdésekkel lett tele. Ön a helyes

utról elvezette tuskés közé, még ott van mindig; a fiziológ nevetni kezd, ha pszichológiáról beszélünk előtte, idézi MOLIÈRE-t, az opiumot, mely elaltat, mert van benne altató erő; felhozza az embert, ki észreveszi a külső tárgyakat, mert van benne tehetség rá, melyet külső észrevevésnek nevez; a lelket, mely vetélkedési vágyat érez, mert már születésekor magával hozza rá a hajlamot; az elmét, mely a végtelen tárgyakat ismeri, mert bír a végtelen tehetségével, az észszel. Mi gyakran szégyenkeztünk s ha sokszor beszélne orvosokkal, Ön sem volna kisebb zavarban, mint mi.

— Tehát csak tények, tünetmények léteznek, de «lényeg», ok nem?

— Ellenkezőleg. Csakhogy máshová helyezzük, mint Ön. Bizonyos tények okai más tényeknek; bizonyos tények képezik «lényegét» másoknak. Vannak tehát esszenciák és okok; de ezen esszenciák és okok is csak tények. A tudomány egész mozgása abban áll, hogy a feltűnő tényekről a rejtettekig, az okozott tényektől az okozó tényekig jut el.

Csak vizsgáljon meg előítélet nélkül az önök szokásos elméletei közül egyet, pl. ROYER-COLLARD-ét, vagy a skótokét a külső észrevevésről. Mit mondanak? Azt, hogy ha valamely tárgy kezünket surolja, érzés támad bennünk s hogy ezen érzet nyomán következtetünk rá és állítjuk, hogy kívülünk létezik. Hiszen ennyit tudtam, mielőtt még olvastam volna őket. JOURDAIN-t filozófia professzora körülbelől ugyanennyire oktatta, midőn kifejté előtte, hogy prózában társalkodunk s az *U* kimondásánál ajkunkat ki kell biggyesztenünk. Ezen szembeszökő tény *mögé* kell azonban hatolni. Tegyük fel például¹ hogy a külső észrevevés: a valóság halluczinációja. Így új tényhez jutunk, egy rejtődzőhöz, melynek az első csak tünetnyes látszata. Nagyon fontos, sőt kissé különös igazságot fedezünk fel, midőn megtudjuk, hogy a fák, házak, az érzékelhető tárgyak agyunk képei, melyek azonban rendesen valódi tárgyaknak felelnek meg. JOURDAIN tanítója nem mondott ehhez hasonlót és ha a pszichológiának minden kérdésre hasonló, bebizonyítható felelete volna, többé nem vetnék meg. De menjünk még tovább: hatoljunk át a második burkon is; jegyezzük meg, hogy a mit bennünk halluczinációnak, látománynak, érzéki képzetnek nevezünk, az csak látszat,

¹ 2-ik fejezet. 3. §.

hamis látszat; hogy ha például házat képzelünk magunk elé, nincs elménkben, sem agyunkban semmi sem, a mi házhoz hasonlítana s hogy a belső kép mégis oly jól helyettesíti a házat, hogy révedezve, vagy álomban gyakran a képet valódi tárgynak tekintjük. Ezekből azt fogjuk következtetni: hogy van bennünk valami ismeretlen működés, vagy módosulás, mely illúziót kelt, külsőnek látszik, bár valójában bennünk megy végbe, és elcserélhető azzal az anyagból épült, fizikai házzal, bár talán nincs rajta semmi anyagi, fizikai. Ez újra egy új tény, nem ismerjük ugyan, de azért bizonyos; nem határozhatjuk meg, de felmutathatjuk. Most már a második látszaton is túl vagyunk; a második ajtót is benyitottuk, míg a tömeg a benyílón kívül maradt; ha a fölfedezett tényt meg is határozhatjuk, többé tudományunkat tehetetlennek senki sem mondhatja. És pedig azért nem, mert utánoztuk a természettudóst utjában, fölfedezéseiben. Az első pillanatban ez is csak azt mondta, mint a tudatlanok: hogy ezen ember evett s mert emészteni képes, ételét meg is emésztette; az első pillanatban mi is csak azt mondtuk, mint a tudatlanok, hogy ezen ember benyomásokat nyert s mert észrevenni képes, a benyomásokat észre is vette. A második pillanatban a tudós már felmetszette a gyomrot és észre vette, hogy az emésztés a táplálék feloldódása; a második pillanatban, az érzékletet felbontva, azt láttuk, hogy az érzéklet a valóság hallucinációja. Az utolsó pillanatban a tudós mesterségesen működteté az emésztést és észrevette, hogy nem egyéb, mint a gyomornedvvel eltelt tápláléknak kémiai erjedése; az utolsó pillanatban, midőn az eseteket megválogatva, figyeltük meg a hallucinációkat, érzéki képzeiteinket, azt következtettük, hogy ezek hamis látszatai egy ismeretlen ténynek, a melyet különben felmutathatunk s meghatározni iparkodunk. A természettudós sem találta meg a főtényt, a mely az emésztést alkotja; mi sem azt, mely az érzékletet képezi. De azért mindketten valódi felfedezésekre jutottunk, mindketten helyes módszerrel jártunk el. Mind a ketten rejtett tényt kerestünk a felszínes mögött, szétbonthatatlant a szétbontható mögött. Mindketten elemeztünk s egyaránt tartózkodtunk haszontalan képességek skolasztikus keresgetésétől. Valaminek lényegét megtalálni a pszichológiában, a fiziológiában, a khemiában és egyebütt is annyi, mint a tényeket visszavezetni oly elsőrendű tényekre, melyekből származnak s melyekre visszavezethetők.

Szólnunk kell még az okokról. Midőn REID a vetélkedést és irigységet leírva, azokat az ember ama természeti hajlamából magyarázza, hogy kellenlennül túri meg mások felsőbbbségét: annyit tudunk most, mint mielőtt a könyvet felnyitottuk. Mintha mondanók, azért érezzük indulatainkat, mert érezzük: csakugyan üres magyarázat. Tehát ne forduljunk valami «hajlamhoz», hanem keressünk egy idevágó tényt. Jegyezzük meg SPINOZÁ-val, hogy midőn vágyakozunk, mindig valami jót képzelünk el; s midőn e jót más keze közt látjuk, szenvedünk; a birtokost képzelünk csalódása folytán a képzelt jó dolog rablójának, szenvedésünk szerzőjének tekintjük. Megtaláltuk az okot; az irigység érzete az a tény; ezt levezettük egy másikból, képzelünk csalódásából. Ha minden örömrünk, fájdalmunkat, vágyunkat visszavezettük egy ily egyes, szemlélhető tényre: megmagyaráztuk az emberi szívet s tudományos dolgot vittünk végbe. S ez annyira igaz, hogy MÜLLER, a híres fiziológus átírta művébe az «Ethika» harmadik könyvét azon megjegyzéssel, hogy teljesen kimeríti tárgyát és nincs rajta több kifejtetni való. Eljárásunk, czélunk megegyezett a pozitív tudományokéval. Ismerve a léggolyók fölszállását, a légsúlymértő emelkedését, a víznek lejtőkön lefolyását, a természettudós e tünetményeket nem a felszálló erőből, a horror vacuiból és a víz lefolyó erejéből, hanem egy tényből, a súlyos testek eséséből fogja megmagyarázni. Adva levén a rokonszenv, az önösség, az erény, a szeretet, az ambíció, a félelem, a szenvedélyek, SPINOZA azokat nem valami eredeti hajlamokból, hanem azon tényből magyarázza, hogy az öröm érzete cselekvőségünket, tökéletességünket emeli. Azt akarjuk tehát, hogy a pszichológia utánozza a természettudományokat a «lényeg» és «okok» fürkészésében, hogy rajta legyen kikutatni, nem a «láthatatlan, pusztán képzeleti» állományt, hanem azon alaptényeket, melyekre a többi visszavezethető; nem a haszon-talan és képzeleti tehetségeket, hanem amaz általánosabb tényeket, melyekből a többi következik. Nem elég, mint önök akarják, a pszichológiában a megfigyelést és indukciót alkalmaznunk, a természettudományok módjára; hanem követnünk kell ezeket abban is, hogy egyedül a tények — az egyetlen valódi dolog — tanulmányozására szorítkozunk. A pszichológiának nemcsak módszerét, de anyagát is meg kell állapítanunk. Nem elég számára világosságot gyujtani, azt a tárgyak közelébe is kell hoznunk. Nagy tehet-

ségével, bámulatos szorgalmával, szenvedélyig menő vigyázatosságával, érdekes egyes fölfedezései által Ön embere lehetett volna e feladatnak. De szabotosság hiányában leírásai tökéletlenek maradtak. Pszichológiája üres metafizikába, hiú kutatásokba veszett. Ezért nem maradt Ön után semmi hátra a tudományban egyéb, egy ingó, befejezetlen, pillanatra szóló rendszernél, bár emlékezete rokonérzésünket, bámulatunkat kelti fel.

XI. FEJEZET.

JOUFFROY MINT MORALISTA.

I.

Ha az eszmélkedés megszokása az elmélyedő embert a pszichológiába vezeti, csakhamar innen kizökkentve, a morál körébe zárja el. Mi vagyok? kíváncsi kérdés. Mit kell tennem? mi lesz belőlem? szörnyű kérdés. Szívünk szorul hallatára s mindenek előtt annak szíve, kit az üdvözülés gondolata s keresztyénsége emlékei egészen eltöltenek. Ezen égő lelkeknek táplálékra van szükségük s szenvedélyük csak a kötelesség és örökkévalóság aggodalmas szemléletében pihenhet meg.

JOUFFROY főgondja az emberiség rendeltetésének megismerése volt; ebben kereste a filozófia célját is, a többi kérdés ehhez csak bevezetőnek szolgált. Csak az ő saját szavai mondhatják meg, mily fájdalmas megindulással kereste a megoldást. Áthaladt a mindenségen, tudományon, életen és megmutatta, hogy minden, a mit látunk, teszünk, gondolunk, az embert azon cél felé vezérli, mely nem nyugodt kíváncsiság, hanem éles és parancsoló belső szükséglet kifolyása, nem elmejáték, hanem a szív legfőbb, legmegfelelőbb tápláléka. Mindjárt boldogság után való vágyunk a cél felé vezet. «Mert alig hogy elteltünk az örömmel, melyet oly forrón, oly annyira kizárólag kívántunk, azonnal megrendül lelkünk annak hiúsága fölött; hiába töri magát, hogy föllefje abban álma tárgyát; csak hervadtabbá, színtelenebbé válik az erőszakoskodás által; nem az, a minek látszott s nem tartja meg, a mit ígért; minden öröm, melyet csak nyujthatott az élet, reánk áradt, s a bol-

dogság utáni vágy bennünk még sem aludt ki. A boldogság csak árnyék, az élet csalódás, vágyaink kerítők. E tekintetben már a dolgok természetébe van oltva a hamisság; s ha az emberi szív az élet minden boldogságát élvezhetné is, még sem volna megelégedett.» Innen származik ama mélyig ható elbátortalanodás, ama gyógyíthatatlan kijózanodás és ama fájdalmas kérdés: «Mire vagyok én itt?»

Vonuljunk ki magunkból és szemléljük a természetet; még erősebben visszahangzik ez a kérdés és az ember a végtelenség hangját hallva, megrendül. «Ha e lény, mely oly erős, oly büszke, oly öntelt s városai falai közt, hasonlói tömegében egyedül csak érdekeit hajhászsa, véletlenül a végtelen természetnek közepette találná magát, egyedül, szemben a sehol nem szűnő égbolttal, a távolba vesző látóhatárral, melyen túl új és ismét új emelkedik; a természet óriásai közepette, melyek az embert, már tömegük által lesujtják; ha látja hegytetőről, csillagos égbolt alatt, hogy tűnnek el lábainál a városkák kis erdők közé, az erdők pedig a szemhatár végtelenségébe s ha elgondolja, hogy e falvakat oly törekeny lények lakják, mint ő maga s ha összehasonlítja e lényeket s nyomorult hajlékukat a természettel, mely övezi s e tájt földünkkel, melynek felületén csak pontocska, e földet a sok egyéb ezer világgal, mely az ætherben uszik, s melyek mögött minden sötétbe borul: e ropant látományra az ember megvetni tanulja nyomorék szenvedélyeit, melyek folyton akadályba ütköznek, nyomorék örömeit, melyek változatlanul csömört okoznak.» Ilyenkor kérdi, ugyan mi haszna lehet életének, mit is csináljon elfeledten, a nagy világ egy parányi szögletében?

Most a történethez fordul: új végtelenség tárul fel előtte s ujra meggörnyed a kérdés súlya alatt. Az emberiség, melynek ő is egyik töredéke, nem tudja, hol rejlik gyökere. Ide van vetve a föld gömbére; mikor, hogyan, arról nem tud semmit. Fajt új faj váltott fel; államot új állam; czivilizációk emelkedtek s dőltek halomra, mint a vetés sorai. Most mi vagyunk a fölszínen; de elérkezik a mi végső óránk is, talán nem sokára már. Milyen rendeltetés, milyen titkos hatalom vezeti így a nemzeteket s népeket az élet-halál örökös mesgyéjén? A geologia a történetnek szélesb háttért ad; vele szélesül a kérdés is. Az ásatások elmerült életről tudósítanak; a föld felülete öt vagy hat elmúlt világ szemfödője és rétegei egymásra halmozott koporsók ágyai. «Még bizonyosodtunk, hogy volt

idő, midőn a föld csak növényeket termett, roppant nagyokat, melyekkel szemben a mieink törpék; s melyek árnyéka nem takart semmi más élő lényt. Később egy nagy forradalom szétrombolta e tenyészetet, mintha nem lett volna méltó alkotójához. Majd a második teremtes alkalmával nagy füvek között óriási erdők sűrűjében hüllők gyűrűdztek, az állati szervezet első kísérletei, a föld első birtokosai, mert egyedüli lakói. A természet ezt a világot is elsülyeszté s a következőben a négylábuak ma már kiveszett fajait dobta a fölszínre, alaktalan durva szervezetű állatokat, melyek alig hogy élni s szaporodni tudtak, mintha csak ügyetlen munkás első kísérlete volnának. A természet ezt a világot is elsülyeszté, mint a többi kísérletről kísérletre, a tökéletlenről tökéletesebbre haladva, végre eljutott a teremtes mai korszakához, melyben először jelent meg az ember. . . . Miért ne érhetne bennünket is a pusztulás napja, s kiásott csontjaink a későbbi fajok előtt miért ne tűnhetnének úgy fel, mint egy már halni készülő természet durva kísérletei? Ha tehát egyebek sem vagyunk, mint egyes gyűrűk a mindig kevésbé tökéletlen teremtmények láncolatában, ismeretlen típus durva próbái, melyek mindannyian sorra jönnek, hogy egymás után szétromboltassanak, ugyan honnan vesszük a jogot arra: hogy még reménylünk és büszkék is vagyunk?»

Igy visszhangzik lépten-nyomon az örök kérdés, a vallásnak, tudománynak, költészetnek egyetlen anyaga, melyet az ember minden erejével nyomoz; s «minden tehetsége, fölzaklatva, a világosságot szomjuhozza, mint a pusztában kidőlt vándor ajka a vizet». De soha nagyobb hatalommal nem lépett elénk e kérdés, mint időkben, midőn a régi feleletek, megtámadva vagy megczáfolva, lelkünket kétségben hagyják, ellenkező vélemények szelétől megingatva, támasztól fosztottan. «Az emberiség ma, a sok rom fölött, melyet maga körül összegyűjtött, hasonlít oly valakihez, kinek házáat csak az imént emésztették meg a lángok. Tegnap még volt tűzhelye, menedéke, jövője, célja. Ma mindene elveszett; egészen újból kell építenie azt, mit a forgandó szerencse lerontott.»

II.

Ezen újraépítés pedig azáltal történik, hogy az ember fölfedezi a maga rendeltetését. Mi az én végcélom? Mily irányban

kell indulnom? Mit akar velem a természet? — íme a kérdések, melyek már magukban rejtik a megoldást; nyomban a mint a nehézséget támasztják, azt meg is szüntetik; egyik a másikkal oly szoros kapcsolatban van, mint JOUFFROY személyisége a tanával; JOUFFROY-t jelleme a morál felé vonzotta, erkölcstana pedig jelleme szerint alakult. A mint a szemlélődő ember szokásai megalkották benne a filozófust, megalkoták annak filozófiáját is; lelkének állapotából fejlett ki az ő rendszere a világról s tudtán akaratán kívül is személyes kényszerűség szerint konstruálta a dolgokat. Az ilyféle illúzió majdnem elkerülhetetlen; hasonlítunk azon rovarokhoz, melyek különböző táplálékuk szerint, különböző színű gubót fonnak.

JOUFFROY égett a vágytól, megösmerni az ember rendeltetését; hogy minden lénynek van rendeltetése, ezt sarkigazság gyanánt állította fel, ebből azután a többi mind magától következett.

«Minden lénynek van célja; mint az okság törvénye, ez a törvény is kétségtelen, szükséges, egyetemes.» Magától értetődő, szétbonthatatlan s általánosabb igazságból le sem vezethető. Nem is a tapasztalás és általánosítás műve, hanem közvetetlen, lelkünkben élő igazság. Nem a megfigyelésből származik, hanem inkább vezeti, irányozza azt.

«Ha egyszer tudatára jöttünk annak, hogy minden létezőnek célja van, a tapasztalás csak azon második igazságra tanít, hogy ez a cél változik a létezők különfélesége szerint, mert mindegyiknek megvan a maga külön rendeltetése.» E két igazságból következik a harmadik: «ha minden létezőnek saját célja van: e célnak megfelelő szervezettel is kell bírnia; rendeltetéssel bírni, de a megvalósítására szükséges eszközök híjával lenni, ellenmondó dolog volna.»

Mivel tehát a létezők természete azok célja szerint idomul, a dolgok természetét tanulmányozva, megösmernjük azok célját is, mint valamely épület szerkezetéből azt, hogy mire való.

Minthogy minden egyes létezőnek megvan a maga célja, a létezők összességének, az egész teremtésnek is van célja; «és azon egyes lények különös céljai, melyekből a mindenség összeáll, csak azon különböző módok, melyek útján a közös, a végcél teljesül.» «E szétszórt célok mind egy végre törnek, arra, melyet isten tűzött ki, midőn a mindenséget kezéből kibocsátá.»

A fogalmak, levezetések, melyekről itt olvasunk, e pontig tisztán elméletiek maradtak; a következő megjegyzés azonban a gyakorlat terére viszi át; eddig pusztán a tudomány műve voltak, most a cselekvés rugói lesznek.

A mit valamely létező céljának nevezünk, az annak java; ez a jó pedig nem egyéb, mint maga a cél. Ez az igazság magában világos. «Elménk a cél képzetét a »jó« képzetével teljesen s szükségképen egyezőnek tekinti; ha egyszer feltűnt előtte a cél-szerűség elve, ezt az egyezőséget lehetetlen meg nem értenie.»

Minthogy a dolgok célja a jó; az egész teremtés végcélja a legfőbb jó, mely szent és kötelező. Mivel pedig minden egyes létezőnek célja a végcél egy eleme, az egyesek java is a legfőbb jó eleme: szent ez is és kötelező. Más szóval: kötelességünk tisztelni és elősegíteni a saját magunk és a többiek rendeltetését, javát is.

Minthogy minden dolognak természete rendeltetéséhez mért és ezt jelezi is, az embernek természete is rendeltetéséhez mért és azt kifejezi. Ha pedig az ember természetét, azaz az ember alapösztöneit tanulmányozzuk, észre fogjuk venni, hogy ezen világban nem lehet elégedett; nem érheti el benne például sem a teljes tudást, sem az akadálytalan cselekvést, sem a teljes boldogságot. Ezen életben tehát a teljes megelégedettség az embernek nem célja, mert oktalanság volna olyan célját gondolnunk, melyet soha el nem érhet. Csak oly célja lehet, melyet elérni, betölteni egyedüli hatalmában áll. Ez az egyetlen, tőlünk függő dolog pedig az erény. Életünk célja tehát az erény gyakorlása.

De másrészt, mivel a dolgok végcéljának azok természetével meg kell egyeznie és mivel jelen életünk célja nem egyezik természetünkkel: kell még egy másik, vagy több más életnek is lenni, hol alapösztöneink teljes megelégedésre juthatnak.

III.

Igy határozza meg JOUFFROY a »jót«, alapítja meg a kötelességet, szabályozza jelen életünket és bizonyítja a jövő életet. Úgy látszik, a lánczolat egy kapcsa sem hiányzik s a felelet teljes. S mégis ki ne érezne, olvasás közben, titkos nyugtalanságot? Soha sem világosodik meg például a *cél*, a *rendeltetés* szók értelme felől,

pedig gyakran fordulnak elő. Iskolája szokása szerint JOUFFROY használja azokat, a nélkül hogy példákra vonná s a tényekhez fordulna, melyekből értelmüket kivonta. Mit tesz az, cél? Mit akarunk vele mondani? Talán több értelme is van. Lehet, hogy álca, melyet két személy használhat. Ha így áll a dolog, tévedtem; mindig egyre szorítottam; az egyikre róttam azt, ami csak a másiról áll, szóval hamisan okoskodtam. Hogyan jutok ki a hinárból? Megteszem azt, mit JOUFFROY meg nem tett; a kétes szó értelmét példával világosítom fel; nincs az a kétértelmű kifejezés, a mely ily eljárás mellett, föl ne fedje kétszínűségét s föl ne forgassa a csálka okoskodást, mely rajta nyugodott.

Fölhozok például valami négylábú állatot, egy kutyát, ökröt stb.; ha a tényeket osztályozom, melyeket rajta észlelek, úgy találom, hogy a következő csoportokra oszlanak: az állat típusa mindig ugyanaz marad, táplálkozik, tenyészik, érez, képzeteket csoportosít, mozog. Mondhatom tehát, hogy rendeltetése: típusát fönntartani, táplálkozni, tenyészni, érezni, képzeteket csoportosítani, mozogni. A *rendeltetés* szó itt nem jelent egyebet, mint azon főbb tényeknek különböző csoportjait, melyek valami létezőt megalkotnak. Ime a szónak világos és természetes értelme; lehet, hogy van még más értelme is; de csak maradjunk meg amannál és vizsgáljuk, megállhat-e JOUFFROY okoskodásai mellett.

«Minden dolognak van célja vagy rendeltetése.» Semmi sem bizonyosabb; minden dologban van egy vagy több oly tény, mely őt különösen megilleti. A holt anyagról is elmondhatjuk ezt; mert tehetetlen, mondhatjuk rendeltetése a tehetetlenség. Ez az ítélet tulajdonképen azonosságon alapszik. A mit valami létezőnek, dolognak nevezünk, nem egyéb, mint egymással társuló tények meghatározott csoportja; világos tehát, hogy e csoport a megfelelő tényeket magába zárja. Ezen alaptétel a geometriáéhoz hasonlít s nem függ a tapasztalástól.

«Ha minden dolognak megvan a maga célja, e célnak megfelelő természettel, és szervezettel is kell bírnia.» Nagyon helyesen. Ha adva van valami tény vagy jelenség, úgy annak oka is van, az az erő, az a szükségesség, mely létre hozza, különben nem is keletkeznék. Ha az ökör nem volna arra szervezve, nem is érezhetne. Ha a kutyának nem volna csontja, izma, idege, nem futhatna. Ez is alapelv, az okság elve s hasonlít az előbbihez.

«A dolgok czélja azok java.» Ezt a tételt is elfogadjuk, sőt meg is bizonyítjuk. A kutya java abban áll, hogy típusából ki ne zökkenjen, egyék, tenyészsen, érezzen, képzeteket társítson, mozgjon; ha e működésekben akadály támad, ered számára a «rossz». A növény java az, hogy tenyészik, virágzik; baja, ha növéseben, virágzásában megakad. Csakugyan, a mint főnebbi tételünkől láthattuk, azon alaptények csoportja, melyek valamely dolog életét képezik, azon dolog erőinek, vagy alapösztöneinek eredményei. Azt a célpontot képezik tehát, melyre minden egyes létező törekszik, vágyakozik; a mit pedig jónak nevezünk, nem egyéb, mint a törekvés vagy vágyakozás tárgya. A növényi élet tenyésztésre irányul; a tenyésztést tehát a növény javának mondhatjuk. Ezen állat mozogni vágy: a mozgás tehát rá nézve valami jó.

Eddig JOUFFROY okoskodásai kifogástalanok. Felismerte, hogy a létezőkben egy csoport jellemző tény rejlik s elnevezte azokat a létezők *rendeltetésének*. Azután következtette, hogy azon erők, melyek létrehozzák e tényeket, azokat csakugyan létre is hozzadják. Miután pedig azon czélt, melyre az erők törnek, elnevezte «jó»-nak, azt következteté, hogy a dolgok rendeltetése azoknak a java. Ez majdnem matematikai okoskodás, az erkölcsstannak egy majdnem tökéletes darabkája.

«A dolgok rendeltetése természetüknek megfelelő. Az ember természete pedig végtelen törekvésekből alakul, melyeknek a mostani határok közt eleget tenni nem lehet: jelen rendeltetésünk tehát nem is e törekvéseknek megvalósítása, hanem az erényé, mert egyedül ez áll hatalmunkban.» «A dolgok természete jelöli rendeltetésüket. Az ember természete pedig végtelen törekvésekből alakul, melyeknek a mostani határok közt eleget nem tehetünk; valódi rendeltetésünk tehát földön túlra terjed, új életek sorára, melyekben vágyaink betelnek.» Eresz alól csurgóra jutunk; beme-rültünk a zavarba. Példákkal mutatjuk meg.

«A dolgok természete jelöli rendeltetésüket.» Ezen ítélet JOUFFROY-nál általános érvényű; elmondható az ökörről mint az emberről. Az ökör természete hozza magával, hogy tizenöt évig él és szaporodik; tehát rendeltetése, hogy tizenöt évig éljen és szaporodjék. Azonban jelen helyzete ennek akadályt vet; kiherélik hat hónapos korában s megeszik három éves korában. Az ökör tehát,

melynek húsából tegnap ettem, egy más világon újra születik, ott még tizenkét évig él és szaporodik.

«A dolgok rendeltetése természetük szerint idomul.» E második ítéletnek JOUFFROY-nál hasonlókép általános érvénye van; okoskodása rá illik az ökorre, mint az emberre. Jelen helyzetében az ökröt hat hónapos korában herélik, három éves korában eszik meg: jelen rendeltetése épen nem felel meg hajlamának, mely szerint tizenöt évig élni s szaporodni kíván; jelen rendeltetése oly dolgot véghez vinni, mire hatalma van. Szabad állat számára, minő mi vagyunk, e dolog az erény; szabadsága fosztott állat számára, mint az ökör, ilyesmi nem létezik: a jelen életben tehát nincsen semmi rendeltetése.

Az okoskodás az embert és ökröt illetőleg ugyanaz. Előttünk egy szegényke állat, melynek nincsen rendeltetése s mely mégis biztos utolsó napon való feltámadásáról. De ügyeljünk csak a szók értelmére s látni fogjuk, hogyan foszlik szét JOUFFROY okoskodása az ökör halhatatlanságával és túlvilági szaporaságával. Valamely lény rendeltetése alatt értjük azon tények meghatározott csoportját, melyek az életet alkotják. De minden jelenség tűnő. Ha erő hozza létre, más erők leronthatják. Ha belülről is fakad, a külső világtól függ. Van például erő, mely a csirkét kifejleszti és szervezi. Ha azonban a tojás hegyét olajba mártjuk, az erőt legyőztük, a fejlődés megakad, a szervezet megromlik, szörnyszülött támad; ez esetben az egyes lény, a csirke nem érte el célját, rendeltetése nem felelt meg természetének. Az ökörben is volt életerő és reproduktív erő; az állatorvos kése, a mészáros koloncza hatásukat megrontotta; az irányzatok az ökörben megvoltak s rendeltetése még sem teljesült. Bennünk pedig végtelen vágya él a tudománynak, a rokonérzésnek, a hatalomnak; de a szomszédos erők nagysága, a világ végtelensége, társadalmunk tökeletlen volta megszámlálhatlan bajokra, nagyon közepszerű örömökre kárhoztatnak; megvan bennünk is a végtelenre az irányzat, de nincs hozzá hatalmunk. De hát nem nagyon természetes-e a dolog? Azután milyen csodálatos bizonyítéka az halhatatlanságunknak, ha valaki szíve fölajdulásaira hivatkozik! S mennyivel csodálatosabb, ha megfigyeljük, hogy e szívbjákat csak költők és JOUFFROY érzik, míg száz ember közül kilenczvenkilencz sorsába belenyugszik; és bármily szépnek gondoljuk is azt a többször megújuló másvilági éle-

tet, szívünk mindig többet fog kívánni, mert a tökéletességet kívánja, s addig meg nem nyugszik, míg az ember istenné nem válnék! Ne mondjuk tehát, hogy a dolgok természetéből rendeltetésüket megjósolhatjuk, legfőlebb gyaníthatjuk és akkor sem szabad felednünk a külső okokat, melyek akadályt vethetnek eléje, és a külső körülményeket, melyek hiányozhatnak. Ne mondjuk azt sem, hogy a dolgok jelen rendeltetése azok természetéhez van szabva; azt se mondjuk, hogy mivel természeti ösztöneink jelenben teljesen ki nem elégíthetők, jelen rendeltetésünk nem is azok kielégítésében áll. Akár ízes a fű, akár nem, az ökör rendeltetése marad, hogy legelje. Akár tökéletes a tudományunk, akár nem, rendeltetésünk mindig a megismerés; minek bizonyítéka, hogy az ökör mégis legelni, mi megösmerni vágyakozunk. Csak szigorúan ragaszkodjunk a rendeltetés szó valódi értelméhez, a mint az a példából élénk tűnik s világossá lesz előttünk a dolog. Az alap tények, melyekből a létezők élete alakul, képezik azok rendeltetését is; vannak tehát bennük erők, melyek e tényeket létesítik; ezek fejlesztésére törekszünk s ezek képezik a mi javunkat. De azért biztosak még sem lehetünk, hogy e tények mind létrejönnek; mint tények, a véletlentől, külső körülményektől függenek; tehát nem is bizonyos, hogy célunkat elérhetjük-e. Törekszünk rá, bár gyakran hiában; de javunkat képezik s ha már életben vagyunk, van is rájuk vágyakozni okunk. A szó helyes értelmezése, szigorú bíróként, megkülönböztette az igazságot a tévedéstől.

Hogyan tévedhetett hát JOUFFROY szigorú okoskodása hamis útra? Eljutottunk a *rendeltetés* szó második értelméhez. JOUFFROY szavaiban e két értelem összefoly s egyike a másika helyett áll.

Mi a lokomotív célja? Terhet vonni; itt a cél valami előre tervezett dolgot jelent, mely miatt a tárgyat készítik, szervezik. Itt nemcsak azt vesszük észre, mit az előbbi esetben, hogy a teher szállítás a gép rendes és főhatása, hanem azt is, hogy e hatásban rejlik a gép készítésének az oka is; egyik tudós gépész maga elé tűzte e célt; ez a cél határozza meg a vas mennyiségét, a kerekek elhelyezését, a pisztonok s a gőzkazán vastagságát, a fűtőszer megválasztását és a többit. Itt a szó értelme megváltozott: a hatás okká változott, itt már egy építő mesterrel, egy tervelővel is dolgunk van. Csak nézzünk utánna JOUFFROY-nál, megtaláljuk a tervelőt.

«A mint bonyolult szerkezetű gépnél tudjuk, hogy minden keréknek megvan bizonyos fordulása, melylyel az egész gép mozgásához hozzájárul; úgy hiszszük azt is, hogy a világegyetemben, melyet annyira különböző lények laknak, e létezők mindegyike nemcsak természete szerint működik, hanem egyszersmind az egésznek működésére is kihat. A mint én nem vagyok hiába a világon, ép oly kevéssé az a kavics, mely lábam alatt elgördült; természete ennek is szerepet jelölt ki a teremtésben, mint az enyim nekem. És ha e szerep homályos, nem oly szép, nem oly tekintélyes mint az enyim, mégis eljátszódik és ama célra húz, melyet magának a *teremtő* kitűzött, midőn kezeiből a világot kibocsátá.»

Most már a főnebb megczáfolt állítások új értelmet nyertek. Valaminek rendeltetése nem mulékony tény többé, mely külső okoknak is alávetett, hanem isten rendelése. A mit pedig isten rendel, annak meg kell történni; ha nem itt lent, hát másutt. Minthogy a végtelenséget tárgyazó vágyaimnak ki kell elégíttetniök, de a jelen életben ki nem elégíttethetnek: tehát a jövőben; e szerint van jövő élet. Más részről: isten igazságos. De nem volna igazságos, ha rendeltetésünk, melyet ide lent reánk mér, más egyébtől függene, mint saját magunktól. De csak egyetlen egy dolog van teljesen hatalmunkban: az erény. Jelen rendeltetésünk tehát az erény gyakorlása. Az értelem ily változásával minden rendre fordul, helyén van és megokolt.

Csakhogy szerencsétlen véletlen következtében most JOUFFROY első ítéletei válnak hamisakká; minthogy pedig az utóbbiak az elsőktől függnék, megint romba dől az egész okoskodás és nem marad sértetlen semmi sem.

Vegyük csak újra szemügyre az első ítéleteket. «Minden lénynak célja van.» Ez most azt jelenti: «Midőn isten teremt valami dolgot, azzal mindig valami célja van.» Erről nem tudok semmit, de senki sem. Nem vagyunk isten bizalmasai. A theológus merészsége kell hozzá, hogy istenből építő mestert csináljunk s ennek megfelelő morált alkossunk. JOUFFROY-ban nincsen meg ez a merészség; nyíltan kijelenti, hogy a morál nem függ az istentantól, hogy a jó elvét isten gondolata nélkül is meg lehet alapítani, és hogy a «czélszerűség» sarkigazság, nem pedig theológiai következtetés. Az utóbbi esetben kétséssé válnék s JOUFFROY az ily theológiai dedukciónál nem is akar tudni semmit sem. S mégis dedukálnia kell, különben meg sem tudná alapítani erkölcesztanát. Mivé lesz tehát JOUFFROY morálja?

«Valamely lény célja annak java.» Ennek most következő az értelme: «Midőn isten a dolgokat teremti, célzott tűz eléjük, mely azok javát képezi.» Erről nem tudok semmit sem; de más sem tud; sőt a mi rosszabb, sokan az ellenkezőjét hiszik. Nagy theológusok azt állították, hogy a kutya azért van, hogy nekünk szolgáljon, az ökör, hogy bennünket tápláljon, a folyó, hogy lehűtsön, a nap, hogy nekünk fényt adjon. FÉNELON-ban bőven találunk ily részleteket, MALEBRANCHE még tovább ment; bebizonyította, és pedig szigorú következetességgel, hogy isten nem tekintette teremtményei javát, csak saját dicsőségét; semmit sem tett értük, mindent csak magáért s hogy nem is volna isten, ha emberséges volna.

«Valamely lény célját annak természete jelezi.» Semmiképen. Minden theológus beszélt már a gondviselés titkos útjáról. Hiába metszem fel a birkát, nem fogom felfedezni, mi végből teremtette isten. Ha, a mint BOSSUET mondja, isten azért csinálta az angol forradalmat, hogy XIV. Lajos sógornéja lelkét megmentse, még a legélesebb szemű történetíró sem fog e terv nyomaira akadhatni az eseményekben; ha a nap azért készül, hogy az embereknek fényeskedjék: a nap lakói, kik különben alkalmas helyről figyelhetik meg természetét, ezt a rendeltetését még föl nem fedezték.

De hagyjuk abba e theológikus morált; szégyenlem JOUFFROY rovására venni. Ő sem becsülte többre érdeménél s szunnyadni engedé a középkor vaskos köteteiben, honnan, reménylünk, napvilágra többé nem kerül. És mégis, tudtán kívül is, félig elfogadta. Aristoteles analízisei és a katekizmus emlékei közt himbálódzott: a filozófuson kezdette, a theológuson végezte. Két egymást kizáró értelem közt tévedezett s pogány előzményekből keresztyén következtetésekre jutott. Állításainak kettős értelmét nem különböztette meg s használta fölváltva, mintha ugyanazt fejeznék ki. A *rendeltetést* először úgy vizsgálta, mint természettudós; ténynek nézte, a szervezet, az alapösztrönök természetes következésének; majd, mint a hívők, a rendeltetésben isten célját, parancsát kereste. Először természeti erők munkáját látta benne, azután pedig valami természetfölötti akarat betelését. Feledte, hogy a természettudós sarktétélei nem vezethetnek theológikus föltevésekhez, valamint ezek sem alapulhatnak amazokon. Nem vette észre, hogy a theológus föltevései theológikus dogmán alapulnak, mely távol a tudomány-

tól az egek egében rejtőzik, s melyből természeti alapon nyugvó erkölcsen soha sem származtatható le, csak pozitív vallás. Azt sem látta, hogy a természettudós sarktételei oly szörnyű igazságokra vezetnek, melyeket még fontolgatni sem merünk, míg bennünk első hitünk maradványai élnek. JOUFFROY ezúttal is, mint egyéb helyen, kettős természetének bélyegét viseli: keresztyénsége hagyott, későn ért filozófus, kit szigorú módszer vezet s gyermekkori emlékek akadályoznak. Sokat törte magát s törődött lett; fele fáradsága odaveszett; nyugtalan kézzel benyitott a tudomány csarnokába, de sebesülten a küszöbre dőlt.

Pedig a célpont már nem volt távol. Nincs egyszerűbb dolog az erkölcsi igazságok levezetésénél. Fölfedezésükre, egybekapcsolásukra elég alkalmazni azon módszert, mely a képzeteket keletkezésükre, az általános formulákat különös esetekre vezeti vissza. E nagyhangú, homályos szókban: rendeltetés, végcél, jó, kötelesség, kötelezettség, erkölcs, nincs semmi titokzatos, semmi megfoghatatlan. «Lelkiismeret, lelkiismeret, kiált fel ROUSSEAU, magasztos ösztön, halhatatlan szózat!» Elemezve, e magasztos ösztönben, e halhatatlan szózatban csak nagyon egyszerű mechanizmust találunk, melyet szétszedhetünk, mint valami rugót.

Tekintsük az élvezetet, hatalmat, tudományt. E dolgokat maguk kedvéért kívánjuk, nem eszközök gyanánt, hanem cél gyanánt. E révén nevezzük jóknak, javaknak; jónak mondjuk azt a dolgot, melyre egyedül magáért is vágyunk — belsők *irányzatának* tárgyát.

A táplálkozás a növényeknél első rendű tény, míg sok más csak annak előkészítője. Mondhatjuk tehát, hogy a növény *irányzata* a táplálkozás, hogy az neki nem eszköz, hanem cél. Mondhatjuk tehát azt is, hogy a táplálkozás a növényre a legfőbb jó.

Vagy tekintsük az alaptények teljes csoportját: a típus sértegetlenségét, a táplálkozást, a reprodukciót. Mondhatjuk, hogy e három dolog a növényre a «legfőbb jó.»

Általánosítsunk. Azon alaptények csoportja, melyek valamely létezőt megalkotnak, ama lény legfőbb javát képezik: ime a jó meghatározása.

A mint látjuk, elég például vennünk valami gyakori, könnyen észlelhető tény, vágyaink, belső ösztöneink egyikét. Kellő átváltoztatások mellett megkapjuk belőle a «jó» egyetemes formu-

láját. Hasonló módon fejthetjük le az erkölcsi érzetek egész matematikai sorát.

Elménknek magatartásából származnak; eredetüket az elme bizonyos szempontjában találják; a lelkiismeret nem egyéb, mint belsők egy szempontja. Vegyük a jó fogalmát általánosságban s mondjuk ki például ezen egyetemes ítéletet, a halál valami rossz. Ha ez a maxima vízbe ugrat valakit, hogy fuldokló embertársát onnan kimentse, az az ember erényes.

Mivel az erkölcsi érzetek ítéleteken alapulnak, bírnak ezek sajátóságaival is. Az egyetemes ítélet szélesebb körű a részleges ítéletnél; az erkölcsi érzet, vagy cselekvésünknek egyetemes ítélet alapján támadó indoka is messzebbre terjedő lesz a részleges ítéleteken alapulónál. Az erényes, erkölcsi indokok és érzések tehát értékben felülmulják az érdeken, rokon- vagy ellenérzésen alapulókat.

Ezt bizonyítja a tapasztalás is: az erényes indokot méltóságosabbnak, szebbnek, parancsolónak, szentnek ítéljük. Sürgetéseiket ezért kötelességeknak, törvénynek tekintjük.

A dolgok «java» alatt azon lényeges tények csoportját értjük, melyekből alakulnak. Azon cselekvés, melynek indoka ezen egyetemes sarktételen vagy annak egyik folyományán alapszik — erényes. E két mondatban benne rejlik az egész erkölcsstan. JOUFFROY a stoikusokkal közeledett az elsőhöz, de nem érte el; megállapította a másodikat KANT-tal, de nem bizonyította. Ha theológikus kétértelműség nem vitte volna hinárba, elérte volna az egyiket, bebizonyította volna a másikat. Czáfolataink végén, mint kritikánk elején ugyanazt az embert találjuk; látjuk, hogy hatalmas, de akadályok közé ékelt, hogy nincs igazsága s mégis szomszédos vele. Magába mélyedő elme, magasztos és bebizonyítható elméletekhez szító; s bár logikája keresztyénységéből kiragadta, vallásos hajlamainak maradványa, üres abstrakciók iránti gyöngéje mégis tévedésekbe ejtették. A pszichológiának híve volt, a tudomány harmadik megalapítója, gazdag, éles elméjű és vigyázatos tudományos leírások szerzője, kit azonban az abstrakció csalóka meghatározások, metafizikai képzelődések zürzavarába vetett. Tüzlelkű és méltóságos szónok, filozófiai gyötrelmek erőteljes festője volt, de alig hogy néhány tudományos dolgot alkotott: akaratlan kétértelműség, titkos hajlamának következése, szétrontrá erkölcsstaná-

nak erős és tudós szövetét. Nem hagyott hátra egyebet, mint néhány mintaszerű értekezést, néhány töredék elemzést, néhány módszertani tanácsot s eredeti föltalálás néhány példáját. Szelleme többet ígért, mint a mennyit élete nyújtott; s ő kevesebbet vívott ki magának, mint a mennyit érdemelt. Mint COUSIN-t, őt is akadályozták a viszonyok; helyezzük át őt is, mint COUSIN-t, más századba; az embert megőrizzük, csak a viszonyokon változtunk; s az ember, a viszonyok által segítve, boldogabbá, nagyobbá válik.

IV.

1680-ban született, a kenti grófságban, Angliában. Legnagyobb boldogságunk, ha hasonlóink között élhetünk s lelke mélyében, JOUFFROY angol volt. E faj genie-je szenvedélyes és eszmélkedő; a magukba mélyedő embereknek nagy sora van náluk; melankholikusok, hevesek, komolyak, vallásosak, a magánosságot szeretők, természetük hajtja, hogy istenről, a kötelességről, a boldogságról, jövő életéről gondolkodjanak; zárkóztak, s ha vihar dúl lelkükön, az egészen *bennük* marad. Ily elmék között, JOUFFROY nem látszott idegenszerűnek. Szigorúsága nem tetszett száraznak, komolysága nehézkesnek, szomorúsága egyhangúnak. Nem tartották sem kevélynek, sem társaságkerülőnek, sem betegnek; s ha háta mögött beszéltek róla, a rokonérzet mellett a tisztelet sem hiányzott iránta.

Komoly és rendszeres tanulmányokat végzett s fiatalságát a cambridge-i egyetemen tölté. Mint minden angol, minden szenvedélyes, elmélyedő szív, ő is mélyen érezte a természet szépségeit. Szerencsétlennek tartja vala magát, ha a mi ősdi «École normale»-unkba kellett volna zárkóznia, pusztuló kaszárnya csupasz falai közé, szemben a Quartier latin piszkos közeivel. Cambridgeben szívesen elnézte a hosszú termeket, a magasra nyúló ódon famunkát, százados tölgyek sorát, hol mindig zöldelő pázsiton szelid özek, pávák legeltek. E szép tárgyak nyugalma lelkébe is átszállott és első gondolatai nem titkos elégtelenség, hanem boldog magábaszállás állapotában támadtak.

Itt lépett egymásután az egyetemi fokozatokba s tanulmányozta a theológiát hévvel, de belső gyötrelmek nélkül. A protes-

táns vallás szabadelvű, az elméletben következetlen, a gyakorlatban elnéző, megadja részét az észnek és az emberi büszkeségnek egyaránt; el is fogadja s korlátolja is a vitatkozást és a függetlenséget; kört von ugyan az ember körül, de megengedi, hogy mozoghasson azon belül. JOUFFROY sem tartotta a protestantizmust elnyomónak. Különben ama pillanatban, midőn JOUFFROY hívője lett, teljes virágában volt. Alig hogy MANDEVILLE feltűnt; VOLTAIRE sem élesíté és sokasítá még BOLINGBROKE kételyeit; a skeptikusok elszigetelt szekta, nem pedig népszerű párt voltak. Ha néhány tudós meg is támadta a kinyilatkoztatást, sokkal több volt, a ki védelmezte. A tudós BOYLE a nevetséges színe nélkül hagyományozhatott bizonyos összeget oly célból, hogy évenként nyolczszor beszéljenek a szószekről «az atheisták, deisták, pogányok, mahomedánok és zsidók ellen». NEWTON az Apokalypsist magyarázta és a híres matematikus, BARROW csak azért engedte neki át tan-székét, hogy ő maga egyházi szónoklatra adhassa magát. Végül a protestantizmus, mely a Stuartokat elűzte és a korlátlan monarchiát romba dönté, az alkotmány öre, a nép szabadítója gyanánt tűnt fel. JOUFFROY megmaradt e valláson belül, mely táplálta hitét, a nélkül hogy korlátozta volna logikáját, mely az új tudományra támaszkodott, a helyett hogy gyöngült volna általa, védte a szabadságot a helyett hogy az önkényt támogatná, és türelmes, tekintélyes, nemzeti voltánál fogva egyaránt illet JOUFFROY hazafiságához, büszkeségéhez, elméjéhez.

E részről nyugodtan maradva, a filozófia felé fordult, melyben az eszmélkedő, magába térő elme természetes feladatát találja. Nem élte szabályozóját, hanem élete munkáját kereste benne. Egészen filozófiaiinak hagyta s nem akarta vallásosra változtatni. Nem kérdezte tőle az üdvösség útját, csak az igazság ösvényét. Kevésbé volt érdekelt fél, tehát sokkal szabadabb. Kíváncsi módjára meghatározni, osztályozni akarta a képzeteket, érzeteket, s ezek törvényét, s egyebet nem tűzött maga elé. A pszichológia céljává a pszichológiát tevő, és óvakodott, nehogy titokban metafizikai kérdések irányozzák kutatásait, fokonként megrontsák megfigyeléseit.

Tizenhét éves volt, midőn NEWTON «*Principiá*»-i megjelentek; hét évvel később az «*Optiká*»-t olvasta. A természettudományok egyszerre érettkorúkká lőnek és a «Royal Society»-t a gondolkozó világ székhelyének lehetett tekinteni. Az általános lel-

késedés az elméket a külső tárgyak tanulmányozása felé vonta és JOUFFROY az egész világgal fizikus leve. Szerencse volt rá nézve, felszabadult az örökös szemlélődéstől, és az erőket a tárgyak tulajdonságainak, törvényeinek tekintve, nem állította sem azt, hogy az erők külön lények, sem azt, hogy a lélek erő. Tőle ugyan LEIBNITZ monas-ai Németországban maradhattak, ő csak a tények megfigyelésére adta magát.

LOCKE-ot követé, kinek Essay-i akkor jelentek meg. Mert rendszeresebb, figyelmesebb, élesebb és gazdagabb elméjű volt, meghatározta a képzetek eredetét, mely LOCKE-nál határozatlan marad s a negyedik könyvhöz több értekezést csatolt a jegyekről, azonkívül a rokonérzés különböző nyilvánulásait hosszasan tanulmányozta megelőzve ADAM SMITH-et és CONDILLAC-ot. Kortársaival együtt, a szabatos és egyszerű stílust kedvelvén, képzeit mindig helyesen, szabatosan fejezhette ki. Az irodalmi levegő még nem volt sűrű a XIX. század ködös kifejezéseitől, a német absztrakciók porától. JOUFFROY a homályos és főséges stílus behatásaitól ment maradt; mondataiban nem voltak általánosságok, szóképek; és nem is tanulmányozta a képzetek és érzetek helyett «a képességeket és tehetségeket.»

Visszavonultan élt, többnyire falun, kis házacskában, halom tövén, mormogó patak mentén kedves kenti grófságában. Megkínálták tanársággal Cambridgeben; ő azonban visszautasítá ez ajánlatot, inkább magának gondolkozott s azt tartotta, hogy hivatalos oktatás soha sem lehet eléggé szabad. Komolysága, becsületessége, híre által a whig-párt előtt is tekintélyre jutott s a vezérek helylyel kínálták meg a parlamentben. Némi habozás után újra visszautasítólag felelt; nem azért, mert a dicsőséget megvetette — titokban szerette — hanem mert ösmerte magát. A kemény támadások, vádak; a parlament folytonos harczi élete megtörte volna szenvedélyes és gyöngéd lelkét; tudta, hogy ott kelleténél érzékenyebb lesz és sokat szenvedne. Kerülte a politikát s a választásokban is csak lelkiismeretességből vett részt. Nős volt s elvonultságában, családi boldogsága közepette találta örömét. ADDISON, POPE, SWIFT meglátogatták; később HUME neki ajánlotta fel értekezését az emberi természetről. Hogy mellbaján segítsen, két évet Olasz-, majd Franciaországban töltött. Itt találkozott COUSIN-nal, ki már évei és dicsősége súlya alatt görnyedt; ő volt az utolsó

egyházaty, s BOSSUET-nek csodált utóda. COUSIN, ki megszokta az uralkodást, elbámult, hogy ily eredeti és önálló elmével találkozik; s bár kissé zokon vette függetlenségét, tisztelte s nem iparkodott megteríteni. Midőn JOUFFROY Angliába visszatért, a híres francia egyházi szónok iratait tanulmányozni kezdé; azt találta, hogy jobb logikus, mint megfigyelő, jobb szónok, mint logikus s nagyobb politikus, mint szónok. Mindazonáltal a szónok és a filozófus hosszú időn át összeköttetésben állt egymással; udvarias bókot váltottak, jóindulattal vitatkoztak. Barátaik kíváncsian szemléltek a két férfi természetének teljesen ellentétes voltát s egy ízben JOUFFROY kis házában nagyon jól mulattak, midőn a különczködő elméjű POPE, képzeletének feket eresztve, COUSIN-ből filozófust csinált s áttette a tizenkilencedik századba, melléje pedig tanítványul JOUFFROY-t adá.

XII. FEJEZET.

MIÉRT VOLT AZ EKLEKTICIZMUSNAK SIKERE?

Nem gondolom, hogy az uralkodó filozófia főnebbi rajzában és kritikájában egyetlen egy eredeti vagy fontos tant elhallgattam volna. Az újabb tanítványok semmi újjal meg nem toldták; ha dolgoztak valamit a művön, azt inkább kihagyások, elmetzés útján tévők. Kezük alatt az eklekticizmus vagy spiritualizmus filozófiailag megfogyott, de szabatosabbá vált. Ma már tökéletes, de csak a liceum számára, vagy szónoklati szemelvényekre, kathedrai ékesszólásra való. Midőn már ennyire jutott s szépen felöltöztetett, derekasan bebalzsamozott halotthoz hasonlít, bátran elkérdezhetjük, miért volt sikere.

Ha e kérdéssel a hivatalos filozófusokhoz fordulunk, azt fogják mondani, hogy sikere *igaz voltában* rejlik.

Ám ha ez állana is, a tan igazsága a hatalmat meg nem szerezhetné. Ha csak átfutunk is a történeten, látni fogjuk, hogy a hatalmat nem ily módon szerzik. Ha az átfogó négyzetéről szóló tantétel elménk szokásait sértené, csakhamar megczáfoltuk volna. Ha szükségét éreznők a hitnek, hogy a krokodilus isten, holnap a Carrousel-téren már temploma emelkednék. A sok különböző vallás, ellentétes filozófia, megdöntött igazság s életben tartott tévedés világosan megmutatta, hogy a vélemények elterjedése, bukása nem azok józanságától függ, hanem attól, hogy mennyire egybehangzanak vagy ellenkeznek az elmék állapotával. Ezért van, hogy a dogmák változnak századok s fajok szerint. Nem vagyunk igazgatalanok valamely század vagy faj iránt, ha véleményeit, hitét alap-

ösztöneiből, uralkodó szokásaiból magyarázzuk; nem vagyunk igazságtalanok az eklekticizmus iránt sem, ha sikerét idejének s szülőföldének természetéből, hajlamaiból magyarázzuk.

Ha az olvasó újra átfut az okokon, melyek a tan alapítóit vezették, különösen kettőt talál: a vágyat, hogy a tudományt az erkölcsnek alárendeljék, és az elvont szók iránt való előszeretetet.

Az erkölcsstan iránt való előszeretetből vetette meg ROYER-COLLARD a reprezentatív képzetekről szóló régi igazságot. És mert a skepticizmustól félt, rontotta le a külső észrevevés elméletét és helyettesíté hitvallással, melyet diktátor stilusában írt meg.

Az erkölcsstan iránt való előszeretet erősíté meg MAINE DE BIRAN-t csodálatos tanában az erőkről és hajtá a belső kinyilatkoztatásnak és az istentől megvilágosított észnek misztikus elmélete felé.

Az erkölcsstan iránti előszeretet változtatta meg végül COUSIN egész filozófiáját. Midőn már szint váltott, COUSIN kétértelmű kifejezés segítségével megczáfolta a skepticizmust, mint erkölcstelen tant; a pszichológiát az ész és szabadság tanulmányozására szorítá, amaz egyetlen tehetségekre, melyeknek az erkölcshez viszonyuk van, és mind az ész, mind a szabadságot az erkölcsi élet szolgálatára rendelte; a művészetnek az erkölcsi szépet tűzte feladatává; istent az erkölcs őrévé tevő és az erkölcsstan szentesítésére megalapítá a lélek halhatatlanságát. A filozófikus filozófiát elnyomta, a régi ellenvetéseket teljes érvényükben hagyta, a régi bebizonyításokat ismételte, a tudományos kérdéseket mellőzte s a tudományt szónoklati gyakorlattá változtatta a nevelés és kormány javára.

Az erkölcsstan iránt való előszeretet vitte rá JOUFFROY-t, hogy kutatásait «az ember rendeltetésének problémája» köré csoportosítsa. Ez az előszeretet hamisítá meg tanait akaratlan kétértelműség¹ által; ez bonyolította egy theológikus előítéletbe, melyből többé meg nem szabadult.

Az abstrakció kedvelése vitte rá MAINE DE BIRAN-t, hogy az erőket, — puszta tulajdonságokat, elvont viszonyokat, vonatkozásokat — állományokká változtassa, az akaratot a léleknek tekintse,

¹ A *rendeltetés* szó kettős értelmű.

a kiterjedést pusztá látszatnak vegye s LEIBNITZ monas-ait újra föléleszsze.

Az abstrakció kedvelése sétáltatta meg COUSIN-t egy ideig a pantheizmusban, vitte azután filozófiáját szabatosság nélküli kifejezések, sánta okoskodások, kézzel fogható kétértelműségek csávjába, annyira, hogy midőn később COUSIN a XVII. századra esküdve az egyszerű stílust kezdette használni, elméletei egyébre sem támaszkodhattak, mint a közönség előítéletére, filozófusi rég dicsőségére s szónokias zsenijére.

Az abstrakció kedvelése vitte rá JOUFFROY-t, hogy MAINE DE BIRAN monasait elfogadva, a tehetségeket valóságos dolgoknak, a pszichológiát egyetlen egy skolasztikus, szók körül forgó kérdésre szorítsa, a tényeket pedig határozatlan, szabatosság nélküli, hibáktól hemzsező képzetekkel jelölje meg.

Innen ered ezen filozófia elszigeteltsége, tehetetlensége. Ott maradt a sarokban, mint az irodalom jó barátja, de elfordulva a tudományoktól, a helyett, hogy mint előzői ő lett volna a legfőbb, a megújító tudomány. Metafizikai tana az erőkről a háttérben maradt; alig hogy MAINE DE BIRAN és JOUFFROY vázolni kezdte, alig hogy COUSIN elfogadta, már el is lett feledve, haszon nélkül válóvá, népszerűtlenné vált. Az igazat megvallva, a rendszernek nem is volt metafizikája; a pozitív tudományok segítsége nélkül fejlődtek, tőle egy általánosabb vezéreszmét sem nyertek, sőt egyenesen ellenmondottak annak, mely JOUFFROY és BIRAN előtt lebegett.¹ Másrésről a rendszernek nem volt logikája sem; a pozitív tudományok módszerei nélküle fejlődtek, még mindig BACON és NEWTON iránya szerint; az eklekticizmus e módszerektől megtagadta az analízis segélyét s ama közérthetőséget, melylyel a XVIII. század mesterei kezelték. Csakugyan a pozitív tudományok akadályos volt; azt állította rólok, hogy a dolgok lényegébe soha be nem hatolhatnak, csak a tünetényeket s ezeknek törvényeit ismerhetik² meg. Soha ilyen látvány még nem tárult a szemléelő elé. Most első ízben maradt az általános szempontok s a módsze-

¹ Az erőknek, mint érzékfölötti pontoknak elméletével semmi sem állhat nagyobb ellentétben mint GEOFFROY SAINT-HILAIRE tana s az alsóbb rendű állatokról való újabb fölfedezések. (V. ö. pl. QUATREFAGES: «les métamorphoses et la généagenèse. Revue des Deux Mondes 1855—56).

² V. ö. MAINE DE BIRAN-ról szóló czikket. JOUFFROY: *Distinction de la psychologie et de la physiologie*.

rek tudománya egészen értéktelen; most először ereszté szabadjukra az egyes tudományokat s az erkölccstannal szövetkezve, mintha a «Vicaire savoyard» commentárja volna, helyet kért magának a vallás mellett, melynek tisztelettel ajánlá fel gyanús segélyét.¹

Ösmerve már most ezen filozófiának természetét, nem lesz nehéz fölfednünk okait. Minthogy az alapítók az abstrakczio és az erkölcs rugóján indultak, szükségképen a tanaikat helyeslő közönségben is megvolt e két dolog szüksége. Ugyanazon erő vezeti mindenütt a feltalálót és a tömeget is; a különbség a kettő közt csak az, hogy az egyik hangosan hirdeti azt, mit a másik csak sutogva kíván.

Köztudomású, hogy a XVIII. század szelleme a gyanakodás, műve a kritika. A fődolog az volt, hogy rá ne szedjék az embert. Sorra fogták a véleményeket, akár szent, akár világi tárgyakról szóltak, hasznosak vagy veszélyesek voltak s félre dobtak mindent, mit meg nem bizonyíthattak. Nem hittek a szív szavában, csak az analízisben, érzelmek helyett az okoskodás járta. Ezen szellemből fakadt az ideológia.

A filozófusok, hogy századuk szükségletének eleget tegyenek, a képzeteket megokolták: visszavezették eredetükre, száműzték körükből minden homályos, kétes fogalmat s egymáshoz fűzték a világos és biztos ismereteket oly szabatos kifejezésekkel, oly mesterkéletlen egymásutánban, hogy a filozófia az algebra folytatásának látszott s CONDILLAC azt hihette, hogy az elme működéseit akár jegyekbe foglalhatja.

A közönség uralkodó hajlamai változékonyak; mert hatalmasak, kielégülnek s ha kielégülnek, megszűnnek. Mint hullám, mely nő, dagad, a tengert fölhányja, majd ismét összeszorul, észrevétlenül apad, míg végre nyom nélkül eltűnik: úgy erősödött a bonczoló ész VOLTAIRE alatt, érte el fejlődése csúcsát az enciklopedistákkal, míg végre gyengült és letűnt. 1810 körül csapódott le utolsó hulláma. Elérték a bonczolás, kétkedés és kritika netovábbját. Ez úton nem volt többé keresni való s nem is találtak rajta többé semmit. DELILLE agyából csak úgy ömlött a sok szabályos és üres vers, mint akár valami pénzverő gép sajtója alól.

¹ COUSIN «Az igazról, szépről, jóról» írt előszavában.

Az Institut La Harpeban megkoronázta a szabálynak hódoló, lapos kritikát s még a legfinomabb elmék is CONDILLAC műveit magyarázgatták és irták körül. LAROMIGUIÈRE volt ezen mesterek közt az utolsó, ki feltűnt. Stílusának végtelen finomságán, szeretetre méltó fordulatain, választékos árnyalásain mintha a már tűnő nap sápadt sugarai nyugodnának. CONDILLAC néhány nagy gondolatát már kezdik nem érteni; többé nem beszélnek a lélek mivolta s a külső észrevevés körül tett felfedezéseiről s midőn a leleményes LAROMIGUIÈRE mesterének filozófiáját javítani, újra föléleszteni akarja: azt azon gyermekes megkülönböztetésekre vezeti vissza, melyet a tiszta és homályos képzet, figyelmes észlelés és az önkéntelen megismerés, a benyomás és annak értelmi kifejezése közt megvon.

A túlságos megeledés végtére csömört okoz és győzelem után támad a zendülés. A XVIII. század embereinek a bizalmatlanság, a kételkedés haladást, a kritika új fölfedezést jelzett; az utódok előtt a kritika nem fölfedezés többé, a bizalmatlankodás nem haladás. Azoknak örömük telt benne, ha egy rongált épületet lerontottak; de mikor már le volt rontva, az embereket viszont az bántotta, hogy csak romokat látnak. Az öregek a hitben nőttek fel s kételkedni szerettek, az ifjak a kételkedésben növekedve, hinni vágytak. Föllépett ROUSSEAU, jogaiba helyezte az érzelmet, fölmaszталá az eszményt, hirdette a láthatatlant és a közönség fele követé. Majd BERNARDIN DE SAINT PIERRE, Mme STÄEL és CHATEAUBRIAND tűnt fel s az érzelmesek pártjára állott az egész világ. Senki sem csodálkozott azon, hogy Mme STÄEL a lelkesedést és föllengést hirdette. Senki sem botrányozott meg azon, hogy CHATEAUBRIAND a keresztyénséget kellemes volta miatt ajánlotta, istenből díszítéseket gyártó kárpitost csinált s a serdülő geológiának azt felelte, hogy isten a világot már kezdetben vénnek teremtette. A multtal való ellentét elragadta az elméket. Francziaországon a nyers erő hatalmaskodott, Európát pedig megtörte; az érzékelhető tárgyaknak, a számokban kifejezhető mennyiségeknek tudományán kívül minden gondolatot száműztek vagy megvetettek. A testek és elmék e szolgaságában igazán becsület, erény, a jelenből való menekülés s a viszonyok ellen tiltakozás volt — álmodni.¹

Álmodoztak tehát s «jóval többet az elégnél». De most elő-

¹ V. ö. STÄEL «l'Allemagne». Különösen az előszót. — LAMARTINE akadémiai székfoglalója.

ször vált az álmodozás metafizikává. A fiu örökli atyja bűnét; ha a réGINEK ellene is mondunk, mégis a régít folytatjuk; az 1820-as nemzedék, ha átkozta is az 1760-ból való filozófusokat, követte is őket. Szokatlanná vált ugyan előtte az elemző észjárás, de megmaradt szenvedélye a metafizikához; egyszerre rendszeres és érzelmes is volt és elméletbe foglalta szíve vágyait. Innen származott amaz új, elvont stílus, mely Franciaországban eddig ismeretlen maradt. Mert szétfolyó, homályos kifejezésekből áll össze, megfelel az «eszmény utáni vágnak» s az álmodozásnak; s mert e kifejezések emelkedettek s nagyszerűek, a magasztos ösztönét is kielégítik; e mellett filozófiai kifejezések is, melyek mindenbe filozófiát látszanak oltani. Élt tehát mindenki e kifejezésekkel, mert mindenki álmodó, magasztos filozófus volt. Kis vártatva egész özönük támadt s a szörnyű német főnevekbe s rőfös szavakba elfuladt d'ALEMBERT és VOLTAIRE csinos prózája; úgy látszott, mintha Berlin emigrált s egész súlyával Párisra nehezedett volna.

Az álom és az absztrakció: — ime újraébredésünk két szenvedélye; egy részről az érzelmes föllengés «a lélek titkos sejtelméi», homályos vágy a boldogság, szépség, fönséges után, mely az elméletektől azt kívánta, hogy megnyugtatók és költőiek legyenek, mely rendszereket gyártott, új reményeket alkotott, az igazságot második sorba helyezé, a tudományt lenyűgözte s a saját kedvére szabta meg a tudomány tételeit, akár csak szabónál ruhát rendelnénk; másrésről a filozófiai homályosság szeretete, az égben szárnyalás szokása, az elvont kifejezésekben duskálkodás, a szabatos stílus kiveszte, az elemző gondolkodással való nem törődés, az egyszerűség megvetése, a tudományos pontosság gyűlölete; egyrésről a szenvedély: hinni minden bizonyíték nélkül, másrésről a képesség: hinni minden bizonyíték nélkül —: ez a két szellemi ösztön alkotja meg azon időnek lelkét. Kifejezik ezt RENÉ, MANFRED, WERTHER, JOCELYN, OLYMPIO, LÉLIA, ROLLA s még több nevet említhetnék. Harmincz év közében, hat hónapig, néha tovább is, minden fiatal ember Hamlet volt dióhéjban; csömöre volt minden iránt; nem tudta, mit kívánjon, higgyen, tegyen; megszállotta a kétség, bátortalanság, keserűség, pedig boldogságra lett volna szüksége s nézegette is csizmái hegyét, hátha véletlenből valami világrendszer akadt meg benne s miután egymáshoz csörrenté a nagy szavakat: isten, természet, emberiség, eszmény, synthézis, azzal

végezte, hogy valami gépies hivatalba, vagy üres örömbé csöppent, a börze vagy a színház kulisszái közé. A metafora abstrakcióval, a költészet filozófiával, az álom formulával vegyült mindenütt. Az ódák eszmélkedésekké váltak, erkölcsstani értekezésekké, teológiai felolvasásokká; versekben gyötrődtek rajta, hogy az ember talányt megfejtsek; szép strófákban bizonyígtatták vagy czáfolták isten létét; és stanzákban vagy versecskékből, alexandrinusokban vagy kurtább sorokban, kereszt- vagy folytonos rímekben skeptikusok, idealisták, misztikusok, indus bölesek, pogányok, keresztyének, humanitárius apostolok, manikheusok voltak az akkori emberek. A drámák és regények a tudományok kézikönyve lettek; alakjaik az emberiség egyes mozzanatait, a történet korszakait, a politika reformjait, a büntető törvénykezés tételeit, «a társadalmi és politikai szervezkedés kérdéseit» jelentették. Nem volt költő, ki pusztán költőnek akart volna maradni. Mindegyik az embert és világot törekedett megmagyarázni s hegyibe az egész emberiséget megmenteni. Természetes ellentét gyanánt az elméletekből meg regény, óda, könyörgés, magasba szárnyaló föllengés lett. Midőn a keresztyénségen újra meglágyult az emberek szíve, az egyik újra visszahelyezni, a másik reformálni, magyarázni, újra megalkotni, salakjától megtisztítani akarta s még ma is tart ez az áramlat. Midőn az emberiségért már fölhevültek az emberek, az egyik békőiből fölszabadítani, a másik szervezni, boldogítani, erkölcsösebbé tenni akarta s ilyféle kísérletek még minapában is történtek. S hogy teljeseadjék a kép, volt, ki az égi testeket, e nagy «észállatokat» magasztalta, egy másik a swedenborgi angyalok csapatát, emez a lelkek röptét a csillagokon át, amaz az atyák átszármazását fiaik testébe, újra egy másik az emberiség fogalmának szertartásos tiszteletét vagy «a kedves halottak agybeli földidézését». Az újkor első két századát kivéve soha oly sok és oly élénk metafizikai álmodozás nem járta; soha oly szívesen nem hajoltak nem az ész, de a szív szavára; s nem kedvelték annyira soha az elvont és föllengős stílust, mely az elmét a szív bolondjává teszi.

S ép ezen stílus, ép ezen hajlandóság képezi az eklekticizmus rugóit. Az indító okok, melyek a mestereket meggyőzték, éltek a tanítványokban is; a tanszéken ugyanazon ösztön volt erős, mely a gyülekezetben; a hallgatóság már eleve meg volt hódítva, hiszen ép azt bizonyígtatták előtte, mit úgyis hinni vágyott; a

tanár érzelmeinek tapsolva, a maga érzelmeit tapsolta meg. ROYER-COLLARD megtámadta a skepticizmust, midőn a közönség a skepticizmust különben is unta már. MAINE DE BIRAN mindenüvé érzékfölötti erőket rejtett, midőn a közönség különben is csupa lélek volt s az anyagot szétrombolva szerette volna látni. JOUFFROY az ember rendeltetéseül a halhatatlanságot és az erényt tűzte ki, s közönsége ujjongott, hogy okoskodásokra alapíthatja azon nemes eszméket, melyeket költőinél olvasott. COUSIN felolvasásában csak úgy csöngött-bongott «a szubstanciális én, a személyiség nélküli ész, a spontaneitás, a reflexivitás» és egyéb harsogó kifejezés s közönsége, mintha felhő ragadta volna, magán kívül volt, hogy a mesterrel együtt a mindenség fölött lebeghet. A rendszer sikert aratott volna, ha középszerű emberek védik; de minden ellenállást legyőzött és mindent levert, mert a kik védelmeztek, tehetséges emberek voltak; némelyikében néha a zseni sem hiányzott.

Sikere annyival nagyobb volt, hogy mesterségesen is növelte már természetből nagy erejét; a mellékes körülményeket ép úgy felhasználta, mint a mennyire a döntő befolyások segítségére voltak. Saját fegyverén kívül még idegen fegyvereket is használhatott: első sorban a haza- és szabadságszeretetét. Hallgassuk csak meg a következő részletet, merüljünk hangulatába s el fogjuk ismerni, hogy nincs az az 1815-ből való francia, kit el ne ragadott volna.

Lelkem, akaratom ellenére, kitör hüvelyéből, s bár gyöngeségem arra int, hogy maradjak az illendőség szabta korlátok között, nem feledhetem francia voltomat. Azokhoz intézem szavamat Önök közül, kiknek kora szomszédos az enyémmel, azokhoz, kik a legközelebbi jövő nemzedékét alkotják, egyetlen támaszaikhoz, utolsó reményeihez szeretett és szerencsétlen hazánknak! Uraim! önök lángoló szeretettel csüggnék hazájukon. *Ha meg akarják menteni, fogadják el szép tanainkat.* Jókorá időn keresztül a szolgaság útjain kerestük a szabadságot. Szabaddá akartunk lenni rabszolgák erkölcsével. — Nem, a szabadság oszlópa nem nyugszik az érdek alapján; és nem az érzékiség filozófiája, nem piczinyke igazságok teremtik meg a nagy népeket. Támogassák Önök a még gyöngén biztosított, untalan sírhantokba, romokba botló francia szabadságot olyan erkölcsök által, melyek örökre megerősíthetők; és ez erkölcsi erőt merítsük ama nemesebb filozófiából, mely az emberiségre már azért is oly megtisztelő, mivel nagy elveit az emberi természetből meríti s becsületre hív fel az által, hogy az emberi józan észhez szól. A XIX. század, mely viharok méhéből kelt ki, forradalom bölcsőjében ringott s harczi szellem férfias fegyelme alatt növekedett,

nem tükrözheti magát s nem lelheti fel törekvései visszhangját egy oly filozófiában, mely Versailles gyönyörű árnyékában született s ha bámulatosan meg is felelt az agguló önkényuralom szellemének, de ellenkezik ve-szélyektől környezett ifjú szabadságunk munkás életével.

Láthatjuk: COUSIN az eklekticizmust a baloldal padjaira is átvitte. Más helyen az alkotmányos kormányzatot és a khartát is erkölcsi elveiből származtatta le. E kitűnő taktikával rendszeréből politikai pártot csinált; megszerezte neki azt a dicsőséget és kedvezést, melyet a szabad politikai vélemények kiérdemlettek s midőn ezekre elérkezett a győzelem napja, az ő tana az állam hivatalos filozófiája lett.

Ha COUSIN így a liberalizmus népszerűségét filozófiája javára használhatta, segítette őt a történettudomány népszerűsége is. Köztudomású dolog, hogy ez a tudomány legnagyobb törekvése, legnagyobb műve századunknak: egészen egyidejű velünk. VOLTAIRE idejében még alig hogy derengett; BOSSUET korában pedig még nem is létezett. Hallgatok most azon számtalan kutatásokról, kiadásokról, melyek körén belől keletkeztek, csak azon új irányról beszélek, mely e tudományt átalakította. A kritika, melyet MONTESQUIEU még nem ismert, életre kelt; a német exegezis pedig felkutatta a klasszikus kornak, és két-három eddig ismeretlen őskornak útvesztőit. A korok különtségével való rokonérzés, melyről HUME még mit sem tudott, föltárta az emberi lélek változásait s MICHELET, THIERRY, SAINTE-BEUVE és sok más a fajok, egyének, századok, nemzetek pszichológiáját írták meg. A rendszeres és minden tüneményre kiterjedő elemzés, melyet VOLTAIRE nem ismert, az eseményeknek szétszórta, elmálló tömegét határozott törvényeket uraló egészszé változtatta át és GUIZOT már a művelődés mekhanizmusát szedte elemeire. COUSIN is felhasználta e széles körre terjedő mozgalmat, a mennyiben ő is részt vett benne: filozófiájával kapcsolatba hozta a filozófia történetét. Több mesternek rendszerét fejtegette, néhányat kiadott s figyelmet gerjesztett mindegyik iránt.

E rendszerek és fejlődésük ezentúl a tudományban az események új sorát képezték, melyeket össze kellett fűzni a többivel. E tetteért COUSIN-t jogosan megilleti a dicsőség, de csak jogtalanul élvezte hasznát. Úgy látszott, mintha a rendszerek története bizonyosságot kölcsönözne a saját filozófiájának; ő homályos elméle-

tei gyűjteményének tekintélyt adott azáltal, hogy meghatározott tények gyűjteményével kapcsolta egybe és így a filozófus bitorolta azon tiszteletet, mely a történetírót illette.

De ha COUSIN sokat köszönhet a történet és a liberalizmus népszerűségének, az ő személyisége is sokat lendített a saját ügyén. Nagy ügyességgel és szerencsével örökösen változtatott tanán, mi-ben ide-oda hullámozó elméje is segítette. A kellő időben mindig készletben volt valami nagy filozófus, hogy a fáradt kíváncsiságot újra föléleszsze s az ingadozó rendszert támogassa. A skótok és ROYER-COLLARD — átmenetül — LAROMIGUIÈRE józan elemzései után tetszésre találtak; de csakhamar szárazaknak, korlátoltaknak tün-tek fel s a közönség nyugtalan kíváncsisággal hatolt be ama sötét bányákba, honnan KANT az egész lakható világot megrendíté. KANT-ról ugyan azt mondták, hogy mély, de azt is, hogy vissza-taszító, skolasztikus. Nem sokára PLATON-nak gyönyörködtető szépségei, isteni stilusa, könnyedsége, élénksége, lelkesedése virágos-vel borítá el az eklekticzizmust; a földalatti barlang helyén kert támadt. De ez a kert meg szűk volt; PLATON csak rámutatott az eszmei világra, párbeszédei inkább csak előzmények voltak, mint maga az utazás ismeretlen tájak felé; azonkívül főműve: «*Parmenides*» érthetetlennek tetszett. A közönség hát PROCLUS csudálatos világára veté magát, hármass felosztások ezen mozaik-művébe, melyben athenei éles elmével bontatnak szét és osztályoztatnak a keleti miszticizmus álmai. Azonban mindez idegen földről való volt s titkos elégtelenséget keltett. Utolsó francia filozófusainkat megdöntötték s érezni kezdtük szükségét, hogy újra francziát övezzünk körül filozófiai dicsőséggel, DESCARTES-ot emelték tehát vállra s a közönség örömmel hallotta, hogy a filozófia nagy igazságait első ízben egy francia bizonyította be. Azonban DESCARTES már kétszáz éve, hogy meghalt s két század sok idő; valami divatosabbra, az új tudományoknak megfelelőbbre, nagyobbszerűre, meglepőbbre, vonzóbbra vágyakoztak. SCHELLING-hez, HEGEL-hez fordultak; az egyiktől elkölcsönözték a véges és végtelen fogalmát s a kettőnek egymáshoz való viszonyát; a másiktól a történet filozófiáját és filozófia történetét: innen merítette COUSIN inspirációját az 1828-ból való felolvasásaihoz. — Kit említsek még? COUSIN neve egy egész légio. Különben nem rendeztem elméje fordulatait datumok szerint. S vajjon lehetne-e? Nála minden egybeolvad, össz-

hangzóvá válik kitartó szónoklatának fényes és bő meze alatt. Vajjon ki bírta őt szaván fogni a formák nagy sokaságában, melyek egyikét sem hazudtolta meg s melyek mindegyike menedéket nyújtott? Ki bírt volna varázsának ellenállni? Ki ne élvezte volna a sok filozófiai virágcsokor illatát, melyeket könnyű kézzel s oly ügyesen nyújtott át, mikor oly szépek, változatosak, de mégis annyira egymáshoz illők voltak, hogy mindenki azt hitte, hogy csak egyetlen egy csokor illatát szívja?

Elérkezett az 1830-iki forradalom és COUSIN pártja hatalomra jutott. Kis vártatva COUSIN miniszter, az eklekticizmus pedig hivatalos, előírt filozófia lett s spiritualizmusnak nevezteték. Nincs könnyebb, mint nevet adni, vagy nevét változtatni valaminek; a szótár gazdag; vagy ha ez cserben hagy, gyárthatunk magunknak új szót. 1828-ban úgy találta COUSIN, hogy pantheista, nagyon rossz keresztyén: a keresztyénséget csak jelképnek tekintette, melynek értelmét a filozófia magyarázza; előkészítőnek nézte magasabb, világosabb tanokra. S ez megjárta, míg COUSIN ellenzéki volt, magános ember, független író, ki véleményének terhet egymaga viselte vállain. De nem járta most, midőn a filozófia a magasból leszállva, hivatalos, nyilvános tan lett s a papság és családapák igényeinek kellett megfelelnie. Ezen nyomás alatt s a XVII. század szorgalmas olvasgatásának hatása közben COUSIN csakhamar iszonyodni kezdett a pantheizmustól s vonzódni a keresztyénséghez. Iratai kiadásában néhány nagyon is szembeszökő, rossz értelmű mondatot kitörölt; a kétes értelműeknek pedig tűrhető értelmet iparkodott adni. Odavetőleg cartesianus lett, még szívesebben azonban LEIBNITZ követője, és pedig azért, mert az utóbbi SPINOZÁ-tól legtávolabb áll. Megfeledkezett azonkívül a keresztyénség ellen oda vetett nem egy nyomatékos, túlságig nyomatékos mondásáról is, melyet a kritikusok nem mernek idézni, ámbár tud róla minden kortársa. — Azzal végezte, hogy közeledett a papsághoz, a filozófiát mint a vallás elválaszthatlan, hú társát tüntette fel s az eklekticizmus istenét oda ajánlotta alapnak, «melyen a keresztyén háromság nyughatik»; magát az egész eklekticizmust pedig előkészítő hit gyanánt, «mely helyet enged a keresztyénség dogmái számára és befolyását az emberiségre semmiben sem gátolja.» Kemény dolog lett volna czélt nem érni, mikor annyi ügyességgel, annyi gondnal rajta vagyunk, hogy

hízelegve, mulattatva, magunkkal ragadjuk, jó indulatba hozzuk az emberek elméit, hol óvatosan megelőzve, hol követve őket. És ha ennyi hasznos színváltozással még egy politikai párt szövetsége, az új fejlődésnek induló történettudomány hite, a mesterek tehetsége, az ellenfél hallgatása, a század költői, föllengős szellemének ellenállhatatlan rokonérzése párosul, könnyen elgondolhatjuk, miért volt az eklekticizmusnak oly tartós szerencséje, oly szilárd hatalma.

Sőt még ma is tartósnak látszik a rendszer. Nyilvánvaló elenségei csak azok a jószívű, bánthatós emberek, kik valami jövőendő vallás breviariumát és naptárát szerkesztik, vagy pedig azok a gazdag képzelműek, kik filozófiai eposzokat írnak prózában. A skót filozófia nem fejlődött tovább: ott himbálódzik HAMILTON tudós skepticizmusa és REID ártatlan követői közt. HEGEL formulái vértetében soha hozzánk behatolni nem fog; ez a vértet az oly nehéz, hogy örökösei, ha a Rajnán át akarnák szállítani, okvetetlenül ott vesznének. — Az eklekticizmus rendszere így továbbra is az oktatás vezére marad, jövő nemzedékek mestere, képviselve és védve oly egyének által, kikben van tanultság, ész és szív. S közöttük csak csekély az eltérés: az egyik inkább szónok, a másik kritikus; emez alapján pszichológus, ki azelőtt a frenológiába ártotta magát; az pedig a nagy világ s irodalom embere; az egyik nagy barátja KANT-nak, a másik kevésbé veti meg HEGEL-t: az egész eltérés az, hogy kinek-kinek más az olvasottsága és más a jelleme. — A rendszer tartós voltának vannak még nyomósabb okai. Először is a rendszer tana, a mire ma fejlődött, tőszomszédja a keresztyénségnek s a ki emeből kibukik, rendesen oda hull. S nincs is annál lágyabb fekvőhely, hasonlóbb a nyugalmas ágyhoz, melyet elhagytunk s alkalmasabb visszatartani azokat, kiknek elméje kalandozni nem szeret. Azután nyelvünk legszebb irattaira, nagy gondolkozók egész sorára is támaszkodik a rendszer. Ha evangeliumunk a «Meditatiók», apostolaink pedig DESCARTES, BOSSUET, FÉNELON, LEIBNITZ és MALEBRANCHE, — úgy nagy a hitelünk. Ezen írók e mellett nagyon világosak s COUSIN ma utánozza stílusukat s tudja mindenki, hogy Franciaországban nincs hatalmasabb bizonyíték a világosságnál. A francia végül az eszméket illetve nagyon fegyelmezett: a németnek ellentéte, kinél mind-egyik a maga módjára, a maga szögletében elmélkedik; szereti az

uralkodó véleményeket, az újakra lusta s morog, ha szokásaiban zavarjuk s reczitálás helyett gondolkodásra kényszerítjük. Mindez okokból kitetszik, hogy még jó ideig el fogjuk számlálni az elme három tehetségét, az elsőt, másodikat és a harmadikat, és a század végeig a végtelen fogalmát avval fogjuk magyarázni, hogy származik az észből, a végtelennek tehetségéből.

A dolog azonban még sem kétségtelen s ha körültekintünk, gondolkozóba ejthet egy aggasztó körülmény. Ha nem vetünk ügyet a tanítványokra, kik a mester szavára esküsznek, a mesterekre, kik már hivatalból hisznek; azt fogjuk találni, hogy e filozófiának a nagy közönségre, tudósokra, a fiatalságra, a műveltek csoportjára nincs többé befolyása. Ezek is ráhagyják, mint az iskola, hogy van isten, lélek, kötelesség; de nem azért, mert az iskola filozófiája mondja, hanem mert a kátében áll s hagyományos vélemény. E népszerű eszmék a közönségnél a hit s nem a meggyőződés tárgya, hagyomány, nem pedig a tudomány vivmánya. Mint tudomány a spiritualizmus nem létezik többé. Bizonyítékai nem érdekesek vagy legalább nem érdekelnek többé. A spiritualizmus már nem is filozófiához, inkább szellemi lerakóhelyhez hasonlít. Magába gyűjti a józan véleményeket, melyek a történetből hozzá átszivárogtak, azokat megtisztogatja s ezzel vége. Új szempontokat nem tűz elénk, mert magának sincs; mi több, ilyeneket nem is keres; a befogadott, józan véleményeket el nem hagyná, az újtól fél, mint az eretnekségtől. A közönség ugyan helyesli, de soha ily hideg, részvétel nélküli helyeslést! Ha a spiritualizmus valamelyik mesterét olvassuk, teszszük ezt nagy szíveért, szép stílusáért, igaz ékesszólásaért, lelkesedéseért, nemes magatartásaért, politikai vallomásaiért, melyeket filozófiája elföld ugyan, de el nem rejt. (*Jules Simon.*) Maga az elmélet még ugyan tiszteletben áll, de tehetetlen; bár tökéletesen ki van fejtve, senki sem gondol vele; bár uralkodik még, de többé nem fejlődik. Senki sem hasonlíthatná, mint a régiekét, folyóhoz, mely öntöz és gátat bont; nincs zaja, mozgása, hatása; olyan mint valami tiszta, langyos vizű kádfürdő, hová a szüle gyermekét szokta bemártani óvatosságból egészség okáért.

Vajjon kilubiczkol-e belőle? Attól függ, megjön-e kedvünk a filozofálásra. Ennek két módját látom. Meglehet, hogy egy természettudós, olyan, mint AMPÈRE vagy GEOFFROY SAINT-HILAIRE, a

pozitív tudományok fölfedezését egybefoglalva, azokat egy világrendszerbe fűzi s meglehet, hogy ez a rendszer oly meggyőzőleg fog hatni a közönségre, mint a föld vonzásának törvénye vagy az egységes állat-típus hipotézise. A dolog különben nem valószínű; a tudomány annyira gyarapszik, hogy mindig nehezebbé válik áttekintése: HUMBOLDT maga sem készíthetett el egyebet, mint hogy jegyzékbe foglalta a megállapított tényeket. — Vagy az is meglehet, hogy újra megjön kedvünk az analízishez. Ha újra kritikusok, kételkedők, a szabatosság kedvelői, a bizonyításokban válogatósak leszünk: újra meg fogjuk vizsgálni az okoskodásokat, melyeket harmincz éve helyeseknek néznek s úgy fogunk elbánni velük, mint a XVIII. század DESCARTES-tal, MALEBRANCHE-sal és LEIBNITZ-czel; csak hogy ma a skepticzizmus már idejét multa, tapasztalásunk pedig ötven év óta biztos alapon nyugvó tudományokkal, részletes ösmeretekkel lett gazdagabb, úgy hogy bátran tovább építhetünk azon irányban, melyet a német tudomány erős lángú, de kormos fáklyája megvilágosít. E részről nem vezett ki minden reményünk: már nem szeretjük az álmod, a nagy szavakat, zavaros vágyakat; a sok tudományújító rendszer bukása gyanakodóvá tett; nem hiszszük többé, hogy a költészet szabatos tudományos műszer és kezdjük gyanítani, hogy a szív arra való, hogy érezzen, nem hogy gondolkodjék. VICTOR HUGO és LAMARTINE klasszikusokká lettek, kiket tanulmányozunk kíváncsiságból inkább mint rokonérzésből, mert távol állanak tőlünk, akár csak RACINE vagy SHAKESPEARE: bámulásra, tiszteletre méltó maradványai egy oly kornak, mely nem létezik többé. Nem is csodáljuk többé annyira az abstrakciókat, a homályosságot, az ünnepies stílust, a sallangot, a barbarizmusokat. COUSIN az elsők között volt, ki reformálta stílusát, most DESCARTES nyelvét használja; ez talán VOLTAIRE nyelvét fogja új életre keltetni. HENRI BEYLE-t, a század legnagyobb pszichológusát is most kezdik kiásni sirjából, ki nem volt népszerű, mert a magasztos hang elől futott; ma már sokan többre tartják szabatos mondatkáit, melyek törvénykönyvben vagy algebrában állhatnának, mint Hugo VICTOR szóképeit vagy BALZAC érthetlenségeit. Újra olvasni kezdik a XVIII. századot is: a könnyű élezelés mögött megtalálják a mély igazságot; az örökös irónia mögött a nemes szívet, a látható romok alatt eddig még észre nem vett építményeket. Nehányan már tartanak az

érzelmeiktől, bonczolják a lelkesedést, kutatják a tényeket és szeretik a bizonyítékokat. Ha majd sokan lesznek, új filozófia fog támadni.

Hogy mily eszméi lesznek? nincs elég merészségem megjósolni. Egyszerűen azt fogom fejtegetni, hogyan kell keresnünk; csak a fölfedezések módjáról s nem a fölfedezésekről, csak az útról, nem pedig az út czéljáról beszélhetek. De bármint forduljon a dolog, a mai ember, ha egy kissé járatos a történetben, előre látja, milyen eredménye lesz munkájának. Előzőinek példája megadja neki annak mértékét, a mit ő tehet s a mit tehet, csak csekély dolog. Annak képét, mi a valóság, mi a tudomány, megtalálhatja a régi keleti városok imént kiásott palotáiban. Oszlopok, csarnokok sora, galleriák útvesztője, roppant termek, templomok egymásra halmozva, mint a méhek sejtei, végtelen sétahelyek, melyet istenek, szörnyek szobra népesít: így terül el a megrettenő utas szeme előtt a kövek városa, fölfelé rétegről rétegre emelkedőn, mintha a mozdulatlan eget akarná fölélni, és lefelé egészen a föld gyomráig tátongó üregről üregre leszállva. Ez óriási műtől elfogódva, közelebb lép az utas. S most úgy találja, hogy az oszlopok, falak, a boltozatok ívei és a padolatok is hieroglifekkel, fölírással voltak fődve; minden hüvelyknyi kő egy gondolatot zárt magába; a fölásott város gránitkönyv vala, melyben egy egész nép egész élete fölemésztődött. Az egyik utas távoztában lábával véletlenül egy szikladarabot kimozdított helyéből; mire a többi csodálkozva felkiáltott: a kő többi öt oldalát is jegyek, és pedig sűrű, egymást keresztező, egymáson átfutó jegyek borították, úgy hogy a jegyek hálója mögött egészen eltűnt a kő felülete. E jegyeket most először érte napvilág; alig hogy a köre vésettek, elborította a vakolat; nem volt czéljuk, némán, homályban maradtak, sötét szomszédaikhoz surolva. S így volt az az egész város szelében. Tudományaink hasonlítanak e városokhoz: nemzedékek vesznek el a munkában, hogy könyveinkbe jegyezzék a tények végtelen sorát és e roppant munka — semmi sem. Tíz tévedésen kell átesnünk, míg egy igazságra jutunk: míg a kő megvilágított oldalára egy hasznos jegyet írhatunk, a rejtve maradó oldalakon egy csomó hiába való jegyet halmozunk össze. A munkások legnagyobb része elhal, mielőtt csak érinthette volna is a látható oldalt; s nagyon rátarti ember az olyan, ki még reményli, hogy száz jegy közül egyet arra a világos oldalra írt.

XIII. FEJEZET.

A MÓDSZERRŐL.

Még mindig vannak Párisban filozófusok, kik szerény szobáskában laknak. Találhatni ilyent vagy ötöt, hatot és néhány évi fáradozás után, ha igazán szeretjük az elvont vitatkozásokat, jogot nyerünk arra, hogy esténként kandallójuknál melegedhesünk. Ösmertem több fajtájukat; van köztük excentrikus a javából, skeptikus, politheista, Bouddha követője, materialista vagy pantheista. Majdnem mindannyian szigorú erkölcsűek; nehánya, különben bevégzett skeptikus volta mellett, valódi mintája az erénynek; az elmélkedés különben is eltompítja az érzékeket, az általános szempontok pedig a lélek figyelmét a közjó felé irányozzák. Én két ilyen, már öreg filozófust ösmertem, az egyiket PÉTER-nek, a másikat PÁL-nak fogom nevezni.

Nincs se nejük, se gyermekük, se unokaöcsösük; társaságokba nem járnak, nem whiszteznek, nem tubákolnak s gyűjteményeik sincsenek, csak az elmélkedést szeretik.

Soká különzőknek tartottam, végre következeteseknek találtam őket. Új gondolatokra bukkannak beszélgetésük közben: e mondat magyarázza életüket. Láttam egy matematikust, ki leczkéket adva, lehorgasztott fővel, szótlantul maradt s azzal foglalkozott, hogy krétadarabkákat dobott ki az ablakon. Hébe-korba, ha egy eszméje támadt, eltolta tanítványát, tenyerével letörölte a táblát, hogy sebtében fölírhasa új formuláját. Az én két filozófusom hasonlít hozzá. Váratlanul, rögtön bukkannak föl képzeleik; örömük telik bennük, mint valami fölfedezésben; úgy vannak velük, mint vidéki ember a párisi operával. Sugárzik a szemük, hangjuk emelkedik, mozdulataik élénkülnek, a beszéd fonalába

vágnak, azt újra fölkapják. Esti tizenegy óra felé már elemükben vannak s ilyenkor érdekes őket megfigyelni. A rendesnél három-négyszerre gyorsabban gondolkoznak s nagyon különös rövidítésekben. Megértik egymást félszóra; egyik a másik mondatát végzi be, vagy közbe vág: «Jól van, elég, már értettem.» Ritkán kerülnek egymással ellenmondásba, sokkal szívesebben dolgoznak föl-váltva ugyanazon egy eszmén, hogy azt fölfejtsék az utolsó eszmőig. Szemük forgásán, ajkuk mozdulatán valójában észlelni lehet, hogyan működik agyuk. Néha java okoskodásuk közepén kialszik gyertyájuk; hanem ők gyufát gyújtva folytatják a beszédet. Gyakran az egyik haza kíséri barátját; oda érve, most emez fordul vissza s így tovább, folyton beszélve baráti őszinteséggel, a legnagyobb nyíltsággal. De azért egyik sem nyakaskodik a maga véleménye mellett; ha úgy hozza magával a dolog, az ellenfél nézetét fogadják el s bizonyítékokkal okolják meg.

PÉTER hatvan éves, derült tekintetű, szellemes arcú öreg úr; éles metszésű vonásokkal, mosolygó, átható szemmel, tiszta, bár hamar hátrahajló homlokkal, melyet szürke haja mértani vonalakban övez. Nincs rajta semmi beteges, nyugtalan, kesernyés vagy határozatlan, mint a mai emberen. Járása eleven s mégis mértékes; úgy jár, mint egészséges, vidám lelkű ember szokott, ki tevékenységben s egyensúlyban tartja magát fölgerjesztés, fáradság és erőlködés nélkül. Mert ad valamit az illendőségre, gondosan, bár egyszerűen ruházkodik. Néha láthatni a Jardin des Plantes-ban BROGNIART-nál, az orvosi egyetemen, DENONVILLIERS-nél: különösen e két úrnak felolvasásait szereti. Mocsoktalan fehér nyakkendője, aranyos gombú, a nyakig bekapcsolt kék kabátja kiválik a környező zubbonyok közül s az ember örömmel nézi régies fejét, vidám arcát annyi sok fiatalabb ábrázat között, melyet az élet megviselt s a kávéházak füstje elhervasztott. Időről-időre csinosan kötött füzetkéjében jegyzeteket csinál ezüst szárba rejtett finom írónnal, kicsiny, szabályos betűket vetve egymásután, hogy minden másoló megcsudálhathatna. Mikor aztán hazatért, a lapot a füzetből kiveszi, rávezeti a keletet s oda helyezi gyűjteményébe a hasonló tények jegyzékei közé. Még három évvel később is, a legélénkebb eszmecsere közben, oly szabatosan idézi jegyzetét, a mint megírta, megnyitja papírtartóját a kellő helyen s oda nyújtja az iratot ellenfelének, nehogy bizonyíték nélkül állítson valamit.

Bár nagyon jó ember, a filozófiájában nem emberszerető. Unalmasnak tartja az írást és közzétenni nem fog soha semmit; nincs semmi vágya, az emberi nemet megmenteni s e tekintetben különben sincs nagy véleménye a könyvekről. A tudományban nagyon válogatós izlésű s csak maga magának okoskodik. Ott keresi a gyönyört, a hol találja s a mint mondja, a többiek sem tesznek különben. Nem hisz az odaadásban s nem igen szívelheti az elvek emberét. Határtalan jóindulata vérmérsékletének, nem okoskodásának kifolyása. Épen semmi költői nincs benne; nagyon világos s hideg eszű, kinek vére nyugodt marad, ha idegei élénkülnek is; ilyenkor csak gyorsabban gondolkodik, de nem hevültebben. Főgondja, hogy tisztán lásson; mindenről számot akar adni magának s eszmecsere közben egy órán át tizenötször is elmondja: «Ezt nem értem». Kissé skeptikus, néha gúnyolódó, s különösen a metafizikai s költői illúziók ellenében kérlelhetetlen: a matematikus módjára gondolkodik és a «Langue des calculs»-t sajátkezűleg másolta le. De azért megőrizte a múlt századnak udvariasságát s bármily élénken czáfol is bennünket, lehetetlen érte megharagudnunk.

A Rue Bretonvilliersben lakik a Saint-Louis sziget végső fokán, honnan a legszebb kilátás esik Párisra. Ablakaiból tekintünkkel átfoghatjuk a «Jardin des Plantes»-ot, a Szajna pompás kanyarulatát, a mint széles vonalban huzódik kelet felől elhagyott partok között. Napfelköltekor, mikor a szélesen előmlő fény a számtalan habocska ezüstözi, lakása egészen megtelik fehér világossággal s a színes sugarak kimondhatatlanul vígan tánczolnak a régi ablaktáblákon. Szobái magasak, a falak táblázottak, rajtuk ékitmények, festmények a XVIII. század izlésében.

A lakásban sok a tér, a világosság, kevés a butor; de van benne két könyvtár; az egyikben, mely folyton nyitva áll, ott található VOLTAIRE nyolczvannégy kötete és CONDILLAC műveinek harminczkét kötete; a másik roppant nagy; ott halmozódnak a tudományos munkák, akadémiai jelentések, tudományos folyóiratok, emlékiratok, történetírók gyűjteménye, tudományos tények jegyzéke minden rendű tárgyról, mindenféle alakban. Egy szobáskában meg van két herbariuma, két három csontváza, arczképek, metszetek gyűjteménye stb. Magát a háziurat rendesen asztalánál lelhetni az ablak előtt, elnézegetve néha, milyen két nagy,

tördelések nélküli vonalat ír le a Szajna folyása; legszivesebben azonban tényeket jegyezgetve, csoportokba szedve.

A minapában szeme elé kerültek e cikkek, melyeken ép most futsz át félelmes és kedves olvasóm. Mosolyogva kérdezte tőlem, mit ártom magamat ilyen dologba; tudatni a közönséggel, hogy COUSIN szónok, ROYER-COLLARD diktátor, JOUFFROY szemlélkedő ember, de BIRAN pedig szörszálhasogató, annyi, mint mikor valaki azzal lép elő, hogy NAPOLEON becsvágyó: ugyancsak szükségtelen egy fölfedezés. Védtem magam tőlem telhetőleg; felhoztam, hogy a módszert akartam fejtegetni s megvallottam azt is, hogy belétörött a késem. Hozzá tevém, hogy most ő hozzá folyamodom, mert magam nem tudom bevégezni munkámat; ha a módszert nem bírom jól előadni, egész művem hiábavaló, mert balgaság rámutatni a hibákra, de elhallgatni a módját, hogyan kerüljük. Ha az iskolának módszerét rossznak állítottam, meg kell magyaráznom a jót; ha az embereket az egyik útról elterelhattük, rá kell vezetnünk a másikra s ép e részben számítottam segítségére.

«Hát azt gondolja, kedves gyermekem, — mondá, — hogy a módszert csak úgy hevenyében ki lehet fejteni, a könyv végén, egy fejezetkében, vagy egy estén egy pohár czukros víz s egy csésze tea mellett? Ugyan gyorsan neki gyürkőzik; bizony megfelelhethetne azoknak, kik megállítják az embert az utca közepén, kérve, hogy ott helyben magyarázza meg nekik, mit gondol istenről, a világról, a lélekről s így tovább. No de nem baj; jöjjön el hozzám ma este; itt lesz PÁL is. Beszélgetünk, s ha majd akad valami hasznos dolog, ám tegyen vele tetszése szerint.»

Mikor eljött az est, szokásos szívességevel kézen fogott, beültetett egy karos székbe, teát töltött, meghagyta, hogy sokat igyam, mert szeretné, hogy ébren maradjak. Mert hát életében most először készül professzor lenni, a miért már eleve bocsánatokat kéri. «Én csak az elemzésről fogok beszélni; az én dolgom csak addig terjed. A többit majd elvégzi PÁL.»

«Elemezni nézetem szerint annyi, mint magyarázni. Magyarázni pedig annyi, mint a jelekből határozott tényekre következtetni. Ha e számot olvasom: 27, azonnal megmondhatom, hogy 27 annyi, mint $26 + 1$, hogy 26 annyi, mint $25 + 1$ s így tovább; elemeztem a 27-et. Hasonlóképen, ha kimondom e szót: erő, emésztés, akarat stb., tudnom kell, hogy még milyen más szókra

bontható s hogy e szók milyen tényeknek felelnek meg; csak ekkor elemeztem.

E magyarázatban két fokot különböztetek meg. Az első a szabatos magyarázat, melyet CONDILLAC fejteget; a másik a teljes magyarázat, mely a megfigyelés tökéletesedésétől függ. Bocsássa meg e formulákat; azonnal határozott példákon kísértem meg az első fokú magyarázatot.

Ön tudja, hogy a fiziológusok, miután a szerveket és azok működését leírták, felsorolták, osztályozták, rendesen azzal végzik, hogy végső okul az *életerőt* fogadják el. Szerintök bizonyos erő lakozik a csírában, mely azt kifejleszti, szervezi, részei összefüggését föntartja, a gyomrot emésztésre, a szívet lüktetésre, a májat az epe kiválasztására képesíti; a tüdőt arra, hogy a vért a levegővel érintkezésbe hozza; az idegeket, hogy az izmokat mozgassák, a feszülő izmokat pedig, hogy az ínt és a csontot meghúzzák. *Életerőnek* pedig azért nevezik, mert azon működéseket végzi, melyek az életet alkotják.

Némelyek láthatatlan és érzékeink alá nem eső folyadéknak tekintik; mások valami szellemi, kiterjedés nélküli lénynek, mely az anyagi és kiterjedt részekre hatást gyakorol; ismét mások valami magyarázhatatlan, az emberi értelem határát meghaladó dolognak. Majd finom folyadéknak, majd *monasnak*, majd csodának tartják. A mi engem illet, még nem tudok véleményt mondani. Nem értem a szót, azért előbb elemeznem kell.

Tehát azt keresem, mily körülmények közt, milyen különös eseteknél száll ajkamra.

Vegyük szemügyre jól a fogakat, a nyelvet, a nyálmirigyeket, szóval a száj részeit és rendeltetésöket. Ha e részek egyike hiányzik, az állat többé nem tud rágni. Hogy rághasson, olyanoknak *kell* lenniök, a minők.

Hasonlókép, hogy az eledelt elnyelhessük, megemésztessük, a szerveknek olyanoknak *kell* lenniök, a minők. Ha az állat nem tudja megrágni, lenyelni, megemészteni az eledelt, nem tud többé táplálkozni. Hogy tehát táplálkozhassek, az állatnak rágni, nyelni, emésztenie *kell*.

Ez a megjegyzés ráillik a test minden működésére. Összefoglalva mindannyiát, látni fogjuk, hogy a lélegzés, a táplálkozás vagy vérkeringés megszűntével megszűnik egyszersmind a romlás

és megújulás körforgása, mely maga az élet. Hogy tehát élhesünk, mindez alárendelt működéseknek végbe *kell* menniök.

Kell! kell! vette-e észre, hogy minduntalan visszatér e szó? E működéseknek végbe *kell* menniök; *szükséges*, hogy végbemenjenek: ugyanazon dolognak csak két különböző kifejezése. Közel jutottunk a szó keresett értelméhez.

Az élet a cél, a szervi működések erre az eszközök. Az élet szükségkép fölkelte s maga után vonja e működéseket, mint valami meghatározás a következményeit. S mi tulajdonképen e szükséges-ség? Vonatkozás; az a vonatkozás, mely az élet és az életműködések, a meghatározás és annak következményei közt fönnáll. Ha tetszik, nyelvbeli könnyebbség okáért, ezt a vonatkozást tulajdonsággá változtathatjuk s azt fogjuk mondani, hogy az élő test saját-sága. Vagy hasonló okból szubstanciává változtathatjuk s azt mondhatjuk, hogy ez a szükségesség a szerves testekben rejlő erő. De egy esetben sem szabad megfeledkeznünk az elemzésről: az életerő valójában nem tulajdonság, nem szubstancia, hanem egyszerű vonatkozás.

Eltűnt előlem a folyadék, a monas, a csuda, pusztán két rendbeli tényt látok: egy alaptényt, a romlás és megújulás körforgását, melyet életnek nevezünk; azután ennek alárendelt tényeket, a szervi működéseket s magát a szervezetet, mely e működéseket lehetővé teszi. Nincs más előttem, mint az a vonatkozás, az a szükségesség, mely az alárendelt tényeket az alaptényhez hozzáfűzi: tehát pusztán tények s ezek vonatkozásai. Elménk így egészen megtisztult a metafizikai lényektől, a mi jó és nem is csekély dolog. Századokon át vitatkoztak az életerőről s Montpellierben igen tudós emberek még ma is ráfecsérlik fele idejüket és elméjüket.

Ha folytatjuk az elemzést, a fizika minden kifejezését visszavezethetjük tényekre és vonatkozásokra. A súlyos levegő erő; ez annyit tesz, hogy ha rávezetjük a légsúlymérő csészéjére, a higany szükségkép emelkedni fog. A melegnek tágító ereje van: azaz a melegített, izzóvá tett vas szükségképen tágulni fog. A vasnak és élenynek kölcsönös vonzóerejük van: azaz a nedves levegőre kitett vasrúd szükségképen egyesülni fog az élenynyel. *Szükséges-ség, szükségképen*, e szó minden esetnél ismétlődik; minden esetben két tényről, azok egymásra vonatkozásáról van szó. A légsúly-

mérőre nehezedő levegő s a higany emelkedése ; a meleg és a vas tágulása ; a nedves levegőre kitett vasrúd és a rozsdá támadása : ha adva van az első tény, a második szükségkép követi, a mit úgy is kifejezünk, hogy az elsőnek ereje van, a másodikat létrehozni. Az erő tehát nem egyéb, mint a második ténynek függése az első-től, vagy ha jobban tetszik, az elsőnek az a sajátága, hogy a második szükségképen követi. Itt is tehát csak vonatkozásról van szó ; nincs szükségünk sem folyadékra, sem monasra, sem csodára.

Hasonlókép magyarázhatjuk a bonyolultabb vagy határozatlanabb kifejezéseket is, visszaidézve azon körülményeket, melyekben e kifejezések támadhattak. Úgy fogjuk találni, hogy *funkciónak* azon tények csoportját nevezzük, melyek ugyanazon egy cél létesítésére működnek egybe ; valamely létező *természetének* pedig azon megkülönböztető alaptények csoportját, melyekből alakul ; *törvénynak* azt a kapcsolatot, melyben két általánosabb tény áll egymással ; *individuumnak* azt a határozott, megkülönböztethető rendszert, melyet egymástól függő tények képeznek ; valamely létező *tökéletességének* vagy *tökéletlenségének* pedig azt, hogy összetettebb, vagy egyszerűbb tényekből van megalkotva. Hogy e meghatározásokhoz elérhessünk, mindenütt hasonló elemzéssel járunk el. Ha megakarjuk tudni, mi az a szervi *funkció*, például veszünk egyet, az emésztést, azután a többit, a vérkeringést, a lélegzést, a mozgást s megfigyeljük, milyen közös körülmény előfordultával használjuk a különböző esetekben a *funkció* szót. Ha megakarjuk tudni, mit tesz az, valami dolognak *természete*, például veszünk egy állatot, növényt vagy ásványt, megfigyeljük tulajdonságait s látni fogjuk, hogy *természetéről* ép akkor fogunk beszélhetni, ha a megkülönböztető alaptények csoportját egybeállítottuk. Az eredmény minden esetben ugyanaz lesz : az elemzésből kikerült szó mindenütt részt, tények csoportját vagy vonatkozását jelenti.

Vigyük át az elemzést az erkölcsi világba. Kisértsük meg tisztába hozni, mit értünk valamely nép rendeltetése, egy nemzet geniusa, a társadalom eleven erői, az éghajlat vagy század befolyása, a fajok terjeszkedése, a régi intézmények hatalma alatt. E tudós szavak mind nagyon homályos dolgokat jelölnek, melyek mintha az események főlszíne alatt rejtőznének sötét mélységben, egymással harczolva, társulva, cselekedve. Hozzuk világosságra s figyeljünk rá, mi marad meg belőlük az elemzés után.

«Róma rendeltetése volt a világot meghódítani.» Nem értem önt. Ön talán próféta, ki (a dolog beállta után) felsőbb hatalmak határozatait hirdeti. Az ilyen beszéd megjárja VERGILIUS-nál, ki költő volt és pedig a római kormányzat költője; de én, én a világos kifejezést szeretem. Az ön mondata előttem csak annyit jelent, hogy a római nép meghódította a Földközi tenger medencéjét néhány éjszak-keleti vidékkel együtt és hogy ez szükségképen így esett meg. Szükségképen, mert hét századon át nagyon jó seregei, nagyon ügyes politikusai voltak, ellenfelei pedig sem oly hősök, sem annyira fegyelmezettek, sem oly ügyesek nem valának, mint ő maga. Magyarázatom után világos, hogy valamely nép rendeltetése nem egyéb, mint tehetségeinek, hajlamainak s a körülményeknek együttes hatása.

«Franciaország monarchikus szellemű.» Ha úgy gondolja, ám legyen! De mindenekelőtt magyarázzuk a dolgot. E mondat azt jelenti, hogy a francziáknak ötszáz éven át majdnem mindig korlátlan hatalmú kormányuk volt; hogy hiú s társulékony voltuknál fogva, eredeti véleménynyel, önálló cselekvéssel nem bírnak; elméleti s gúnyra hajló elméjüknel fogva nem jó törvényhozók s rossz törvenytisztelők; eleven, meggondolatlan voltuknál fogva elhatározásaikban, forradalmaikban gyorsan lelkesednek, gyorsan megrezzennek, nem nézve kellő időt sem mértéket. Ez a fatalisztikus axioma így egy történeti tényre s erkölcsi tulajdonságok csoportjára vonható vissza; most már érthetjük, vitatkozhatunk fölötte, helyeselhetjük, bizonyíthatjuk, megczáfolhatjuk, értelmét megszoríthatjuk.

«Olaszország ege művészeket teremt és lelkesít.» Kétséges dolog; korántsem bizonyos, hogy nagy festővé válik az a grönlandi, kit hat hónapos korában Rómába telepítettek, ha napjában tizenkét órán át bámulja is az eget. Ha a mondatot magyarázzuk, észreveszszük, hogy egy még meg nem oldott kérdést foglal magában. Ha adva van az éghajlat, táplálék, az öröklöt típus, a kormányzat és vallás, a sajátságos ég és föld: ezen okok köztudomás szerint eleven képzelmű népet teremtenek, mely a szép formák, hangok és színek egész világát alkotja meg s megindulással mulat rajtuk. Milyen, kicsiny vagy nagy része van-e ebben az égboltozat látványának, azt nem tudja senki sem. Magyarázatom szerint a mondat tehát pusztán egy homályos, hatá-

rozatlan tény kifejezése; óvakodni fogok hát tőle és nem is, vagy csak elvétele használok.

Hasonló eljárással azt fogjuk találni, hogy a társadalom eleven erőit az egyes polgárok kisebb-nagyobb izomerején kívül abban kell keresnünk, mennyire tudnak hasznos eszméket találni, mennyire tudnak elvont eszméknek engedelmeskedni. Az egyesek, vagy egész fajok alaphajlamai pedig azon képzetek csoportjára lesznek visszavezethetők, melyek az egyes embernek vagy fajnak a legkellemesebbek s így tovább. A magyarázat előtt vaktában okoskodtunk; a magyarázat után majdnem matematikai bizonyossággal haladhatunk tovább, egyenletről egyenletre.

S hogyan találtam meg e magyarázatokat? Egyes ember, nép vagy állat életét megfigyelve, észrevettem, hogy a *rendeltetés* szó akkor röppent ajkamra, valahányszor azon főtényekre bukkantam, melyeket az illető tárgy életének megalkotására szükségesnek ítélttem. Valamely költő, politikus vagy tudós *zsenie*-jét vizsgálva, észrevettem, hogy e szót akkor használok, ha eljutok életének főcselekményéhez s azon tehetségeket s hajlamokat vizsgálom, melyek őt e cselekményre vezették. Így jártam el más esetekben is. Mindannyiszor a tárgyról való képzetemet azáltal tisztáztam, hogy fölidéztem magamban azon különös körülményt, mely elmémben a képzetet támasztotta; kiemeltem pedig e körülményt azáltal, hogy élenken érezhetővé tettem; érezhetővé tettem azáltal, hogy nagyítottam; nagyítottam azáltal, hogy többször ismételtam.

Ime az elemzés első lépése. Minden szót azáltal magyaráztunk, hogy valamely kétes, vagy bizonyos, teljesen vagy hézagosan ösmert tényre vonatkoztattuk. Most már nem üres szavakkal, hanem tényekkel lesz dolgunk; s ha ily módon nem is gyarapítjuk az ösmert tények számát, de legalább ösmerjük a használt kifejezések értékét; ha tudatlanságunk nem is igen fogyott, megfogytak tévedéseink; új formába öntöttük képzeinket, újra szerveztük elménket. És pedig egyszerű módon: a bonyolult, általános megnevezéseket visszavezettük azon egyes, különös esetekre, melyekben alkalmazni szoktuk; azután összefoglaltunk több ily esetet s kifejtettük, kiemeltük belőlük azt a közös körülményt, a melyre a megnevezés tulajdonképp illik: az általános megnevezést pusztán ezen egy körülmény megjelölésére szorítottuk. Erre a metafizikai

lények azonnal szörnyet haltak s nem maradt egyéb hátra, mint tények csoportja, része, vonatkozása.

Hanem ezen első lépés után meg kell tenni a másodikat is; a szók elemzése a dolgoknak elemzésére vezet; a szabatos magyarázat a teljes magyarázatot követeli. Követjük ebben a matematikust; miután a feladatot szabatos egyenletbe foglaltuk, annak ismeretlen mennyiségét ismertekkel helyettesítjük.

«Az állat emészt.» Nagyon világos mondat; egy szempillantás alatt megmagyarázhatjuk azon tény által, melyet megjelöl. Láttam a kenyeret s húst, melyet az állat fölfalt; egy órával később, fölnyitva az állat gyomrát, abban élenyült pépet találtam: ez a változás az emésztés. Hanem azonnal észreveszszük, hogy ezt a változást ösmeretlen tények hosszú sora előzi meg és környezi. Hogyan változott fokonként a táplálék? Egymás után mily helyzete volt a gyomorban? Milyen mozgás következtében változtatta helyzetét? Milyen anyagnak volt rá változtató befolyása? Milyen elemeknek? Mi ezen elemeknek aránya? Honnan származott oda ezen új anyag? Hogyan alakult? Hogyan hatott a táplálékra? Milyen változást eszközölt benne? Látni való: első magyarázatunk nem volt teljes; a kifejezés utalt ugyan egy tényre, hanem nem magyarázta annak részeit; egyik állapotból a másikba való átmenetet jelölt meg ugyan, de csak nagyjából, minden részletezés nélkül. Úgy voltunk, mint utazó a hegy tetején, ki távolról szürke foltot pillantva meg, azt mondja rá: «Ez Páris.» Ez a név itt ténynek felel meg, hanem ez a tény csak hiányosan magyarázza a nevet. Itt van segítségünkre az elemzésnek második foka: a szürke foltot Párisnak részletes tervrajzával kell helyettesítenünk. E helyettesítésben rejlik a pozitív tudományok igazi haladása; három század óta abban áll munkájuk és sikerük, hogy a tárgyak óriás tömegeit, melyeket a köznapi tapasztalás is észrevesz, a tényeknek körülményes és részletes sorozatává alakítják át. S ez a sorozat napról napra gazdagabbá válik, a mint a részletezett tények száma nő.

Hasonlítsuk most össze a kétféle magyarázatot, a teljest és a hiányost, az újat és a régít és világossá lesz előttünk, mi az elemzés természete, mik eszközei és mi az eredménye.

«A gyomor a táplálékot péppé változtatja.» Ez a régi tudomány: egy mondatban elfér. S most figyeljünk: az összeszorult tény széttárul, mint valami legyező.

Kések és skalpel segítségével a gyomrot az állat testében láthatóvá tudjuk tenni s most észre fogjuk venni, hogy az, valahányszor táplálék jut beléje, megváltoztatja alakját és fekvése irányát. Nagyobbik hajlása előre és fölfelé hajlik; maga pedig az epigasztrikus rész felé kiszélesül. A nyeldekli alsó részének változó szorulása és tágulása a záró izom segítségével megakadályozza a táplálék fölszállását. Az izomréteg széttágul, a bélnyákhártya redői elsimulnak. A gyomor többet képes magába fogadni.

Most skalpellel lyukat vágunk a gyomorban, vagy fisztulán át belsejébe tekintünk. Látni fogjuk, hogy a gyomor izomrétegének összehúzódása következtében a táplálék a gyomoresukó (pilorus) felé vitetik; innen a kis hajlás mentén a nagyba, majd megint a gyomoresukó irányába jut, hol a körforgás újra kezdődik.

A fisztulán keresztül nézve észreveszszük, hogy a mozgó táplálékra folyadék hull. A skalpel és a mikroszkopium segélyével megállapíthatjuk, hogy ez a folyadék különböző csöves mirigyekből fakad, melyek sejtjei az egyiknél kerek-, a másiknál hengeralakúak.

Most a kereksejtűek nedvét spongyával, fisztulával, vagy az állatot megölve, összegyűjtjük s kémiai eljárás alá vesszük. Savas természetűnek fogjuk találni; megállapítjuk vegyületét, gyomornedvnek mondjuk és megjegyezzük, hogy csak táplálék jelenlétében válik ki a gyomorban.

Ha kellő hőfoknál e nedvet táplálékra öntjük, látni fogjuk, hogy az lassankint oszlani kezd és folyékonyvá válik. Tehát a gyomornedv okozza az emésztést.

Most szétbontjuk kémia útján ezt a nedvet; egy erjesztő anyagot, pepszint és egy savat találunk benne. Azután megbizonyosodunk, hogy a gyomornedv erjesztőjétől vagy savától megfosztva, nem működik; de hogy az erjesztő vagy a sav működik egymagára is. Ebből következtetjük, hogy a gyomornedvben ezek okozzák az emésztést.

Erre a kémia útján meghatározzuk azt a változást, melyet a folyadékká vált táplálék szenved. Észreveszszük, hogy nemcsak feloldódott, hanem meg is változott, a nélkül azonban, hogy valami új szubstanciával egyesült volna. Azt mondjuk tehát, hogy erjedésbe ment át.

A kémia segélyével most tanulmányozni fogjuk e megváltozott folyadéknak új sajátságait. Azt fogjuk találni, hogy a nitro-

gentartalmú, közömbös anyagokból összetett táplálék albumin-szerű állománynya (albuminose) változott, melyet azután a szervezet magába fölvesz, hogy veszteségeit pótolja. Ime ez a teljes, a második fokú magyarázat. Az emésztés szó most sem fejez ki határozottabb tény, mint az előtt, csak összetettebbet. Értelme nem lett világosabb, csak gazdagabb. Nem szabatosabban határoz meg egyes körülményeket, hanem több körülményt és ezentúl minden fiziológusnak az a feladata, hogy a körülmények számát még növelje.

Most látjuk azonban az utat is, hogyan növelheti. A közvetlen szemlélet, a köznapi tapasztalás módja, csak nagyon kevés adattal szolgál. Ha a fiziológus csak ezekre szorítkoznék, minden figyelme mellett sem fődözhetne sokat fel. Kénytelen tehát tárgyán változtatást eszközölni, vagy érzékeinek hiányát pótolni. Tárgyán változtat bevágásokkal, áztatással, befőcskendéssel, khémia útján; érzékei hiányait pedig mikroszkopiummal vagy kémliő szerekkel pótolja. Az elemzés tehát a tények sokszorozásában áll, a tények sokszorozása pedig úgy lehetséges, ha vagy megfigyelésünk eszközeit helyettesítjük újakkal, vagy pedig a megfigyelt tárgyakon változásokat idézünk elé.

Innen van, hogy a tények gyarapodásával a tudománynak egy új töredéke is támad és hogy az adatok mindig gyarapodnak, valahányszor csak módját ejthetjük annak, hogy a megfigyelés eszközeit újakkal helyettesíthessük vagy a megfigyelt tárgyon kellőn változtathassunk. Így teremtetle meg a mikroszkopium az embriogeniát, a mikroszkopikus anatomiát, az alsó rendű állatoknak anatomiáját és fiziológiáját. Az új khémiai összetételek és szétbontások a szerves khémiát és részben az újabb fiziológiát. A viviszekceziók az idegrendszer majdnem egész fiziológiáját. Így lett a teleszkop az asztronómia szerzője, a villamos oszlop a villamos fizikáé; a hőmérő, légsúlymérő, a higrométer a meteorológiáé. S e műszerek között a mérő eszközök a leghasznosabbak: mert midőn megkülönböztetik, följegyzik a végtelenig terjedő különböző mennyiségeket: a végtelenig sokszorozzák azt a tény, a melynél alkalmazhatjuk. Így gazdagodnak a fizikai tudományok az elemzés útján a megfigyelt tárgyakon tett változtatások és a megfigyelő eszközök föltalálása által.

De hasonló elemzés teremti meg hasonló eszközökkel a szellem tudományait is.

«RABELAIS írta *Pantagruelt*.» Ezt a mondatot egy csapással világos ténnyel magyarázhatjuk. Elénk tűnik az az ódon, pergamentkötésű kis könyv, az elmondott események, az öt—hatszáz lapnyi mű minden részlete. Hanem e külső, szembeszökő tény mögött egy csapat ismeretlen rejlik. Milyen RABELAIS-nak a filozófiája? Hogyan okoskodik? Milyen a képzeletének fajtája és mértéke? Mily rendben, mily arányban, milyen erővel sorakoznak elméjében a képek és gondolatok? Miben áll bohóskodása? Milyen része van e bohóskodásban filozófiájának, eszességének, temperamentumának? Mennyiben egyezik könyve korának erkölceivel? Miért foglalnak el könyvében annyi helyet a piszok és a kirugások? Milyen RABELAIS stílusa? Honnan magyarázzuk benne a népies és tudományos kifejezések keverékét, az ósdiságot és neológizmust? Honnan magyarázzuk a csacsкасágoknak, felsorolásoknak, idézeteknek, kieszeléseknek, túlkapásoknak, okoskodásoknak és vastag tréfáknak e fékjevesztett árját? Mily személyi tulajdonságok és korabeli erkölcsök hozták létre ezt a vidám óriást, részeg metafizikust; ezt a szemérmetlen és magasztos elmét, melyben, mint valami csodálatos lanterna magikában kavargó formák káprázatos összevisszája csapódik egybe, mintha a gondolatok és tudományok khaoszáat mutatná, hol az érzékiség izzó és füstös fáklyája lobog, és a zseni villáma fénylik? Ime: valamely irat ép úgy rászorul az elemzésre, mint az emésztés. Távolból egyszerű ténynek látszik; a közelben azonban sokszoros. Első tekintetre csak a szembeszökő eredményt látjuk: a gyomorban az eledel átváltozását; a könyvben huszezer mondat gyűjteményét. Hanem e mondatok sora, mint az eledel átváltozása mögött ismeretlen körülmények végtelen sora lappang. RABELAIS tárgyalásánál, mint az emésztés leírásában e sokoldalú tények által lett teljessé magyarázatunk, általuk vált lehetségessé az elemzés. A szellemi és fizikai tudományokban a haladást az elemzés eszközli, az elemzés pedig arra törekszik, hogy nagyobbítsa a tények csoportját, melyet valami név jelöl.

Előttünk van DÜRER ALBERT egy «*Passiója*»; minden mozdulat, minden forma a képen, láthatatlan érzelmi sornak látható hatása. A tömeg csak a hatást veszi észre; az elemzés azonban kifejti belőle a mögöttes rejtező érzelmi sort is. Az arczok vad kifejezése, a köznapias és gonosz rütség túlzásig vitele, a boldogságtól

és szépségtől való erőszakos elfordulás, a mély megindultság, a sötét álmodozás, megjelenések és szörnyek fantasztikus elképze-
lése, az apokalipszis és a középkor árnyainak átrobogása beteg
agyon; vedd hozzá a képen a vonások szabatosságát, a rajz erejét,
a részletek túlságos gazdagságát, az egésznek megdöbbenő bevé-
zetségét, általában mindazt, mi egy renaissancekorbeli német-
nek lelkiismeretes, spiritualisztikus, vizionarius, busongó zsenijét
jellemzi: íme azon belső körülmények csoportja, melyek a fizikai
tényt körülfogják, létrehozzák.

Minden történeti tény mögött hasonló körülmények egész
csapatja rejlik. Valamelyik «szép» gyilkosság *Gregorius Turonen-
sis* elbeszélésében láttatni engedi a barbár népek vak és rögtöni
szenvedélyeit; valami udvari szertartás XIV. Lajos korából az
akkori jól nevelt és idejüket pazarló nagy urak finom modorát,
főnhéjazását, szolgáltságát és irigykedéseit mutatja; az intézmények
pedig tükrözik egy nemzet jellemét és a keletkezésükre ható szel-
lemi állapotot. A művészet, irodalom, filozófia, vallás, család, tár-
sadalom, kormány, egyáltalán minden külső intézmény vagy ese-
mény mögött belső események, szokások egész csoportja rejlik.
A külső kifejezi a belsőt, a története a pszichológiát, az arc a lelket
képleli. Az analízis ezt az erkölcsi világot fűzi a fizikaihoz s az
eseményeket az érzésekkel bővíti ki.

De észreveszszük, hogy itt is, mint a fizikai tudományokban,
csak úgy sokasíthatjuk az észlelhető tényeket, ha az észlelő mű-
szert változtatjuk. A történésznek is megvan a maga hőmérője,
— lelke. Magát megfigyelve, az embereket tanulmányozva, írva,
cselekedve lassankint fölfedezi a különböző fajta érzelmeket, me-
lyekből a különböző kifejezések, formák, jellemző mozdulatok,
cselekmények származnak. Ha most ezentúl szemébe ötlík ezek-
nek egyike-másika, azonnal magán is érzi és észreveszi azt az
indulatot, melyet az a külső jel kifejez, mint a khemikus észre-
veszi a lakmus papir különböző színén valamely oldat közömbös,
savas vagy alkálikus voltát. Ha lelkünkben nincsen ilyen jelző
kémlélőszér és képzelünk a különböző érzésekbe behelyezkedni
nem tud: úgy a legjobb szemmel, a világ minden tudományával
sem fogunk egyebet látni képen, mint vonalakat; okmányon,
mint írást.

Ezen okból vetik meg s tartják ma meddőnek a pszichológiát.

A természettudósok nem ok nélkül mondják, hogy JOUFFROY tudományának nincs egyéb tárgya, mint a szörszálhasogatás, meg hogy francziára tanítsa a gyermekeket. Ha csak a közvetlen szemléletre szorítkozunk, nem is fődözhetünk fel új és fontos igazságokat. A legserényebb figyelemmel sem tehetünk egyebet, mint hogy a köznapi ösmereteket, képzeteket szabatosakká változtatjuk. Maga JOUFFROY megvallotta, hogy semmi újat nem tanít hallgatóinak; s minden munkája abban áll, hogy homályos képzeteket megvilágosítsa; ezért el is fogadta őket bírái gyanánt s helyeslésüket vagy ingadozásukat leírásai bizonyítékának vagy czáfolatának tekintette. Kérdezzük csak meg a fizikustól, hogy megelégszik-e vele, ha pusztán hallgatóságának homályos képzetait deríti fel s a hő elméletét tárgyalva, pusztán csak a hőről elterjedt népszerű véleményeket fejtegeti-e? Ha a pszichológia csakugyan tudomány, úgy tárgya ösmeretlen, a közvetlen megfigyelés útján el nem érhető tények fölfedezése lesz; s ha ma a pszichológiát megvetik, azért teszik, mert ilyeket fölfedezni nem tud. Pedig léteznek ily tények és fel is fődözhetők. Ilyen egy tény lesz például az is, ha majd bebizonyította, hogy a külső észrevevés a valóság hallucinációja. Hogy azonban ilyen fölfedezéseket tehessen, mint a többi tudománynak, neki is változtatnia kell vagy észlelő műszerein, vagy az észlelt tárgyon. Változtatja műszerét, ha a REID alkalmazta közvetlen megfigyelést azon jegyek tanulmányozásával helyettesíti, melyek az észrevevést megelőzik vagy követik s mintegy a kémlelőszere szerepét játsszák. Változtat tárgyan, ha az egészséges emberek képzetei s érzései helyett, a képzetek s érzések természetét a Salpêtriére-ben örülteken tanulmányozza.

Itt azután az elemzés eléri határát. Most már tudjuk, miben áll; magyarázza a szót tények által: ez meghatározása. A szabatos, a kimerítő magyarázat: ez pedig két formája. Szabatos magyarázattal a homályos, kétes értelmű, elvont, bonyolult jelentésű szókat tényekre, tények részeire, ezek összefüggésére, vonatkozására vezetjük vissza. E miatt visszavonkoztatjuk a szót ama különös, meghatározott körülményekre, melyekből keletkezhetett; most újra keletkeztetjük; s ha ez eljárást több ízben, különböző, de egymásra hasonlító példákön ismételjük, végre rábukkanunk arra a körülményre, melynek a szó tulajdonképen megfelel. Ez az első lépés. A teljes, kimerítő magyarázatnál, mely az elemzés má-

sodik lépése, a már megjelölt tényhez hozzákapcsoljuk még a vele kapcsolatos, de eddig ismeretlen tényeket is. E czélból kell azután vagy a megfigyelt tényen változtatnunk, vagy a megfigyelés eszközét mással helyettesítenünk. Megtéve e két dolgot, munkánkat végeztük. Először visszavezettük a tudományt tárgyához, most nagyobbítjuk területét. Elején minden szót tény által magyaráztunk, mely mögött ismeretlenek sora rejtőzött; most minden szót ismert tények csoportjával magyarázunk. Először tönkre tettük a metafizikai lényeket, most a valódiak sorát szaporítjuk. Nagy könyvtárban voltunk s VERGILIUS nevét ösmertük. Az első pillanatban e név nem jelölt könyvet, de nem sokára egy kötet hátán pillantottuk meg. Mikor pedig a könyvet lapozgattuk, a név azt az ötven oldalt jelenti, melyet átolvastunk. Utódaink még húsz oldallal tovább fognak haladni, unokáink még tovább s teljesebbé teszik a magyarázatot, de végét ember nem éri soha.»

PÉTER barátja fölállott s így szólt: «Talán mégis.»

XIV. FEJEZET.

A MÓDSZERRŐL.

(Folytatás.)

PÁL úr körülbelül ötven éves; kissé hajlott derekú, beteges, sovány; vonásai finomak, mintha az elmélkedés megnyújtotta volna; szép, fekete szemével, mely csupa tűz és átható erő, rendszeren mást látszik szemlélni, mint a mire tekint. Lekonyult fővel, akadozva jár; mintha magukra hagyta volna lábait, miután az indulásra megkapták a parancsot. Felső kabátján nincs rendben a gomb, nadrága is erősen lebeg-lobog czombjai körül s aligha fogja valaha nyakkendője csokrát helyesen megkötni. Eszével másutt jár, a mi meglátszik arcza kifejezésén, mely néha rögtön földerül, azonban legtöbbször nyugtalan, szenvedő; rajta van a fáradság nyoma, melyet elméjének valami csökönyös gondolat okoz.

Szívesen hallgat s hagyja beszélni azokat, kik körülé vannak; mód nélkül engedékeny, sőt türelmes; sem első szerepre nem vágyik, sem arra, hogy eszméit másokra rátukmálja. Hogy úgy mondjuk, két ember lakozik ő benne; a hétköznapi, ki csupa előzékenység, majdnem félénk, a másik a filozófus, ki oly merev dogmaiban, mint valami érczrúd. Mikor beszél, az elején dadog, szavait többször ismétli, belebonyolul mondataiba; soha sem néz a vele társalgó szemébe; olyan mint azok a nagy szárnyú madarak, melyek csak nehezen indulnak röpködni. Nem az az ember, kit szellemesnek lehetne nevezni; nincsenek érdekes mondásai; beszélgetése nem gördül; nem röpködni könnyen egy képzet körül, nem bírja megpedzeni, játékra venni. Hanem azonnal ráveti magát, a gondolat mélyére száll, meghatározza, osztályozza, mintha csak valami metafizikai sziklát kellene átfúrnia. Tehetsége, eljárási módja min-

dig egy és ugyanaz; sem a tárgyak, sem a képzetek nem érdeklik, ha általános szempontokból nem nézheti; ilyenkor azonban szíveig hatnak. Mintegy szüksége van rá, hogy sok tárgyat egy csapásra áttekinthessen, ilyenkor mintha rögtön magasabbra nőne s annyszor élvezte már ezt a gyönyört, hogy egyéb nincsen is többé számára.

Magas állása volt, de odahagyta, mert nem akart hűtlen lenni meggyőződéséhez. Mivel jóval csekélyebb volt a vagyona, mint a barátjáé, jó ideig leczkéből kellett megélnie. Szomorú és megindító volt látni, mikor ez a hatalmas elme, elhagyva magas tisztségét, melynek ő szerzett tiszteletet, annyira megalázkodott, hogy a grammatikát tanítsa és BURNOUNF-ot olvasgassa reggeli leczkéi előtt. Lelkiismeretesen teljesíté több éven át e föladatát. Egyáltalán nagyon tud magán uralkodni; tanítványai soha sem gondoltak rá, hogy talán untathatják s föladataikat oly figyelemmel olvasta, mint HEGEL-nek egy kötetét. Nagyon büszke, hallgatag ember, a tömeg értelmében fellegergető. Nem hiszem, hogy egyszer is hetenkint pénzre, állásra gondol. Lelkének nemessége a naivitásig viszi: úgy bánik a többi emberrel, mintha másai volnának; a mit ő tesz, azt tanácsolja a többinek is. Hivatásunknak élni, a munka széles területén azt a helyet keresni, hol hasznosak lehetünk, megvonni a magunk barázdáját vagy megásni a magunk medrét; ezen fordul meg szerinte minden; a többi dolog egészen közönyös.

Kiadta egy híres filozófiai iskola történetét s ez maradt egyetlen műve; a többi benne szűnyad, keletkezésüket megakadályozza a napi munka meg az a vágy, hogy nagyon jól akarná megírni. S ezt az egy művét, melyet szigorú módszer szerint szerkesztett, elragadó ékesszólással írt meg, emelkedett szempontokkal gazdagított, pompás és önként keletkező hasonlatokkal ékesített, csak a filozófusok ismerik. Szerzője nem jár a befolyásos emberekhez; s mert magát nem dicséri, nem dicséri őt a többi sem; emberünk elfeledte, hogy a dicsőséget is gyártják. Őt—hat év előtt, mikor még állásában volt, egy úr felajánlotta neki új művét s kérte, hogy érvényesítse befolyását a sajtóban. Soha sem feledem el azt a mólyt, melylyel PÁL úr azt felelte, hogy nincs egy ismerője sem a szerkesztőségekben.

Ma egy rejtett városrészben lakik, a Copeau utcában, a

negyedik emeleten, két szobában, honnan kiláthat GEORGES SAND régi zárdájának fáira. Két karosszéket meg egy szőnyeget szerzett be magának, hogy barátját fogadhassa; mert ő maga a külső tárgyakat nem is nézi s jól találná magát a legszegényesebb butorzat mellett is. Szobájának legfőbb ékessége egy óriás íróasztal, színét nem tudom, mert mindig könyvekkel borítva találtam. A szekrényeken, székeken, kandallón, a padlaton is csupa filozófus fekszik. Az egyik zugban PLOTINOS, PROCLOS, BRUNO, SCOTUS ERIGENA viszsza-rettentő in-folióira bukkanhatunk. A két legjobban elhasznált könyv SPINOZA Ethikája és HEGEL Logikája.

Csak nagyon hiányosan tudtam vázolni PÉTER úr oly világos és folyékony beszédét; PÁL úr szavait pedig egyáltalán nem tudom újra visszaidézni. PÁL úr természettől szenvedélyes és fonszárnyaló; az első negyed óra után nem nyügi már semmi gondolatát és szavait; hatalmába kerítette az eszmét s ez is hajtja őt. Bizonyítani akar s annyi szabatossággal, annyi erővel, a kifejezés oly biztosságával bizonyít, minővel másutt nem találkozunk. Ilyenkor elméjébe nem száll kép; csak arra gondol, hogy ellenfelet bizonyítékai halmazával lenyomja. Mikor ez már megtörtént, érzésének is utat enged; beszél, mintha egyedül volna, élvezi gondolatait, stilusa mindinkább emelkedik s hogy élénkségét, bőségét és pompáját rajzoljam, rohamos árhoz hasonlítanám, mely emelkedik, fölpezdül, színes habokat vet.

Barátja magyarázatából a két pontot ő is elfogadta: a szókat vissza kell vezetni a tényekre, melyeknek megjelölésére támadtak és sokasítani kell a tényeket. Elismerte, hogy e két eljárással kezdődik a tudomány; az elsőt elhanyagolva, metafizikai lények kutatásába vesszünk; a másodikkal nem gondolva, semmi kutatásba sem merülhetünk; az első híján eltévedünk, a második híján el sem indulhatunk. Hanem e két dolog csak a szükséges kezdet; csak előkészület a fontosabbra, arra, mi azután következik.

„Megalégednék-e vele, barátom — úgymond — ha egy szekér anatómiai atlasz és a szervi működések pontos jegyzékét hoznák ön elé? Azt vélné-e, hogy így már ösmeri az élő testet? Valjon ez a test csak a részek összedobott egésze, mint a milyen az ön leírása? Vagy nem érzi-e, hogy e rendezett sokaságban van rendező ok is? Ha sereget akarunk szervezni, elég-e megtöltenünk az

üres osztályokat katonákkal, s a katonák számát végtelenig szaporítani? Nincs-e vezérre, tisztekre szükség? De azért el kell-e mennünk a titokzatos, a láthatatlan birodalmába, mint a filozófusok teszik, hogy ezt a vezért kikölcösönözthessük? Nem lehet-e ő is ember, a többihez hasonló és mégis a többiek feje? Valjon milyen tapasztalás tagadja azt, hogy a tények okai is tények?

Sőt a tapasztalás az ellenkezőt mutatja. A tények minden csoportjának megvan a maga oka és ez az ok is egy tény. Példák mutassák, hogyan találhatunk rá.

Vegyünk például egy állatot, kutyát, embert, hollót, pontyot. Mi a lényege, mi az oka? A módszer minden lépése e kérdés szerint irányul.

Miután az élő test részeit, szervi működéseit osztályoztam, e részek és működések viszonyát s következéseit megfigyeltem: kiszemelek egy általános érvényű tényt, tehát egy olyat, mely az élő test minden részével, az élet minden mozzanatával közös: egy ilyen tény a szervek táplálkozása vagy megújódása (reparation). Most fölteszem, hogy egy csoport más ténynek az oka, azután igazolom föltevésemet. Ha ez igazolás nem sikerül, sorra veszem a kínálkozó általánosabb érvényű tényeket, míg végre olyanokra bukkanok, melyek igazán okok.

Mit is nevezek oknak? *Azt a tényt, melyből mások természetét, vonatkozásait, változásait le lehet vezetnem.* Ha a táplálkozás ok, úgy egy egész csoport szerv és szervi működés természetét és vonatkozásait levezethetem belőle; levezethetjük belőle azon változásokat is, melyeket e csoport fajról-fajra, sőt ugyanabban az egyénben elszenved. Valjon így áll-e a dolog? Ha a tapasztalás igennel felel, a táplálkozás, a mennyiben az okok természetével bir, valóban ok is; a bebizonyított föltevésből igazság lesz.

Első bizonyíték: Vizsgáljuk meg a szervek és működéseik vonatkozását és természetét. Az állat gerjedelmei, ösztönei, izomereje, fegyverei úgy vannak szervezve és csoportosítva, hogy az állat akar is, tud is táplálkozni. A különböző működések, a mint az eledelt rágja, nedvesíti, elnyeli, megemészti, a lüktető és kék erekbe átszállítja, a szervekbe viszi, felbontja, hogy minden szervnek épen a hasznos anyag jusson; az átváltozások ezen megszámlálhatatlan részletei, a khemikai, fizikai, mekhánikai, sőt talán egyéb törvényeknek egybevágó játéka, a működő szerveknek

bonyolult s a célnak megfelelő alkata, az állati szervezet minden része, minden mozgása: mindez vonatkozásai, természete folytán arra irányul, hogy mint eredményt, a táplálkozást lehetővé tegye. A táplálkozásból tehát a tények egy egész csoportjának vonatkozásait és természetét levezethetem.

Második bizonyíték: egyik fajról térjünk a másikra. Egyik alárendelt szervi működés megváltoztatásával észre fogjuk venni, hogy ugyanakkor a többi is változik és pedig oly módon, hogy a táplálkozás most is megeshessék. Ha például az állatnak oly gyomra van, mely csak húst és pedig friss húst tud csak megemészteni, az állatnak olyan állkapcsa is lesz, hogy prédáját fölfalhassa, olyan karmai, hogy megfoghassa, szétszaggathassa, olyan fogai, hogy darabokra rághassa. Mozgató szervei segítségével rácsaphat, elfoghatja prédáját, érzékeivel már távolból észreveheti; azonfelül fog birni a megfelelő ösztönökkel: rejtőzik, cselt vet, szeretni fogja a húst. Az állat anatómiai sajátosságai is e cél szerint alakulnak: a bütyöknek (condylus) formája lehetővé fogja tenni, hogy a két állkapocs egymásra csapódhassék, mint az olló szárai; a halánték-izom erősen ki fog fejlődni; ennek megfelelőleg változni fog a gödröcske kiterjedése is, mely ez izmot magába fogadja és a járomív domborúsága, mely alatt ezen izom elhalad.

Változtassunk most a szerven; ha a láb patán végződik s inkább támasztó eszköz, mint a préda megfogására való, az állat növényevő lesz, lapos koronájú őrlőfogakkal, hosszú bárzsinggal és tág, több kamrájú gyomorral. De nem folytatom tovább, mert végig kellene mennem az egészen. A fog alakja szerint változik a bütyöké, a lapoczkáé, a karmoké, mint a görbe vonal egyenlete kifejezi annak minden tulajdonságát; és a mint az utolsó példában egy külön vett tulajdonságot külön egyenlet alapjává tehetünk, melyből a rendes egyenletet és minden többi tulajdonságát leszármaztathatjuk: a körmöt, a bütyköt, lapoczkát, czombcsontot vagy bármelyik csontot alapul véve, meghatározhatjuk a fognak s külön mindegyiküknek alkatát. A táplálkozásból tehát levezethetjük mindazon átalakulásokat, melyeken a tények egy egész csoportja a fajok különfélesége szerint áthalad.

Harmadik bizonyíték: vizsgáljuk azon átalakulásokat, melyeknek ugyanazon egy állat van alávetve. Az egyik alárendelt működés változtatával, a többi is változni fog és pedig oly módon, hogy

a táplálkozás most is megeshessék. A békaporontynak, mely nem húsevő, nagyon hosszú bélre van szüksége, hogy megemészthesse eledelét; ezért gyomra tizszerte hosszabb a testénél; mire húsevő békára változik által, megrövidült belei már csak kétszerte oly hosszúak, mint a szája és végbélnyílása közti távolság. A cserebogár falánk lárvájának terjedelmes, izmos nyeldekölője, gyomra van, melyet kis vakbelek hármassal koronája övez; azonkívül egy nagy, a gyomornál háromszorta nagyobb vékonybele, mely testének egész hátulso harmadát elfoglalja. A kifejlett bogár, mely már nem oly falánk, csak egy vékony csövecskével bír, melyen nincs többé semmi elágazás.

Ha változik az ösztön s a táplálkozás módja, változik a gyomor is s viszont. Száz ilyen hasonló példa van, százezer, mert még anyjában vagy anyja testétől elváltan minden állat átalakulásokon megy keresztül. A táplálkozásból tehát levezethetők még azon átalakulások is, melyeken a tények egy egész csoportja, ugyanazon egy egyénen belől, áthalad.

A táplálkozás tehát a tények egy egész csoportjának oka.

E csoporttal végeztünk. A tényeket átváltoztattuk csupa következményekké; most, ha szükségem van rájuk, pusztán okoskodással magam elé idézhetem. Ime ötszáz tényt egyetlen egybe foglaltam össze. Későbbi okoskodásaimban már csak ezen egy tényre kell foglalkoznom, mely a többi magában rejti, melyből a többi mind ered.

De mi e szakadatlan táplálkozás oka? A szakadatlan feloszlás. A feloszlás is állandó, kivételt nem szenvedő tény, talán ok, mint a táplálkozás. Igazoljuk az előbbivel hasonló módon ezt a föltevést, melyet hasonló módon alkottunk meg, mint az első és ugyanolyan következtetésre jutunk.

Első bizonyíték: vizsgáljuk meg a szervek és működéseik vonatkozását és természetét. Ha a feloszlás ok, a működések és szervek egész csoportja úgy van rendezve, egymáshoz kapcsolva, hogy az élő testben a feloszlás végbemehessen. S ezt bizonyítja a tapasztalás. Az élő testet nagyon összetett anyagok alkotják, melyek főalkatrésze, a protein, csak csekély mérvben állandó és könnyen feloszló anyag. A gáz és folyadék könnyen áthatja szövetét, a feloszlott részek tehát könnyen elillanhatnak. A külső lég élelme, a feloszló anyag, a tüdőben, egy véghetetlen mesterséggel

készült szervben keverődik a vérrel; az erek útján eljut a test minden részébe s a könnyen málló hajcsőves véredényeken keresztül, a test szöveteit oszlatja. A holt anyagok, e feloszlás termékei, a tüdön át távoznak szénsav formájában, a veséken vizelet alakjában, a beleken és bőrön át; s különböző mirigyek, a vese, máj, kitünő terv szerint segítik elő a kitisztulást. Van tehát egy tömeg szerv és szervi működés, mely vonatkozásai, természete folytán arra irányul, hogy mint eredményt, a feloszlást lehetővé tegye.

Második bizonyíték: ha a feloszlás ok s ha a fajok szerint egyik föltétele változik, a többieknek is épen oly módon kell változniok, hogy a feloszlás végbemehessen. S a tapasztalás bizonyítja is ezt. Jelöljünk ki különböző tartózkodási helyet az állatoknak s azonnal észreveszszük, hogy a légzőszerv oly módon alakul át, hogy a feloszlató élelyt a testbe vezethesse. Az emlős a levegőn tüdővel lélelzik, melyet a levegő füröszt; a hal kopolyúii fejébe vonulnak, mintegy érinteni akarják az élelyt a vízben, melynek alkatrésztét teszi, s vannak nyilásaik, melyeken a fölősléges vizet kivetik; a csirke a tojásban az allantoid csőven szívja magába a levegőt, mely a likacsos héjon keresztülhat; az emlős főtusza a levegőt a maga és anyja véredényein keresztül szívja fel. A közeg változtával tehát a feloszlás szükséges volta következtében a szervekben és működéseikben is változások állanak be. A feloszlásból tehát levezethetjük egy csapat ténynek a fajok szerint különböző változásait.

Harmadik bizonyíték: ha ez a bomlás ok, a föltételek változtával ugyanazon egyénben, változni kell a szervi működéseiknek is, és pedig oly módon, hogy a bomlás most is végbe mehessen. Ez állítást igazolja a tapasztalás. A béka poronty állapotában vízi állat és kopolyúikkal lélelzik; ha kifejlődött és szárazföldi lesz, kopolyúii elvesznek s a bőrön át és tüdővel lélelzik. Bizonyos légykukacok a levegőt csőveken át szívják be, míg vízi nimfáik a torhoz erősített kopolyúik segélyével lélelkenek. Ellenben más fajta légyálcák a potrohon levő kopolyúival lélelkenek, nimfáik pedig csőveken.

Az egyik működésnek vagy alárendelt szervnek változása maga után vonja és meghatározza a többiekét is. Erre ezer hasonló eset van, vagy, mert minden állat átalakulásokon megy keresztül, a hasonló esetek száma végtelen. Ha tehát változnak a föltételek,

a szervekben és működésekben megfelelő változásokat eszközöl a felbomlás szükségessége. A felbomlásból tehát levezethetjük ugyanazon egy egyénre nézve is egy csoport tény változásait.

A felbomlás tehát egy csoport tény oka.

Most már e második csoporttal is végeztünk; tárgyunk folyton egyszerűbb lesz; annyi sok tényből csak kettő marad, a felbomlás és a megújulás. És e kettő közül is az egyik világosan következmény; ha az állat természete azt hozza magával, hogy szakadatlan felbomlásnak van kitéve szervezete, annak szakadatlanul meg is kell ujulnia, hogy fönmaradhasson. Egyszerűsítsünk tehát még tovább s tegyük egyedüli oknak a felbomlást.

Hanem ezáltal ismét egy új ok előtt állunk. Mi az, mi felbomlik és ujul? Az állat, azaz a típus, az a meghatározott és korlátolt forma, mely nemzedékről nemzedékre száll. Ez a típus lényeges dolog, mert ha romlik s újra helyre nem áll, az állat elvesz. Azonkívül az életre bélyegző dolog is; mert ellentétben vele az élettelen test változhatik a végtelenig nagyságában, alakjában, a nélkül hogy megújulna vagy kiveszne. Hogy a típus bizonyos pontokra, változásokra nézve a szervi működésektől függ, azt ép most bizonyítottuk. Csak azt kell még tudnunk, hogy egészében alapok-e, független tény-e?

Hogyan tudjuk meg, ok-e vagy következmény? Fölteszszük, hogy következmény, azután megokoljuk vagy megczáfoljuk e föltevést a tapasztalás útján. Ha a szervi működésektől függ a típus, akkor a működésekből levezethetjük a típus létezését, változását, állandóságát. Akkor a működés megszűntével veszni kell a típusnak is; változásával változnia, megmaradásával maradnia kell. Az ellenkező esetben tőle független.

De gyakran, ha a szervi működés elmarad, megmarad a típus mégis. A tűzok nem tud repülni s van szárnya. Az apterix mancsa még sokkal elcsenevészettebb szárny és nem való semmire. A szárny szélén a madaraknál gyakran csontocska nő ki, néhány fiamadárnál még köröm is van rajta; nincs semmi haszna, csak az ujj helyét jelzi. A boánál, mely pedig gyűrűdzik, végtagok nyomait találni. A kurtakigyónak csenevész kis vállöve, mellcsontja és medenczéje van. A férfiúnak emlői vannak. A fiahordó hímje fiatal korában erszénynyel bír, mint a nösténye. Az örlők egy fajtájának, a *mus typhlusnak* szemét sötét, szőrös bőr fedi,

annyira hogy egészen vak. Tehát nem a szervi működéstől függ a szerv, mert a szerv fönnállhat függetlenül a szervi működéstől.

De másrészt, ha a működés ugyanaz marad is, változhatik a típus. A madár repülésre szárnyát, a repülő hal uszonyát, a denevér kezét, a rovar pedig hártvás szárnyát használja, mely semmi-ben sem hasonló szervű a madaréval. A hal uszásra csontos vagy porczogós sugarakból álló készüléket, az uszonyt használja; a czet mellső végtagját; az aptenodites szárnyait, a puhány egészen saját-ságos nyujtványokat. A kígyó oldalizmai és gerincze segélyével csúszik, az emlős karmon, patán, talpon jár, a féreg bőrizmai, a rovar saját-ságosan ízelt lábai segélyével mozog. A vér edényekben kering a gerinczeseknél, üregekben a rovaroknál, itt egy, két vagy három kamarájú szív, amott a véredények összehuzódó fala segélyével. A légzés tüdön át történik az emlősnél, bőrön át a poronty-nál, légcsővel a rovarnál, különböző helyzetű és alakú kopoltyúkkal a puhánynál és halnál. A szervi működés tehát nem határozza meg a típus változásait, minthogy a típus a szervi működéstől függetlenül változik.

Végül változtassuk a szervi működést és a típus mégis megmarad. Ugyanaz a tag a denevérnél szárny, az embernél kéz, a macskánál a karmokban, a lónál patában végződő láb, a fókánál, halnál uszony. Mindezen részek minden állatnál ugyanazon helyen föllelhetők, csak használatuk más; az egyik állat fogásra, a másik támaszkodásra, a harmadik repülésre, uszásra használja. A derécsont és nyelvecsont, mely az embernél a gége és a mellrészi tagok támogatására szolgál, a halnál a fejbe jutott és lélekzésre való. Az emlősök lélekzőszerve, a tüdő, a halaknál uszóhólyaggá változott. A szervi működéstől nem függ tehát a típus állandósága, mert önmarad függetlenül a szervi működéstől.

A típus tehát nem mástól függő, másból levezethető tény, hanem önálló, elsőrendű. De ha, mint láttuk, nem függ a szervi működésektől, talán a típus lesz oka a szervi működéseknek; meg kell vizsgálnunk, nem lehet-e belőle levezetnünk a szervi működések közt azt az egyetlent, mely ép oly elsőrendű, alap-ténynek látszik, mint maga a típus — a feloszlást. Engedjük meg, hogy levezethetjük; akár belőle ered, akár vele együtt egy más tényből, az most nem határoz, mert csak a módszert akarom

vázolni, nem elméletet fejtegetni. A mit mondok, nem alapvető, hanem csak irányzó.

Ha a felbomlás például csakugyan levezethető a típusból, a felbomlás maga után vonja a bomlasztó működések csoportját, azonfelül a táplálkozást és a táplálkozás jelenségeit. A típus lesz tehát a többinek az oka. Leszármaztatjuk belőle mindazon tényeket, melyek a kifejlett állatot megalkotják. E tények egyes csoportjai mind egyes alaptényből vonhatók le, az alaptények pedig a típusból fognak leszármaztatni. Így azután csak egy formulánk marad, azon tény definitiója, melyből folytatólagos dedukcióval a többi tények rendezett sora leszármazik.

Ekkor fölesillannak előttünk a tudomány végső céljai s tudni fogjuk, mit értsünk «rendszer» alatt. Tekintsünk e pontról még egyszer vissza, hogyan haladtunk. Mindig a tények körében maradtunk; metafizikai lénynyel nem volt dolgunk, csak a tények csoportosításával foglalkoztunk. Mikor a csoportok megvoltak, helyettesítettük azon tény által, melyből leszármaznak. Azután a tényt egy formula alá hoztuk; majd csoportba foglaltuk a különböző formulákat s kerestük azon magasabb rendű tényt, melyből levezethetők. Ezt folytatva, végre elértünk azon egyetlen tényhez, mely a többinek mind oka. Midőn ezen tényt oknak nevezzük, csak azt akarjuk mondani, hogy formulájából a többit, következményeikkel együtt levezethetjük. A tények szétszórt sokaságát ítéletek összefüggésébe hoztuk, melyben az első, az egyetemes érvényességű, többit létesítő ítéletből egy csoport alárendelt ítélet támad, melyek mindegyikéből újra egy új csoport, míg végre az érzéki szemlélet egyes tényei, számtalan részletei tűnnek elénk, mint mikor a szökőkút vizének bokréája sugarakra oszlik s mindig gazdagabb hullámokban emeletről emeletre száll le, míg végre az alsó medenczében összegyűl, hol ujunkkal érinthetjük. A kutatások e lépcsőzetén minden egyes lépés meg van jelölve. Ha megvan alkotva a csoport, *abstrakció* útján kiválasztunk belőle valamely általános tényt. Azután felállítjuk azt a *hipotézist*, hogy ez a tény a többinek az oka. Az ok tulajdonságait ösmerve, *bizonyítjuk* azután, hogy az a tény bir-e e tulajdonságokkal; ha nem, úgy a szomszédos tényekhez fordulunk *hipotézisünkkel* és *bizonyításunkkal*, míg végre megtaláljuk az okot. Most az okokat foglaljuk egybe s hasonló eljárással keressük az okoknak okát. Így jártunk el előbb is. *Abstrakció* útján

a többiből két általános tényt vontunk ki: a felbomlást és megújulást; *hipothézis* útján állítottuk, hogy az egyik a táplálkozási jelenségek, a másik a felbomlási jelenségek oka. Azután *igazoltuk* e hipotézist. E két okhoz fűztük még a *típus* tényét is s az előbbihez hasonló eljárással egy oly tulajdonságát emeltük ki, melyből a másik kettő levezethető. Abstrakció, hipotézis, bizonyítás — ime a módszer három lépése. Többre nincs szükség, de e háromra igen.

És valahányszor csak találkozunk természetesen csoportosuló tényekkel, mindig alkalmazhatjuk e módszert s mindig szükségességek fölfelé haladó sorát fejthetjük ki belőlök; ez így van az erkölcsi világban is, mint a fizikaiban. Minden civilizációnak, népnek, századnak megvan a maga definíciója és bélyegző sajátosságai, részleteik ennek a definíciónak a kifejlése, következménye. Ha például Róma társadalmát tekintjük, észre fogjuk venni, hogy a római nép egyik legkiválóbb tehetsége volt testületileg cselekedni, de a személyi érdek szemmeltartásával; e tehetség részben alaphajlamokból,¹ de főleg azon körülményből fejlődött, hogy Róma, már kezdettől, menedékhely volt, szomszédai ellensége, ellenséges osztályok lakóhelye, hol mindegyiket saját érdeke kötötte le, hogy másokkal vállvetve cselekedjék. Ezen önző és politikai tehetséget a többitől elvonva, levezethetjük belőle a római kormányzat és társadalom minden jegyét, művészetét a hadakozásban, alkudozásban és adminisztrációban, törhetetlen hazaszeretetét, büszke és hideg bátorságát, fegyelmezettségét, a világ meghódítására, kihasználására és megtartására végbevitt tervét, a törvények iránt való tiszteletét, ügyességét az ellenállásban és törvényes támadásban, polgárháborúinak kimért célokra irányuló és megátalkodott voltát, a folyton számítgató meggondolást és a magabíró akaratot. Az erkölcsi hajlamoknak e csoportjából azután levezethetjük a római alkotmány minden fontos részletét, mint maga a csoport levezethető a római nép egoisztikus politikára természetéből, mely tulajdonságot először vontuk ki a többiből. Ha most ezt átviszszük a magán életbe, látni fogjuk, hogyan támad az érdekhajhász és legista szellem, a takarékoság, egyszerű életmód, fősვნყსég, kapzsiság, a számító cselekvés, mely ujat szerezni, régít megtartani

¹ Lásd az őskori nyelvet és vallást.

akar, a törvénykezési átruházások kicsinyeskedő formái, a gáncsoskodás szokása, mindazon intézkedések, melyek az érdekeknek biztosítékot nyújtanak és törvényes, nyilvános fegyverül szolgálnak. Vagy vigyük át a kiemelt tulajdonságot a privát érzelmi vonatkozások körébe: a család politikai és zsarnoki intézménynyé lesz, mely nem természetes érzelmen, hanem közös engedelmisségen és közös szokásokon alapszik; nem egyéb, mint a pater familias vagyona és tulajdona, a provinciának egy neme, melyet az állam törvény útján osztogat, hogy katonákat szolgáltatasson a közre. Vagy vigyük át a vallás körébe: a vallás, melyet e római pozitív, gyakorlatias szellem költészet és filozófia nélkül megalkot, istenekül száraz abstrakciókat fog tekinteni; boszuló hatalmakat állít fel, melyeket tisztelnek félelemből, idegen isteneket importál, melyet tisztelnek érdekből, isteníti a hazát, melyet imádnak büszkeségből. A szertartások titkos félelmet keltők, babonások, különben kicsinyesek, prózaiak, véresek; a papok szervezett laikus testületet képeznek, pusztá adminisztrátorok, az állam érdekét szolgálók, a polgári hatalomnak alávetettek. — Vigyük át a művészetbe: a megvetett művészet kölcsönzésekből, a hasznosra szoruló foszlányokból áll, nem hoz létre mást mint gyakorlati, politikai műveket, közigazgatási okmányokat, pamfleteket, életszabályokat; később, midőn idegen műveltség segíti: kifejleszti az ékesszólást, a forum fegyverét; a satirát, a morál fegyverét; a történetet, politikai emlékek szónoki gyűjteményét; csak utánzáson fejlődik, csak akkor, mikor Róma zsenije az új szellem behatása alatt enyészni kezd. — Vigyük át a tudományba: a tudomány, tudományos és filozófiai szellem nélkül, utánzásokra, fordításokra szorul, népszerűvé csak az erkölcsstan által válik, mely megint nem egyéb, mint gyakorlatias szabályok foglalatja, melyet a görögök vezetése alatt gyakorlati célból tanulmányoznak; az egyedüli eredeti termék a jogtudomány, törvények gyűjteménye, mely bírák számára kézikönyv maradt, míg a görög filozófia rendszerbe nem szedte és az észjoggal össze nem kapcsolta.

A rómaiak száraz és világos elméje, mely valószínűleg az agy alapszervezetének hatása, és az az állandó és hatalmas körülmény, mely őket folyton érdekeik védelmére és vállvetett cselekvésre kényszeríté, hozta létre és fejleszté ki mód nélkül e népnek egoisztikus és politikai képességeit. Ezen tehetségből levezetjük

azután az erkölcsi szokások különböző csoportjait. E szokásokból újra külön-külön számtalan részletekbe elágazó és bonyolult tényeknek egész sorát: a családi, a privát, a nyilvános élet, vallás, tudomány és művészet jelenségeit. Az okok e hierarchiáján épül a rómaiak története. Minden történetnek megvan ez a hierarchiája, s láttuk a módját, hogyan férhetünk hozzá. A külső tényekből elvonás útján egyes csoportokként kiválasztjuk a többin uralkodó általánosabb érvényességű tényeket s ezekből újra elvonás útján a legáltalánosabbat, melyből a többi ered. Azután fölteszszük, hogy ok; a föltevést pedig igazoljuk, megvizsgálva, bir-e az ok saját-ságaival. Így lassankint elkészül az okok piramisa s a különben szétszóró tények e filozófiai alapon összefüggésbe, meghatározott helyükre jutnak. Az eljárás olyan, mint a fizikai tudományokban, sőt benne foglaltatik a fizikai tudományok teljes módszere. Mint a fizikai tudományokban az ok itt is csak tény. A római egoisztikus és politikai elméje öröklött sajátság, de hatalmasabb és tevékenyebb a többinél s ezért határozza meg érzései és képzeleti rendjét, módját, erejét. S ez a tehetség működik a rómaiban, ha dolgozik, harcol, törvénykezik, kormányoz, áldozik, okoskodik, föltalál és ír. Mert jelen van minden cselekvésében, szabályozza is mindannyiát; növeszti, fokozza ezt, szűkebbre szorítja, alárendeli amazt; belőle fakad a római ereje, gyöngéje, erénye, bűne, hatalma, romlása; mindent megmagyaráz, mert minden az ő műve. Feledjük hát most, mint az előbbi esetben, a számtalan részlet szédítő csoportosulását, mert birva a formulát, birjuk benne a tényeket mind. Egy félsornyi szélességben elférnek; tizenkét századot, az ó-kor felét markunkba tarthatjuk.

Tegyük fel, hogy ezt a munkát már elvégeztük, minden népet, az egész történetet illetőleg; hogy hasonlókép áll a dolog az elme és természet minden tudományában, a pszichológiában, zoológiában, fizikában, khémiában, asztronómiában. Azon pillanatban eltűnik szemünk elől a mindenség, mint azt elménk közönségesen látja. A tények formulákba szorultak össze, a világ rendszerré lett, megalakult a tudomány. Végül csak öt-hat általános ítéletünk marad. Fönmarad az ember, az állat, a növény, a khémiai test, a fizikai törvények, az asztronómiai test definíciója és semmi egyéb nem marad fön. Most figyelmünket e formák felé fordítjuk; ráfüggesztjük tekintetünket e teremő formákra, melyek

egyedül maradandók az idők végtelenségében, hol a fejlődéssel enyészet jár s oszthatatlanok a végtelen térben, hol minden szét-szóródik és egyik a másik mellett külön helyet foglal. Sőt nagyobb merünk. E formulák is tények, mint a többi; ezeknél is keresni fogjuk tehát módszerünk parancsa szerint azt az egyetlen alaptényt, melyből levezethetők és a melyből fakadnak. Ekkor eljutotunk a mindenségben az egység fogalmához s megértjük, hogy azt mi hozza létre. Ez az egység nem kívülről jő; nem a világtól idegen, de nem is a világban titokzatosan rejtőző oknak eredménye. Általános, a többivel hasonló tényből származik; magasabb fokú törvény, melyből a többi hasonló levezethető; olyan mint a vonzás törvénye, melyből a nehézkedés jelenségei fakadnak, mint az unduláció törvénye, melyből a fény tüneményei, mint a típus törvénye, melyből az állati szervezet működései fakadnak; azonos természetű azon törvénnyel, hogy valamely nép uralkodó képességéből leszármaztathatjuk történetének minden eseményét, intézményeinek minden részletét. Ez a legfőbb törvény képezi a tudomány végcélját; s ha valaki egy csapással e törvény magaslatára emelkedhetnék, észrevenné, hogy olyan mint a forrás, melyből különböző szétágazó csatornákon az események végtelen zuhatagja, a dolgok tengernyi sokasága fakad. Lépésről-lépésre haladva mi is feljuthatunk odáig; ösmerve tulajdonságait, következtetünk természetére. De a metafizikusok egy csapásra, a tapasztalás igénybe vétele nélkül akarják meghatározni. Megkísértették Németországban hősi bátorsággal, fönséges zsenivel, de még bátorságuknál, zsenijüknél is nagyobb vigyázatlansággal. Egy ugrással a legfőbb törvénybe kapaszkodtak s szemet hunyva a természet előtt, geometriai dedukcióval akarták meglegelni a világot, melyre különben szemügyet sem vetettek. Szabatos megjelölések, a franczia analízis híjával rögtön a csodálatos piramis tetejére akartak jutni, a nélkül hogy fokról-fokra haladtak volna. Nagyot buktak, de a mélység alján, még művük szétgördült részei is meghaladnak minden emberi művet tömegük és hatalmas voltuk által; félig kárba veszett terük pedig hiányai és érdemei által világosan megjelöli a jövő filozófusainak a célát, melyet végre el kell érni és azt az utat, melyet rögtön követni nem szabad.

Ily pillanatban ébredünk annak tudatára, mit értünk természet alatt. A szükségességek e láncolatában a világ egységes, oszt-

hatatlan lényt képez, melynek tagjait az egyes jelenségek képezik. A dolgok végső csúcán, az elérhetetlen æther fényözönében fölhangzik az örök axioma, és e formulának folyton terjedő visszhangjából, kimeríthetetlen hullámzásaiból támad a mindenség. Minden forma, minden változás, minden mozgás, minden eszme az ő cselekménye. Minden dologban benn foglaltatik s egyik által sem határoltatik. Az anyag és a gondolkodás, az égi test és az ember, az álló csillagok összetorlódása és a rovarka mozgása, az élet s a halál, az öröm és a fájdalom; nincs semmi, a mi ne fejezné ki; nincs semmi, a mi egészen kifejezhetné. Betölti a tért és időt s mégis idő és tér fölött marad, mert nem foglalják magukba, de belőle származnak. Minden élet annak az egynek a mozzanata, minden lény annak egy formája. Belőle fakad a dolgok sora, melyeket törhetetlen szükségesség láncza kapcsol egymáshoz. Nincs neve: az indifferens, a végtelen, mindenható, teremtő erő, egy név sem meríti ki teljesen, s ha nyugodt fönségében elénk tárul, nincs emberi elme, melyet rettegés és bámulat földre ne sujtana. De ugyane pillanatban az elme föl is magasztosul; elfeledi halandó, kicsinyes voltát; rokonérzéssel öröme telik a végtelenségben, mely az ő gondolata is és részt vesz nagyságában.»

Már későre járt az idő; két barátom haza küldött s aludni menék. Két órája már, hogy ugyanezt szeretné tenni, kedves olvasóm!

J E G Y Z E T E K.

1. lap. **Laromignière** született Toulouse-ban 1756. november 3-kán. Iskolái végeztével a «Pères de la doctrine chrétienne» társaságába lépett s tanítással foglalkozott. A forradalom gátat vetett tanári működésének. Ekkor írta elvonultságában «Projet d'éléments de la métaphysique» című művét. (Toulouse 1793.) Erre SIEYÈS Párisba hívta, hol 1797-ben az «École centrale»-on a filozófia tanára lett. Főműve: «Leçons de philosophie sur les principes de l'intelligence» (1815—18. Paris.)

13. lap. **Royer-Collard** 1763. június 21-kén született Sompuis-ben a Champagne-ban. A forradalom alatt egy ideig Párisban tartózkodott, ellenzéki állást foglalva a forradalom túlkapásai ellen. 1792-ben augusztus 10-ike után szülőföldjére visszament, hol elvonultan élt. Mint filozófus 1810-ben lépett fel, midőn a «Faculté des lettres»-ben tanárnak nevezték ki. JOUFFROY és COUSIN tanítványai voltak. A restauráció után egy ideig a közoktatási tanács elnöke volt, de a reakció növekedtével ez állásáról csakhamar leköszönt. Az 1830-iki forradalom egyik legkiválóbb szellemi előharczosaihoz tartozik. 1830 után a követi kamarának még 12 évig volt tagja. Egyik híres beszéde az volt, melyet a pair-i méltóság öröklő volta mellett tartott. E beszéd — GUIZOT, THIERS hasonló tárgyú szónoklataival együtt — újabban magyar fordításban is megjelent. — Beszédeinek egy része BARANTE azon művében foglaltatik, melyet ROYER-COLLARD politikai életéről írt. Filozófiai dolgozatai külön nem jelentek meg. Felolvasásait JOUFFROY gyűjtötte egybe s adta ki REID TAMÁS művei fordításához csatolva. (Oeuvres de Th. Reid. 1828—36. III. IV. kötet.)

28. lap. **Maine de Biran**, orvos fia, született Bergerac-ban 1766. november 29-kén; a forradalom előtt XVI. Lajos nemesi testőrségében szolgált. A forradalom alatt jóságára vonult, Grateloup-ba, hol egyszerű életmódja, csekély vagyona megmentette a zaklatásoktól. Ekkor fordult a filozófia felé. Később közigazgatási tisztviselő, majd a restauráció alatt az államtanács tagja és követ lett. 1824-ben halt meg. Több kisebb művet írt, ezek közül az egyiket «Sur la décomposition de la pensée» az Akadémia meg is jutalmazta. Műveit COUSIN adta ki 1841-ben, négy kötetben. «Oeuvres philosophiques de Maine de Biran.» — Kéziratban maradt egyéb művei 1859-ben jelentek meg Párisban «Oeuvres inédits de Maine de Biran» címen, 13 kötetben.

45. I. **Cousin** született 1792. november 28-kán, szegény kézműves szülőktől. MAINE DE BIRAN és ROYER-COLLARD tanítványa volt; 1815-ben pedig az utóbbinak a filozófiai fakultáson már helyettese is lett. Azonkívül a «Lycée bonaparte»-on is kineveztetett a filozófia tanárának. 1820-ban föl kellett hagynia előadásaival s ekkor indult második németországi útjára; Berlinben, a carbonarismus vádja miatt egy időre le volt tartóztatva s ezt az időt arra használta, hogy az akkor uralkodó hegeli rendszerrel jobban megismerkedjék. 1828-ban újra visszahelyezték tanári székébe s ekkor éri el népszerűsége tetőpontját. Ez időtől gyorsan emelkedett; 1830-ban az Akadémia tagja; 1832-ben az «École normale» igazgatója és Franciaország pair-je lett; 1840-ben THIERS alatt közoktatásügyi miniszter. 1848-ban a közélettől visszavonult, meghalt Cannes-ban 1867-ben. Főbb művei: «Cours de philosophie.» (1818. és 1836. Páris.) Ugyanez átdolgozva «Du Vrai, du Beau et du Bien» czímen. (1854.) «Cours de l'histoire de la philosophie». 3 kötet. (1827. és 1840.) «Cours de l'hist. de la philos. moderne.» (1841.). «Cours de l'histoire de la phil. morale au XVII siècle.» 5 kötet. (1840—41.) «Fragments philosophiques». (1826. és 33.) «Nouveaux Fragments». (1829.) Ezenkívül számos kiadások: «Abelard», «Proklos», «Maine de Biran», «Descartes», «Pascal»; fordította Platot, DESCARTES latin műveit. Összes művei két — hiányos — kiadásban jelentek meg. Az első 1846—47-ben 22 kötetben, a második 1865—66-ban 7 kötetben.

113. lap. **Jouffroy** született 1796 jul. 7-kén Pontets-ben, a Jura hegy-ségben. 1814-ben az «École normale»-ban a filozófiára adta magát s Cousint is hallgatta. 1828-ban a «Faculté des lettres»-ben a régi filozófia helyettes tanára lett, míg 1832-ben a «Collège de France» filozófiai tanszékére hivatott meg. Gyöngélkedő egészsége miatt azonban 1837-ben lemondott s két ízben is fölkereste Olaszországot. 1831-ben Pontarlier követnek választotta meg. A követi kamarában a doktrinairkekhez tartozott; 1840-ben COUSIN a közoktatási tanácsba is meghívta. Szerepelt a «Le Globe» alapítói között s filozófiai cikkeinek nagy része is e lapban látott napvilágot. 1842-ben halt meg. Előadásaiból a «Cours du droit naturel» jelent meg. Egyéb művei «Mélanges philosophiques», «Nouveaux Mélanges philos.» és «Cours d'esthétique». Kiadta még DUGALD STEWART és REID műveit.

Taine művei közül magyar fordításban eddig megjelent a «Les Origines de la France contemporaine» egy kötete TOLDY László fordításában; az «Histoire de la Litterature anglaise» egy kötete CSIKY Gergely fordításában. Azonkívül «De l'Idéal dans l'art», fordította HARRACH József és «Philosophie de l'art», fordította SZANA Tamás. — Taine-nek legterjedelmesebb filozófiai műve «De l'Intelligence.» — Az elméről — két kötetben.

FILOZÓFIAI IRÓK TÁRA.

I. FÜZET.

DESCARTES.

I. Értekezés az értelem helyes használatának s a tudományos igazságok kutatásának módszeréről. — II. Elmélgedések a metafizikáról.

Fordította s magyarázatokkal ellátta

ALEXANDER BERNÁT.

Tartalom: Értekezés az értelem helyes használatának s a tudományos igazságok kutatásának módszeréről. — Elmélgedések a metafizikáról. — Jegyzetek a módszerről szóló értekezéshez. — Jegyzetek az elmélgedésekhez. — I. Descartes élete. — II. Descartes rendszere. — III. Descartes mint természettudós. — Descartes-irodalom.

Ára füzve 1 frt 20 kr.

II. FÜZET.

SCHOPENHAUER

I. A halálról. — II. A faj élete. — III. A tulajdonságok öröklése. — IV. A nemi szerelem metafizikája. — V. Az élethez való akarat igenléséről. — VI. Az élet semmiségéről és gyötrelméről.

Fordította s magyarázatokkal ellátta

BÁNÓCZI JÓZSEF.

Tartalom: Előszó. — I. A halálról. — II. A faj élete. — III. A tulajdonságok öröklése. — IV. A nemi szerelem metafizikája. — Függelék a negyedik értekezéshez. — V. Az élethez való akarat igenléséről. — VI. Az élet semmiségéről és gyötrelméről. — Jegyzetek az értekezésekhez. — Schopenhauer-irodalom.

Ára füzve 1 frt.

III. FÜZET.

HUME.

VIZSGÁLÓDÁS AZ EMBERI ÉRTELEMRŐL.

Fordította s magyarázatokkal ellátta

ALEXANDER BERNÁT.

Tartalom: A fordító előszava. — A szerző figyelmeztetése. — I. A filozófia különböző fajairól. — II. A képzetek eredetéről. — III. A képzetek társulásáról. — IV. Skeptikus kételyek az elme működéséről. — V. E kételyek skeptikus megoldása. — VI. A valószínűségről. — VII. A szükséges kapcsolat fogalmáról. — VIII. A szabadságról és szükségességről. — IX. Az állatok értelméről. — X. A csodákról. — XI. A külön gondviselésről és jövő életéről. — XII. Az akadémiái vagy skeptikus filozófiáról.

I. Hume önéletrajza (jegyzetekkel). — II. A mű taglalása. A mű jelentősége. Az angol filozófia iránya. A tapasztalat fogalmának problémái. Bacon. Hobbes. Locke. Berkeley. A fejlődés eredménye. Az okság problémája. A mű szerkezete. A mű gondolatmenete. Összefoglalás. — III. Jegyzetek. — Hume-irodalom.

Ára füzve 1 frt 20 kr.

OSZK

Országos Magyar Könyvtár

OSZK

Széchényi Könyvtár